

ВІСНИК

**Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України**

Засновано у 1998 р.

Науково-практичний збірник

Збірник затверджений ВАКом України як фаховий із спеціальностей:

- **соціологічні науки** – перелік № 3 Постанови Президії ВАК України від 10.11.1999 р. № 3-05/11;
- **історичні науки** – перелік № 3 Постанови Президії ВАК України від 10.11.1999 р. № 3-05/11;
- **економічні науки** – перелік № 4 Постанови Президії ВАК України від 9.02.2000 р. № 2-02/2;
- **юридичні науки** – з постанови Президії ВАК України від 13.12.2000р. № 2-01/10:

1.Зараховувати наукові статті, опубліковані у «Віснику Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України», на підставі висновку експертної ради ВАК України з юридичних наук, окремо у кожному конкретному випадку за поданням спеціалізованої вченої ради як фахові у галузі юридичних наук.

**4 (51)
2009**

Редакційна колегія:

Андрійчук В.Г.
Андрусишин Б.І.
Бабкіна О.В.
Балабанов Г.В.
Бандур С.І.
Гавриленко І.М.
Герасимчук В.Г.
Головка М.Л.
Головка В.І.
Дахно І.І.
Капелюшний В.П.
Карагодіна О.Г.
Коваленко С.М.

Клименко Н.І.
Копиленко О.Л.

Королько В.Г.
Крижанівський О.П.
Лютій І.О.
Мунтян В.Л.
Мокляк М.М.
Нейкова Л.І.
Пилипенко В.Є.
Полозенко Д.В.
Романова Л.В.
Реєнт О.П.
Саєнко Ю.І.
Сердюк О.В.
Скुरатівський В.А.
Судаков В.І.
Танчер В.В.
Тарасенко В.І.
Ручка А.О.
Уткін О.І.
Філіпенко А.С.
Шевченко О.О.
Щербина В.С.

доктор економічних наук, професор
доктор історичних наук, професор
доктор політологічних наук, професор
доктор географічних наук, професор
доктор економічних наук, професор
доктор філософських наук, професор
доктор економічних наук, професор
головний редактор, доктор історичних наук, професор
кандидат економічних наук, доцент
доктор економічних наук, професор
доктор історичних наук, професор
доктор медичних наук, доцент
заступник головного редактора,
кандидат фізико-математичних наук, доцент
доктор юридичних наук, професор
доктор юридичних наук, професор,
академік Академії правових наук України
доктор філософських наук, професор
доктор історичних наук, професор
доктор економічних наук, професор
доктор юридичних наук, професор
доктор філософських наук, професор
доктор економічних наук, професор
доктор соціологічних наук, професор
доктор економічних наук, професор
доктор економічних наук, професор
доктор історичних наук, професор
доктор економічних наук, професор
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
доктор філософських наук, професор
доктор соціологічних наук, професор
доктор філософських наук, професор
доктор соціологічних наук, професор
доктор філософських наук, професор
доктор історичних наук, професор
доктор економічних наук, професор
доктор юридичних наук, професор
доктор юридичних наук, професор

ВІСНИК

Академії праці і соціальних відносин
Української професійної асоціації

Засновано в 1998 році
Національно-практичний збірник

Реєстраційне свідоцтво КВ № 3616,
видає Міністерством інформації
України 29.12.1998 р.

ISBN 966-614-021-7

© Академія праці і соціальних відносин Федерації
профспілок України

Редактор науковий – Трубенко В.С.
Макетування та верстка – Юніна О.В.
Комп'ютерний набір – Лиска С.В.

Рекомендовано до друку вченою радою АПСВ. Протокол № 9
від 28 серпня 2009 р.

Передрук та відтворення опублікованих матеріалів будь-яким способом
дозволяється лише за письмовою згодою редакції

Адреса редакції:
Україна, 03680, МСП, м. Київ-187, Велика Окружна дорога, 3
тел./факс (044) 526-1545; e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

Друк: ТОВ «Видавництво Сталь».

Україна, 02660, МСП-660, м. Київ, просп. Визволителя, 1.

Підписано до друку 28.08.2009 р. Формат – 70х106/16. Друк офсетний.

Папір офсетний №1. Ум.-друк. арк. – 16.63. Тираж – 100 прим.

У номері

□ СОЦІОЛОГІЯ ТА ПРОФСПІЛКОВИЙ РУХ

- Литовченко ІВ.*
Вплив сімейно-побутового середовища на формування девіантної поведінки молоді 5
- Наумова М.Ю.*
Культурні модуси соціального знання 9
- Огаренко Т.О.*
Соціальна структура правової системи: концептуалізація поняття 18
- Сабадош Р.Й.*
Еміграція з України до Чеської Республіки та соціальна інтеграція мігрантів 23
- Саратова Ю.М.*
Теоретичні засади дослідження соціального капіталу в сучасній західній соціології 27
- Чудовська-Кандиба ІА.*
Соціологічні перспективи досліджень реклами 35
- Яценко ОД.*
Проблема мови в філософії К. Апеля 41

ПРАВО УКРАЇНИ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

- Галайденко Т.В.*
Актуальні питання правового статусу суддів України 45
- Калакура В.Я.*
Правове регулювання шлюбного договору в міжнародному приватному праві 50
- Шамрай В.В.*
Адміністративно-територіальний і державний устрій України за конституційним проектом Миколи Міхновського 56

ЕКОНОМІКА. ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВЛЕННЯ

- Баб'як В.М.*
Економічна безпека України за умов кризи 63

- Забута Н.В.*
До питання впливу інвестицій на якісні характеристики зайнятості 67

- Мищук І.С.*
Фінансовий механізм розвитку природоохоронних територій 73

- Савчук Н.В.*
Необхідність впровадження Інтернет-послуг у сферу страхування в Україні 78

ПОЛІТИКА, ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА

- Барвінська П.І.*
Східноєвропейські історичні дослідження у Федеративній Республіці Німеччині у 70-і роки ХХ ст. 83

- Байлема Т.М.*
Розвиток освіти в УНР за доби Директорії (на матеріалах Подільської губернії) 87

- Голованов С.О.*
Кризові процеси в Афіньському полісі наприкінці V ст. до н.е. 92

- Гончаревський В.Е.*
Дослідження середньовічної історії України в контексті використання цивілізаційного підходу в сучасній вітчизняній історіографії 98

- Дізанова А.В.*
Українсько-російські відносини за умов творення СРСР 102

- Коваленко О.М.*
Історіографія українсько-польських культурних відносин 2000–2005 рр. . 106

- Корнієнко А.Ю.*
Американські концепції відносин США і країн Східної Європи за умов революційних змін на межі 80–90-х років ХХ ст. 111

- Литвин С.Е.*
Преса південно-східної України як об'єкт ідейного впливу ООН у період нацистської окупації 116

- Лукашенко А.І.*
Європейська есхатологія XV ст.: особливості та вплив на розвиток середньовічного суспільства 121

<i>Луцкай В.І.</i>		<i>Чигирик І.І.</i>	
Діяльність І. Надя та його уряду в період Угорської революції 1956 р.	126	Університетський статут 1863 р. як джерело вивчення правового стану студентів університету Св. Володимира	148
<i>Ніколаєць Ю.О.</i>		<i>Шевченко М.О.</i>	
Боротьба з інакомисленням у роки хрущовської «відлиги» у працях українських дослідників	130	Євроатлантична інтеграція Румунії	157
<i>Постернак О.О.</i>		<i>Щербатюк В.М.</i>	
Структура та чисельність буржуазії південних губерній Російської імперії напередодні революції 1905– 1907 рр.: на матеріалах торгово- промислової статистики	134	Медвинське антибільшовицьке повстання 1920 р.	163
<i>Христенко В.В.</i>		<i>Юрченко В.В.</i>	
Єврейська преса Одещини у 90-х роках ХХ ст.	144	Реформа цензурної системи на початку ХХ ст.	169
		АВТОРИ НОМЕРА	175
		ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ	177

Соціологія та профспілковий рух

УДК 316.612:316.362

Литовченко І.В.,

аспірантка кафедри соціології
Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету

Вплив сімейно-побутового середовища на формування девіантної поведінки молоді

Стаття присвячена проблемі впливу сімейно-побутового середовища на процес соціалізації особистості та проявів девіантної поведінки серед молоді. Розглядаються питання впливу особливостей структури сімейного середовища, типології сім'ї, побутової сфери та специфіки взаємовідносин між членами сім'ї на формування ціннісних орієнтацій та моделей поведінки молодого покоління.

Ключові слова: сім'я, сімейно-побутова сфера, молодь, девіантна поведінка, соціалізація особистості.

У процесі формування та розвитку особистості провідна роль належить сімейно-побутовій сфері. Сім'я є однією з перших історичних форм соціальної спільності людей та соціальних відносин, а також важливим елементом соціальної структури суспільства. Адже входження людини у суспільство починається саме з сім'ї, з батьківсько-материнської любові та родинної турботи. У сім'ї формується світогляд та ціннісні орієнтації особистості, традиції, звички та переконання, норми та правила поведінки, що наслідуються молодим поколінням від батьків, родичів та найближчого сімейного кола. Виконуючи важливі функції у суспільстві, сім'я, насамперед, так історично склалося, бере на себе обов'язки народження та виховання дітей, культурного розвитку та матеріального забезпечення своїх членів. Проте, на жаль, в сучасному українському суспільстві дедалі більше зростає кількість сімей, які не виконують або виконують, але не в повному обсязі, зазначені вище функції, що, в свою чергу, досить часто призводить до формування девіацій серед молоді.

На розвиток наукових знань щодо причинного зв'язку девіантної поведінки та факторів її виникнення, пов'язаних з найближчим оточенням, значною мірою вплинули дослідження різноманітних шкіл: біхевіоризму – спотворення процесу соціалізації, зловживання покараннями, жорстоке ставлення до дітей (А. Бандура, А. Басс, Л. Берковіц); неофрейдизму – дефіцит емоційного контакту з матір'ю (К. Хорні, Д. Боулбі, Г. Салліван), відсутність почуття безпеки в перші роки життя (Е. Еріксон), структура сім'ї і тип виховання (А. Адлер); гуманістичний напрям – смисл та умови самореалізації та самоактуалізації дитини в певних умовах виховання [2, с.157]. Серед вітчизняних вчених, що присвятили свої праці проблемам впливу сімейно-побутового середовища на формування девіацій серед молоді, слід відзначити О. Балакіреву, Н. Максимову, О. Яременко та ін.

За даними соціологічних та психолого-педагогічних досліджень, найбільший вплив на дитину мають батьки в період раннього віку; дошкільному віці на дитину починають впливати друзі, інші дорослі (родичі, сусіди, вихователі); у молодшому шкільному віці вплив

батьків та людей з найближчого оточення (вчителі, керівники гуртків, тренери спортивних секцій) зрівнюється; зменшується частка впливу батьків на підлітків, у цей час особливої ваги набуває соціум (вчителі, друзі, сусіди, засоби масової інформації тощо). Юнацький вік характеризується поверненням авторитету батьків (проте у вирішенні інтимних проблем перевага надається друзям) [6, с.78]. Саме тому надзвичайно важливим фактором розвитку та виховання соціально здорової особистості є постійний, безперервний зв'язок між батьками та дітьми протягом всього періоду дорослішання та соціалізації молодого покоління.

Особливості структури сімейного оточення, типологія сім'ї, побутова сфера та специфіка взаємин між членами родини відіграють суттєву роль у первинній соціалізації індивіда, формуючи систему його світосприйняття.

Сімейно-побутова соціалізація молоді є конкретно-історичним процесом її становлення й розвитку в інфрасферах батьківсько-материнської сім'ї, вільного часу, а також власної молоді сім'ї, є процесом реалізації певних соціальних програм, форм і методів життєдіяльності [5, с.128]. Сімейно-побутова сфера забезпечує освоєння молодим поколінням певних звичок та навичок, духовних цінностей, моральних якостей сім'ї, що реалізується завдяки умовам виховання та всебічного розвитку дітей, спілкуванню, сумісного відпочинку та розваг тощо. Побут досить тісно взаємодіє й з іншими сферами життя суспільства, він впливає на навчання, працю, дозвілля, суспільні відносини та ін. Сімейно-побутова сфера та мікроклімат у сім'ї закладають перші підвалини для формування та розвитку особистості і є одним з найважливіших факторів у виборі моделі поведінки молодого покоління. На процес соціалізації дитини в сім'ї впливають такі фактори: 1) фізичне, психічне та соціальне здоров'я сім'ї; 2) оптимальний для народження та виховання дітей вік батьків; 3) нормальний мікроклімат в сім'ї; 4) партнерські взаємовідносини не лише між батьками, а й між батьками та дітьми [1, с. 66].

Багатоманітність сімей, що проживають сьогодні в Україні, з погляду взаємин між батьками та дітьми, можуть бути умовно поділені на кілька груп, які по-різному впливають на формування соціально здорової особистості та вибір моделей поведінки молодого покоління: 1) сім'ї, основою яких є дружні стосунки між усіма членами, де батьки цікавляться дитиною, поважають та підтримують її; 2) сім'ї, де переважають доброзичливі стосунки між батьками й дітьми, проте батьки намагаються впливати на інтереси, захоплення та переконання дітей, внаслідок чого в таких сім'ях простежується певна дистанція між поколіннями; 3) сім'ї, в яких значна увага приділяється питанням благополуччя, здоров'я, освіти та задоволенню матеріальних потреб дитини, при цьому батьки не цікавляться духовним світом дитини, часто заперечуються навіть можливості існування бажань, інтересів та прагнень молодого покоління, що не відповідають очікуванням дорослих; 4) сім'ї, в яких практикуються непедагогічні дії батьків, тобто неповага до дитини, ретельний нагляд за її вчинками, недовіра, тілесні покарання, що, як правило, породжує серед дітей складнощі в спілкуванні та недовіру як до батьків, так і до однолітків; 5) невпорядковані сім'ї, в яких батьки конфліктують між собою і з дітьми, а також зловживають алкоголем і виявляють жорстокість, що, як свідчать дані соціологічних досліджень, у 30% випадків така поведінка батьків призводить до антисоціальних вчинків дітей [6, с.83-84]. Отже, взаєморозуміння між поколіннями та доброзичливе ставлення в сім'ї, тісний емоційний зв'язок, гармонічні стосунки, довіра та повага одне до одного, допомога та підтримка у вирішенні складних питань, щирість спілкування батьків з дітьми, підтримка в родинному середовищі культурних цінностей та морально-етичних норм – є обов'язковими умовами для нормального функціонування сім'ї та соціального благополуччя дитини.

Основоположним фактором для оптимальної соціалізації у сім'ї є встановлення партнерських взаємовідносин між батьками та дітьми. Т.А.Гурко виділяє три основних типи у відносинах між батьками та дітьми (в залежності від того, хто приймає рішення: в основному батьки, спільні рішення, самі діти): авторитарний, партнерський, безконтрольний [1, с. 69]. Для успішної соціалізації та формування механізмів оптимальної соціальної адаптації дитини до навколишнього середовища батькам необхідно орієнтуватися саме на партнерський тип взаємовідносин, оскільки авторитарна модель провокує «конфлікт цінностей»

дитини і соціуму, що, у свою чергу, може призвести до соціальної дезадаптації та соціальних відхилень, а безконтрольний тип взаємовідносин може стати причиною спотворення особистісних якостей дитини та її педагогічної запущеності. Педагогічна запущеність дитини проявляється не лише у низькій успішності в навчанні, а й у конфліктах з батьками, вчителями, однолітками тощо. Такі діти знаходяться у стані постійного психологічного дискомфорту, що призводить до тривожності, необґрунтованого страху, занепокоєння тощо [1, с.70-71]. З часом педагогічно запущені діти потребують спеціальної виховної роботи, спрямованої на перевиховання, виправлення недоліків та корекцію поведінки. Таким чином, слід зазначити, що домінування партнерського типу взаємовідносин у сім'ї забезпечує успішний процес соціалізації молодого покоління та формує всебічно розвинуту, соціально здорову особистість.

Різноманіття негативних рис характеру та девіантна поведінка молоді формується в результаті відхилень у сімейних взаємовідносинах та вихованні.

Соціальні передумови формування девіантної поведінки у молоді за умов сімейного середовища можна розділити на такі групи: недоліки у сімейних взаємовідносинах; особистісні характеристики батьків; особливості структури сім'ї; помилки у вихованні.

Г.М. Мінковський запропонував класифікацію сімей залежно від їхнього виховного потенціалу, впливу на дітей та можливості порушення норм та правил поведінки: виховательно сильна; виховательно стійка; виховательно нестійка; виховательно слабка, із втраченою контактів з дітьми та контролю над ними; виховательно слабка, з постійно конфліктною атмосферою; маргінальна, з алкогольною, сексуальною деморалізацією; правопорушна, злочинна, психічно нестійка [4, с.187]. Найбільшою небезпекою для повноцінного функціонування сім'ї є соціальні хвороби: дослідники цього питання стверджують, що більшість дітей з порушенням соціалізації та наявністю певних девіацій – це діти, що виховувались у сім'ях алкоголіків, наркоманів, бродяг [1, с. 66]. А Є.В.Змановська пов'язує причини девіантної поведінки молоді з дефіцитом соціально-підтримуючих систем: відсутністю батьківської сім'ї, неповною сім'єю (відсутністю батька чи матері), девіантною сім'єю, низьким соціальним статусом сім'ї, сім'єю, що переживає кризу (розлучення батьків, фінансовою кризою, зміною місця проживання, смертю або важким захворюванням одного з членів сім'ї), соціальною ізоляцією тощо [3, с. 32]. Неприятливі умови виховання в сім'ї, зокрема, неблагополучні сім'ї – надзвичайно небезпечний фактор, що деструктивно впливає на психічний та фізичний стан здоров'я дитини і відіграє вирішальну роль у процесі соціалізації та у виборі моделей поведінки молодого покоління. До основних ознак сімейного неблагополуччя Н.Ф.Веліханова відносить: конфліктні стосунки між батьками, їх пияцтво, аморальну поведінку, педагогічні помилки батьків, розлучення батьків, бідність у сім'ї, що викликана безробіттям батьків, низький загальнокультурний рівень батьків, жорстоке поводження батьків із дітьми, соціальне сирітство дітей при живих батьках, розбещення дітей, влаштування притонів вдома, вбивство одного з батьків на очах дитини, бродяжництво батьків, а також перебування їх у місцях позбавлення волі [3, с. 22]. Автор вважає, що збіг трьох або чотирьох вищевказаних ознак неодмінно призводить до соціальних відхилень у дітей, що проявляється в конфліктності, бродяжництві, здійсненні аморальних вчинків, злочинності тощо.

У неблагополучних сім'ях взаємовідносини характеризуються такими ознаками: обмеженістю та однобічністю в сфері спілкування, відсутністю емоційних компонентів та нестійкістю емоційних зв'язків [3, с.22]. У таких сім'ях досить часто використовуються суворі обмеження та заборони щодо дітей фізичні покарання та дії, що принижують людську гідність або ж, навпаки, потурання, внаслідок якого у дітей формується стійка неприязнь до батьків, порушується довіра, вони виходять з-під контролю, зрештою формується стійкі відхилення у поведінці. Недарма загальновідомим є той факт, що із сімей з аморальним, асоціальним характером поведінки дорослих, виходить в десять разів більше девіантів, ніж із нормальних благополучних сімей [3, с. 34]. Внаслідок цих факторів у сім'ї унеможливується формування та розвиток соціально здорової особистості.

Неповні та реструктуровані сім'ї також значною мірою впливають на вибір моделей поведінки молодих людей, зокрема поширення серед них шкідливих звичок. Так, наприклад, за даними соціологічних досліджень, найбільш схильними до куріння є ті діти, хто живе у реструктурованій родині (тобто, один із батьків нерідний) – 75%, що значно вище, ніж серед усіх опитаних. Також значно збільшується кількість підлітків, які мають досвід спроби та вживання марихуани, саме у неповних та реструктурованих сім'ях при середньому та поганому рівнях взаєморозуміння між батьками і дітьми [7, с. 146-148].

На сучасному етапі розвитку інституту сім'ї дедалі помітніше відчувається втрата його виховної та соціалізуючої функцій. М.М. Плоткін та В.І.Ширинський виділяють такі групи причин, що обумовлюють порушення виховної функції сім'ї: 1) причини макросоціального характеру, тобто ті кризові явища в соціально-економічній сфері, що безпосередньо впливають на сім'ю та її виховний потенціал; 2) причини психолого-педагогічного характеру, пов'язані з внутрішньосімейними відносинами та вихованням дітей у сім'ї; 3) причини біологічного характеру (фізично або психічно хворі батьки, неблагополучна спадковість у дітей, наявність у сім'ї дітей-інвалідів) [4, с. 185-186].

Особливо небезпечним для формування ціннісних орієнтацій та моделей поведінки молодого покоління є послаблення контролю та відсутність спілкування і взаєморозуміння з боку батьків саме в підлітковому віці. Адже підлітковий вік – це найважливіший етап у розвитку та формуванні ціннісних орієнтацій, світоглядних переконань, життєвих ідеалів, звичок тощо. Процес засвоєння моральних та правових норм закінчується саме в підлітковому віці [3, с. 49]. За даними соціологічних досліджень, як стверджують самі діти, зменшення уваги батьків до дітей простежується саме у віці 14–16 років, а саме – в цей період підлітки потребують найбільшої уваги, підтримки та розуміння від близьких людей. Аж 10% опитаних 15 – 16-річних підлітків зазначили, що у сім'ї ніколи спільно не обговорюються проблеми та новини, а у кожній третій сім'ї не відбуваються спільні відвідування місць розваг, спільні прогулянки, ігри тощо. А серед батьків кожний десятий відповів, що досить часто вони практично нехтують своїми батьківськими обов'язками, і коли дитина чинить неправильно, не роблять зауважень і не карають її. Самі ж діти вважають, що так відбувається вдвічі частіше, тобто у 20 – 25% випадків батьки не роблять зауважень і не карають дітей за ту чи іншу провину [7, с.144-145].

Зниження культурно-виховного потенціалу сім'ї зумовлено, насамперед, такими факторами як низький рівень матеріального добробуту (82%), брак часу на виховання молодого покоління (48%), невідповідність батьків з педагогічних питань (29%) та нерозуміння важливості виховання дітей родиною (22%) [7, с.138]. За даними Міністерства внутрішніх справ України, у 2003 р. працівниками міліції за різні правопорушення до органів внутрішніх справ доставлено близько 96 тис. неповнолітніх, з них 24 тис. – за бродяжництво та 10 тис. – за жебракування. Серед головних причин улаштування дітей до притулків – бродяжництво і бездоглядність (50%), конфлікти у сім'ї (13%), вилучення із сімей, де не виконуються батьківські функції (20%). За невиконання батьками обов'язків по вихованню дітей (ст. 184 КУпАП) щорічно працівниками міліції складається понад 20 тис. адміністративних матеріалів [7, с.146-147]. Відчувається погіршення в моральному і культурному рівні певної частини молодих людей, які вступили в шлюб (алкоголізм, наркоманія, злочинність, насильство та ін.).

Отже, одним з найважливіших завдань сім'ї, з одного боку, є підготовка до майбутніх соціальних ролей, а з іншого, – активний вплив на формування соціально-компетентної, зрілої особистості, яка не має схильності до негативних форм прояву соціальних відхилень. Саме завдяки нормативно-інформаційному впливу сім'я справляє справді соціалізуючу дію на особистість. Чим більш тісний зв'язок між членами сім'ї, тим ефективнішим є нормативний вплив на особистість. Сім'я покликана сприяти становленню механізмів оптимальної адаптації дитини до повноцінного життя в сучасному суспільстві. Народжуючи дітей та виховуючи молоде покоління, батьки повинні усвідомлювати свою роль в якості зразка для наслідування, намагатися себе контролювати, втримуватись від аморальної поведінки та порушення соціальних норм, засвоювати нові знання та особистісні стратегії.

Вихідними факторами успішної соціалізації особистості є наявність нормального, сприятливого мікроклімату в сім'ї, соціального здоров'я родини, а також партнерських взаємовідносин між батьками та дітьми, що є суттєвою умовою у профілактиці та попередженні соціальних відхилень серед молодого покоління в сучасному суспільстві.

Література

1. Ахмадеев А.А. Социальная адаптация в контексте семьи: социально-философский анализ /А.А. Ахмадеев. – Уфа: Башкирский государственный университет, 2001. – 103 с.
2. Девиантология: Хрестоматия / Автор-составитель Ю.А. Клейберг. – СПб.: Речь, 2007. – 412 с.
3. Ганишина И.С. Неблагополучная семья и девиантное поведение несовершеннолетних /И.С. Ганишина. – М.: Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2006. – 288 с.
4. Клейберг Ю.А. Девиантное поведение в вопросах и ответах: Учеб. пособ. для вузов /Ю.А. Клейберг. – М.: Моск. психол.-соц. ин-т, 2006. – 304 с.
5. Павловський В.В. Основи ювенології / В.В. Павловський. – К.: Дакор, КНТ, 2007. – 238 с.
6. Роль сім'ї у формуванні здорового способу життя дітей та молоді / О.О.Яременко, О.М.Балакірева, Г.В.Беленька та ін. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, Укр. ін-т соц. досліджень, 2004. – Кн. 12. – 196 с.
7. Сім'я в умовах становлення незалежної України (1991–2003 рр.): Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 р. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 254 с.

Литовченко И.В. Влияние семейно-бытовой среды на формирование девиантного поведения молодежи. *Статья посвящена проблеме влияния семейно-бытовой среды на процесс социализации личности и проявлений девиантного поведения у молодежи. Рассматриваются вопросы влияния особенностей структуры семейной среды, типологии семьи, бытовой сферы и специфики взаимоотношений между членами семьи на формирование ценностных ориентаций и моделей поведения молодого поколения.*

Ключевые слова: семья, семейно-бытовая среда, молодёжь, девиантное поведение, социализация личности.

I. Lytovchenko. The influence of domestic family environment on the formation of deviant behaviour of youth. *The article is devoted to the problems of domestic family environment influence on the process of individual socialization and demonstration of deviant behaviour among youth. The issues of the influence on family environment structure, family typology, domestic sphere and relationship among family members are examined in the article. Valuable orientations and behaviour models of the youth are investigated.*

Key words: family, domestic family environment, youth, deviant behaviour, individual socialization.

УДК 316.74:001

Наумова М.Ю.,

канд. соціол. наук, доцент кафедри галузевої соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Культурні модули соціального знання

У статті міститься спроба концептуалізації феномену соціального знання як основи соціального семіозису і допредикативного регулятора практик. Визначається онтологічний і гносеологічний статус соціального знання в контексті культури, механізми його об'єктивації і стандартизації, рівні кодифікації, від первинних схем означування соціальної реальності до складних дискурсивних формацій.

Ключові слова: соціальне знання, комунікація, культура, соціальний семіозис, соціальна інтеракція, природна установка, конвенційні значення (уявлення), породжуючі принципи практики.

Коли йдеться про необхідність осмислення соціокультурної ситуації в Україні, зазвичай апелюють до її невизначеності й неосмисленості, до відсутності або неадекватності офіційних номінацій, складності орієнтації у різноманітних версіях соціальної реальності, відтворюваних медіа. Втім, ніхто не заперечує, що соціальний зв'язок існує і перманентно відновлюється.

Тут постає питання: внаслідок чого підтримується відносна стабільність українського соціуму, яким чином людина орієнтується і виживає у цьому світі, якщо структури колишньої радянської свідомості істотно деформовані, а нові визначення загальної соціальної ситуації або відсутні, або не набули статусу соціально аксіоматичного знання? Попри цілковиту неспроможність ідеологічних найменувань і варіативність описових моделей реальності, непевність рефлексії, навряд чи доречно говорити про пустоту свідомості, або соціокультурної ситуації, яку прийнято називати аномією [1]. А нездатність до називань і вербалізацій з боку легітимних сенсотворців навряд чи можна характеризувати як глибинну кризу раціональності, адже мінімальна сенсова єдність, необхідна для підтримки соціальної інтеракції, забезпечується аж ніяк не завдяки їм. Простір загальних сенсів породжений на ґрунті когнітивних конструктів конвенційного знання, загальних принципів бачення, оцінювання та дії.

Стабільний соціум спирається на вкорінену в структурах соціального знання природну установку, відповідно до якої світ сприймається як самоочевидна даність, а реальність повсякденності — як упорядкована і непроблематична. Здоровий глузд і допредикативні форми практичного мислення можна, таким чином, розглядати як невинуваті і чи не єдине джерело соціальної стабільності. До того ж, плідне навіть у суттєво зміщених координатах.

Разом з тим, відсутність чітких уявлень про особливості генези і динаміки конвенційних соціальних значень, а також механізмів закріплення або стандартизації їх як інтерсуб'єктивних зразків сенсоутворення аж ніяк не сприяє подоланню ідеологічної кризи й загалом негативно позначається на ухваленні управлінських рішень.

Отже, *об'єктом* дослідження є соціальне знання як «загальнозначущі» повсякденні уявлення про «порядок речей» і дії, схематизми оцінювання й практичні рецепти поведінки, що зводять нанівець ймовірну проблематичність взаємодії і забезпечують ефективність численних соціальних практик. А *предмет* — статус соціального знання в системі культурних практик

Метою цієї статті є спроба концептуалізувати феномен соціального знання як базової когнітивної структури, що організовує соціальний досвід індивіда і передує будь-якій практиці як культурного феномену.

Знання в контексті концептуально-дискурсивного осягнення соціального світу

Те, що традиційно розуміють під «знанням», точніше те, що соціально-гуманітарні дисципліни без додаткових обґрунтувань підводять під концепт «знання», містить у собі розмаїтий світ мовних і символічних репрезентацій. Це — корпус гетерогенних за структурою і формою, ступенем універсальності, обґрунтованості та механізмами трансмісії дискурсивних моделей осмислення і пояснення людиною власного світу. У ролі знання розглядаються всі форми опису реальності в даній культурі, які претендують на значущість: від імпліцитних, дорефлексивних практичних схематизмів повсякденності, що породжують раціональні практики, усних наративів, що транслюють традицію, до наукових статей і статей конституції, продуктів медіа і вільного мистецтва.

Якщо говорити про найбільш експлуатовані в гуманітарному і соціологічному дискурсі спроби розрізнення типів і форм знань, а також основних проблематизацій, то умовно їх можна звести до таких.

1. У гетерогенному комунікативному просторі вирізняють два полюси: загальнозначуще, універсальне, інституціоналізоване знання і різноманітні когнітивні форми суб'єктивного досвіду індивіда. У першій категорії надособового й «об'єктивного» знання досліджуються універсальні ціннісно-нормативні структури осмислення реальності: кодифіковані юридичні нормативи або лише частково експліковані моральні імперативи, виражені в наративних формах культурної традиції (міфи, казки, прислів'я, доправові норми), а також інституціоналізовані форми вироблення знання, які претендують на пошук істинних репрезентацій реальності у межах наукового дискурсу. Що стосується іншого полюсу — індивідуального запасу знань, який визначає суб'єктивні установки оцінювання та дії, він зазвичай розглядається як похідний, конституційований у процесі інтеріоризації

індивідом певного ансамблю культурних сенсів. Когнітивні структури індивіда й увесь індивідуальний запас знань розглядаються переважно як результат засвоєння вже наявних у культурі анонімних структур породження сенсу в процесі соціалізації.

2. Не можна обійти увагою і традиційне розрізнення знань, включених до «три істинності та хибності», і знань іншого типу, що не вписуються в контекст денотативної модальності — знань нормативного порядку. Такий розподіл глибоко вкорінився в підсвідомості теоретиків як своєрідна «бінарна опозиція» від часів розквіту німецького ідеалізму. Результат розподілу розуму на когнітивний або теоретичний, з одного боку, і практичний, — з іншого, спричинює розведення, відповідно, двох типів організації знань, за термінами Рорті, «нормального» і «ненормального» дискурсів [2]. У першому випадку йдеться про знання, орієнтоване на пошук достовірних і обґрунтованих репрезентацій реальності у межах правил породження і співвіднесення висловлювань, відпрацьовуваних у легітимуючому цю мовну гру філософському дискурсі. Інший полюс становлять знання, «підживлюючи» нормативні системи, які не мають інших обґрунтувань, окрім соціальної практики. Причому, через синкретичність і лише часткову експлікацію останнього дослідний інтерес концентрується переважно на формах інституціоналізованого, легітимуючого себе наукового знання.

3. У соціологічних проєктах знання нерідко диференціюють залежно від практик, які воно обслуговує, й у полі яких це знання конструюється, а також за типами соціальної дії. Згадаймо, приміром, загальновідому класифікацію Ю. Хабермаса:

- практики виробництва (або стратегічна, телеологічна дія), що потребують технічних інструментальних знань і ангажують природничі й технічні науки;
- «техніки підпорядкування» (норморегулююча дія), що дають змогу визначити поведінку індивідів, приписувати їм певну мету й завдання; ця сфера співвідноситься з корпусом експлікованих у нормативних системах знань про інституціоналізовані стандарти соціальної діяльності;
- техніки сигніфікації (драматургічна дія). До цього типу класифікацій можна віднести й тематичне членування знань на поля, сконцентровані навколо різноманітних інститутів — права, етики, політики.

4. Класифікація і, відповідно, розгляд наявних у культурі знань, з огляду на простір їх релевантності, — універсальні й загальнозначущі сенсові системи, з одного боку, і «специфічні» когнітивні конструкти, поділювані деякими соціальними категоріями (специфічно-рольове знання, скажімо) — з іншого. З цим розрізненням можна співвіднести членування сукупного знання за принципом його темпоральної модальності. Тут, як правило, розрізняють, з одного боку, знання, організовані в стабільні й загальнозначущі «символічні універсуми», які презентують універсальні цінності й функціонують як нормативне підґрунтя будь-яких форм соціальної інтеракції (право, релігія тощо); а, з іншого, — такі пучки значень, що спонтанно виникають і вільно рухаються, наділяючи культуру образом «плинної спонтанності». У цих межах розглядаються феномени, що циркулюють у масовій комунікації, швидко вмираючі химерні, відмираючі згодом і миттєво змінювані водночас із трансформацією соціальної ситуації. Поширеною є тенденція поєднувати обидві наведені класифікації. Втім, зауважимо, що на корені цього бінару можна натрапити в побудовах традиційної гносеології. А саме, у відомому від часів греків протиставленні знання і думки-докси.

На підставі цієї доволі схематичної замальовки перспектив і класифікацій у традиційних дослідженнях знання, можна, однак, дійти певних висновків щодо підходів до дослідження природи і механізмів функціонування його в суспільстві. Традиційні моделі виходять з неявної установки, що знання є щось субстанціональне і що раз відкриті, «віднайдені», усвідомлені істини здатні перетворюватися на різноманітні форми і вільно циркулювати в соціальному просторі. Така концептуалізація ґрунтується на припущеннях того, що:

- знання більш-менш повно і правильно відбивають непритаманну свідомості «об'єктивну» реальність;
- знання являє собою субстанцію, що містить деяку інформацію, якусь «вже наявну» сенсову єдність, яка зазвичай припускає його цілковиту усвідомленість;

- у соціальному полі знання виконують регулятивну функцію, нормалізуючи відносини між різноманітними соціальними одиницями, забезпечуючи необхідний для підтримки соціального зв'язку «комунікативний мінімум»;
- і, нарешті, ще один суттєвий момент: різноманітні дискурсивні системи, які об'єктивують усі наявні в культурі знання, розглядаються як принципово співвимірювані, тобто такі, що підпорядковані одній і тій самій множині правил, які дають змогу досягти згоди – констатувати порівнюваність або несуперечливість усіляких висловлювань. Позаяк такий проект важко здійснити і «немає жодних підстав вважати, що можна визначити метапрескрипції для всіх мовних ігор» [3, с. 154], висловлювання, що їх неможливо вписати в апріорно постульовану систему правил «доброго дискурсу», визнаються маргінальними елементами в сімействі дискурсів: їм відмовляють у конструктивній ролі та будь-якій значущості для соціальної практики. Зрозуміло, йдеться, ясна річ, про «ненормальний» – релігійний, повсякденний, літературний дискурс тощо. «Регулятивна ідея» такої ідеологемі полягає у прагненні досягнення вичерпного, загальнозначущого опису і прояснення дійсності, що розгортається в межах апріорно встановлених структур породження такого дискурсу.

Таким чином, знання лише транслює значення і не є сенсопороджуючим, – воно лише медіатор, що передає смисл. Ці «позитивістські аксіоми» заслуговують на детальніший розгляд.

Субстанційна концепція знання

В уявленнях про природу знання й досі «відіграє» метафора дзеркала природи. І сьогодні гуманітарні дисципліни не позбавлені припущення про природу пізнання як про взаємини між суб'єктом і об'єктом. Знання в такій інтерпретації являють собою більш-менш точні репрезентації феноменів, що спостерігаються – як екстеріорних, так і внутрішніх. А людський розум постає в образі «величезного Дзеркала Природи» [2]. Вся епістемологічна традиція від часів Декарта моделює знання на сприйнятті, а одержання нових достовірних знань і легітимацію їх як істинних розглядає як рефлексивну процедуру, можливу завдяки спеціальним ментальним процесам. Отож, ми донині експлуатуємо цю модерністську метафору, розглядаючи знання як корпус дискурсивних утворень, продукт відтворювальної здатності людського розуму, неодмінно вписуваний у «гру істинного і хибного». Презумпція істинності знання зберігається і тоді, коли розглядають досягнення згоди з приводу практичних, етичних або естетичних справ. Навіть якщо в душі прагматичного повороту в гносеології, лінгвістиці й соціології концепт знання стає тим, говорячи словами Джеймса, «у що краще вірити», а не «точною репрезентацією реальності» і навіть якщо обґрунтованість знань стає предметом дискурсу і соціальної практики, природа знання, його онтологічний статус не змінюються. Такий підхід лише переносить проблему обґрунтованості знань зі сфери специфічного відношення між ідеями й об'єктами, «словами і речами» в царину відносин між людиною і міркуваннями (Р.Порті) [2]. Достовірність знання визначається ступенем його соціальної обґрунтованості як деякої віри (Пірс, Джеймс, Дьюї, Вітгенштейн, Селларс, Куайн) або як перемоги в аргументації (Апель, Хабермас) і вже не розглядається як точність репрезентацій екстеріорного. Але таке переорієнтування не торкається визначення знання в термінах засобу або інструменту соціальної комунікації як медіуму між індивідуальними практиками і системою інституцій, що виконує переважно регулятивну функцію.

Знання, отже, виступає певним посередником між вже конституюваними системами об'єктів та інститутів і соціальними агентами. Знання розглядається як неодмінний атрибут будь-якого соціального зв'язку: в категоріях загального знання відбувається визначення ситуації взаємодії з боку учасників інтеракції; регламентуючий пресинг інститутів не міг би здійснюватися поза знанням агентами відповідних нормативів і ступеня ризику невиконання їх; знання у формі нарративів забезпечує трансляцію універсальних культурних цінностей, а отже, й інтеграцію подій особистого вибору в деяку усвідомлену історію.

Але навіть усвідомлюване в такий спосіб знання містить у собі відбиток якоїсь вторинності. Ще раз наголосимо на цьому моменті: знання як надбання агента постулюється як засіб ефективної соціальної комунікації й у цьому сенсі – як адекватна репрезентація екстеріорного соціального контексту або внутрішніх станів. При цьому конституентом знання є певний соціальний суб'єкт (індивід, група, інститут), а опис його динаміки, трансмісія в деякому соціально-культурному просторі замикається на дослідженні процесів його об'єктивізації у різноманітних дискурсивних і матеріальних системах (екстеріоризації) та інтеріоризації у процесі соціалізації [4]. У соціологічній традиції можна відчутти неявно присутню тенденцію розглядати знання як інструмент «підпорядкування» людини певній меті. Інакше кажучи, знання – здебільшого нормативного порядку – розглядаються як регулятор конститууючої діяльності інститутів із шліфування індивідів, котрі чинять опір. У такій перспективі знання – це своєрідне середовище і засіб інтеграції всіх одиниць соціальної системи, водночас його вважають похідним і структурованим інституціями елементом.

У подібних субстанціоналістських поглядах на феномен знання немає нічого дивного, – адже таке бачення нав'язують безпосередні інтуїції повсякденного досвіду, в яких єдиними реаліями визнаються сукупності об'єктів і їх характеристики. Отже, знання, виходячи зі спричинюваного ним впливу на практики, неодмінно концептуалізується й розглядається винятково як об'єктивоване в різноманітних дискурсивних системах як інституціоналізований елемент у структурі соціальної інтеракції. У цьому руслі тільки-но об'єктивовані в дискурсі або символічних об'єктах значення, що цілком усвідомлюються агентом і задають мотиваційну динаміку його раціональної діяльності, підлягають під концепт знання.

Такий підхід, утім, елімінує зі сфери дослідної уваги цілий спектр феноменів, вартих уваги. Справа у тому, що раціоналістична ідея «прозорості» й інтелігібельності світу є відносною. Людина, «торкнулась соціальної дійсності», а не лишень «обізнана з соціальною дійсністю; вона має бути визнана і привласнена, а не тільки пізнана. У соціальну дійсність не можна «увійти», з неї не можна «вийти»: вона є те, чому агент завжди належить» [5, с. 276]. Практика агента є свого роду інтенціональність без інтенції, дорефлексивний акт буття [6, с. 36]. А вихідним ставленням агента до соціальної дійсності саме й є «причетність», втілена в реальність самого агента, «онтологічна співучасть», доксихне ставлення як «онтологічна ангажованість» [7, с. 213–21 А]. Таке доксихне або практичне ставлення агента до соціальної дійсності перебуває «до» або «по той бік» інтенціонального ставлення, і саме його пізній Хайдеггер визначав як «немислиме». Тому принципово важливим у досвіді соціальної дійсності й у роботі з його структурування є те, що він «... припускає звернення до практик нижче експліцитного рівня уявлення і вербальних висловлювань» [7, с. 65].

Це означає, що в основу більшості повсякденних практик покладено не свідомий, раціональний вибір агента, а *практичні схеми* у вигляді додискурсивних систем або конструктивів орієнтації у соціальному просторі. Такі практичні, інформаційні схеми виявляються когнітивними конструктами – категоріями сприйняття, оцінки, а також дії, – і, отже, можуть розглядатися як знання. Є підстави стверджувати, що кодифіковані (об'єктивовані) у дискурсі знання становлять аж ніяк не переважну частину всього того, що можна визначити в термінах знання і що є породжувальним принципом практики. Можна стверджувати також, що ці дискурсивні формації різного ступеня оформленості та складності являють собою лише експлікацію усталених, кристалізованих у традиції прагматичних зразків, формул сприйняття, розуміння, оцінки і взаємодії.

Факт існування таких дорефлексивних регуляторів сприйняття, оцінки й дії не викликає сумнівів. Справді, чимала частина дій і навіть вироблення суджень відбувається поза межу усвідомлення. Осмислення дії іншого, та й своєї власної відбувається минулим числом і з певною часткою випадковості (ймовірності). Власне, навіть «батьки-фундатори» соціології, котрі присвятили себе створенню теорії, здатної зробити практику розумною, не заперечували цього. «... Ми ледве здатні, неявно і часто-густо неточно, роздивитись справжні причини, що змусили нас діяти, і природу наших дій...», – стверджує Дюркгейм [8, с.

395–396]. Та й Вебер, відзначаючи складність місії соціолога з моделювання раціональної соціальної поведінки, так само як і Дюркгейм, констатує: «Передбачуваний сенс» реальної поведінки здебільшого усвідомлюється нечітко або не усвідомлюється взагалі. Діючий індивід лише безпосередньо «відчуває» цей сенс, втім, аж ніяк не знає його, «ясно його собі не уявляє»; у своїй поведінці він здебільшого покладається на інстинкт і навички. В реальній дійсності справді ефективна, тобто цілком усвідомлена і зрозуміла за своїм сенсом поведінка – завжди лишень крайній випадок» [9, с. 624]. Тобто, конструюючи сенсовий континуум світобудови – всіх предметів і взаємодій, оточуючих нас кожної миті буття, – ми не рефлексуємо з приводу того, яким чином ці сенси генеруються. Сенс завжди постає перед нами як уже даний і цілком об'єктивний: у цьому полягає одне з припущень природної установки.

Але тут з'являється інше питання. Навіть якщо, поза всяким сумнівом, залишається «неусвідомлюваність» більшості повсякденних дій (що, безумовно, не означає відсутності раціональності у поведінці), чи можемо ми розглядати конструкти, що фундують будь-який процес сенсоутворення, в *термінах* знання? Чи можемо ми стверджувати, що ці «породжувальні принципи» практик, зокрема типізовані конструкти повсякденного мислення, – практичні класифікації, системи очікувань, схеми рутинних операцій і дій, що функціонують поза межею, «по той бік» свідомості та дискурсу, все ж таки являють собою когнітивні феномени, дещо таке, що можна розглядати як знання? Адже, як ми наголошували вище, традиційна соціологія, так само як і модерністська наука загалом, заперечує апеляцію до «суто досвідних», спонтанно народжених у рутині повсякденних практик проявів людської свідомості та самосвідомості, всього того, що зневажливо зветься нею здоровим глуздом, не говорячи вже про «підпорогові» структури. Сумнівним видається й застосування предикатів «дореклексивне», «додискурсивне» стосовно терміна «знання». *Проте ми відкинемо підозру щодо «забобон» і зробимо їх предметом дослідження.*

Плюральність типів раціональності та модуси знання

Тут потрібні певні уточнення. Здавалося б, «соціальні уявлення», народжені в стихії інтеракції, через їх специфічну раціональність важко підвести під традиційний концепт «знання». Класичний ідеал раціональності висуває до процедур одержання й представлення знання такі вимоги, яким прагматичні схематизми сприйняття й оцінювання відповідати не можуть. Проте ми розглядаємо їх як *соціальне знання*, як когнітивні феномени, але іншої, специфічної модальності. Принципові моменти цього розрізнення зводяться до наступного: по-перше, імпліцитні конструкти соціального знання доконцептуальні й нереклексивні, а отже, не систематичні й не предметні, на відміну від концептуально-дискурсивних форм знання; по-друге, актуалізуючись безпосередньо в моменті народження змісту, соціальне знання породжує ситуативні унікальні сенси, які лише частково піддаються об'єктивізації; по-третє, соціальне знання не може розглядатися в денотативному модусі в термінах «істинності/хибності». Єдиним критерієм «адекватності» інформаційних схем слугує їх надійність – успішне завершення практики.

За всієї невідповідності практичних схематизмів моделям дискурсивного знання неможливо заперечити *розумність* більшості повсякденних соціальних практик. А отже, когнітивні конструкти соціального знання вписуються в інший тип раціональності, являють собою іншу модальність буття знання – прагматичну, основні характеристики якої ми саме й спробуємо з'ясувати.

1. «Безсистемне» знання. Класичний ідеал раціональності припускає пов'язування всього набутого достовірного знання в якусь систему взаємозалежних висловлювань (суджень). Ця система суджень, які прояснюють істинні й закономірні зв'язки буття, заснована на принципах каузальності – причинно-наслідковій схемі, аналітичному розтині предмета, відокремленні чинників, пошуку засновків. В ідеалі (науковий дискурс) таке знання припускає вивірених і оброблених термінологічний апарат, систему процедур верифікації своїх положень і набуття в перспективі статусу легітимних уявлень про «природу речей». Соціальне знання, всупереч «зразково-показовому» науковому дискурсу, не дискурсивне, не підлягає генералізації і трансляції на аналогічні прецеденти. Прагматичні схематизми не

можуть являти собою систему внаслідок щонайменше двох обставин. По-перше, хоча чимало соціально значущих зразків об'єктивовано в дискурсі й інституціоналізовано, вони, проте, працюють як набір схем інтерпретації на індивідуальному рівні у ролі автоматизмів. Отож, ми не можемо говорити про усвідомлювану систему або ієрархію цих паттернів сприйняття й діяльності. Напевне, існує якась матриця розташування їх на глибинному психологічному рівні, яка вміщує різноманітні «системи» розрізень, класифікацій об'єктів, їх характеристик та інших всіляких аспектів ситуацій. Але співвідношення окремих фрагментів цієї, безперечно, цілісної суб'єктивної матриці значень навряд чи можна уявити як причинно-наслідковий зв'язок – тут радше виявляються некаузальні семантичні залежності. І знову-таки не можна стверджувати про об'єктивність взаємозумовленості конструктивів соціального знання, позаяк вона властива тільки цьому конкретному індивіду і жодному іншому. Звідси впливає інша причина, через яку конструкти соціального знання неможливо уявити у вигляді системи типізацій або концептів (що намагається зробити, приміром, Т. ван Дейк). Переживання і розуміння соціальної дійсності жодною мірою не пов'язані з чистим застосуванням правил або механічним перенесенням якоїсь «системи» оцінок на ситуацію. Цей аспект роботи соціального знання ретельно розробляється етнометодологами. Гарфінкель і Мак-Хью наголошують на ймовірнісному характері сенсів, приписуваних різноманітним аспектам ситуації [10; 12]. Ця унікальність ситуативного породження сенсу наводить на міркування, що породження соціальних значень саме являє особливий *різновид досвіду*, який неможливо аналізувати в термінах системності й причинності. Але це не означає, що набір паттернів сприйняття, оцінювання та дії є безсистемною сукупністю. Просто для висловлювання різноманітних типів некаузальної залежності поки що не існує адекватного соціологічного словника.

2. *Синкретичність «соціальних уявлень».* Дискурсивні системи об'єктивного знання тематизовані. Критеріями такого розрізнення слугують сфери одержання або застосування його: дисциплінарний академічний дискурс, знання, «що обслуговують» різноманітні царини соціальної практики: політику, економіку, управління, право. Кожна з таких дискурсивних формацій являє собою відносно замкнуте утворення з відпрацьованими прийомами породження дискурсів певного типу, причому демаркація між такими системами, як правило, інституціоналізована. Соціальне знання не тематизоване, його відрізняє повнота, свого роду тотальність охоплення різноманітних аспектів ситуації, в якій знаходиться агент. Схеми, завдяки яким відбувається миттєва синтетична оцінка обставин, розкладають їх у різноманітних семантичних площинах, аби потім вилитися в комплексну оцінку контексту інтеракції. До того ж, повнота або глибина сприйняття різноманітних соціальних аспектів ситуації, а точніше, врахування цих інваріантів залежить від соціальної компетенції агента, від обсягу та структури капіталу його наявного знання.

Через таку свою синкретичність соціальне знання (а точніше, сфера його прояву – повсякденна комунікація) є чи не єдиним простором, який запобігає розпаду соціального життя на сепаратні царини. Простір життєвого світу позбавлений, здавалося б, якогось головного принципу організації, де різноманітні порядки сенсоутворення не перекриваються загальним порядком, утім, залишаються єдиною сферою, яка збирає й утримує цілісність соціального. Саме тут соціальне знання виступає когнітивним підґрунтям народження соціальності з духу повсякденних комунікативних практик.

3. *Гене́за конвенційного знання.* Соціальне знання формується безпосередньо в процесі інтеракції, коли агент на підставі численних ледь уловимих нюансів оцінює сутність того, що відбувається. Його можна представити як *знання-розуміння* (на відміну від знання-репрезентації) на основі непередикативно-символічних форм, не здатних до дискурсивно-логічного вираження. Це знання живе на якійсь межі, воно зміцнюється в крайній сфері розуміння, «де своє й чуже грають одне в одному, не вимагаючи при цьому згоди, заснованої на єдності» [11, с. 46]. Народження змісту (експлікація, прояви, а отже, й справжнє буття) знання відбувається в моменті тут і тепер, у миттєвості прочитування ситуації, моментальній оцінці всіх нюансів її. Капітал схем інтерпретації латентний, невидимий, наявний віртуально

й актуалізований у момент народження сенсу, щоб відразу перебудуватися, переінтерпретуватися самим перебігом взаємодії; таке знання ніколи не є, воно процесуальне: народжений у деякому контексті сенс уже проблематичний, він перебуває у модальності «ймовірно», він завжди відкритий для корекції або доповнення. Простір народження соціального сенсу – місце духу соціального знання, що з'являється. Соціальне знання – це не сфера, як іноді вважають, де зберігаються свого роду сенсові осади вже сталих, колишніх сенсів. Соціальне знання позначається на кодифікованих стереотипах сприйняття і поведінки, забезпечуючи необхідний мінімум обопільних моделей сенсоутворення, маніпуляцій, акцій і дій. Але це вже інша онтологічна площина його буття. Робота інтерпретаційних схем здебільшого прихована й не потребує предикативного відновлення.

4. Відповідність і збіг: критерії достовірності. Системи дискурсивного знання перейняті власною істинністю. Достовірність соціального знання співвідноситься з вимогами звичайного виживання. Істина визначається тут не через *відповідність*, а через *збіг* сенсових горизонтів, наявність «спільних місць». Якщо істина наукового знання містить незалежний від суб'єкта об'єктивний зміст, то надійність соціального знання завжди суб'єктивно значуща. Істини першого роду передають причетність до реальності. Соціальне знання передає міру соціального, характеризує повноту участі в житті. Істини науки позачасові, підпадають під типологію «завжди і скрізь», а достовірності спільного знання ситуаційні, вони проходять крізь сполучення «тут і тепер». Те, що неприпустимо в науковому дискурсі (неадекватність і суперечливість), цілком доречно у стихії повсякденних оцінок і дій. Соціальне знання вміщує у собі прагматичну раціональність, яку неможливо уявити в термінах адекватності й логічності, а тільки-но в поняттях доречності, надійності, консенсуальності й ефективності.

Концептуалізація соціальних схем сенсоутворення та дії вимагає від нас уточнення понять раціональності й раціонального. Раціональність ми будемо розуміти в широкому сенсі: як те, що втілюється в сенсові, правильні, регулярно повторювані, розумово-прозорі взаємозв'язки, наявні в різноманітних полях і стилях раціональності. Така плюралізація раціональності призводить до того, що нескінченній кількості форм ірраціональності протистоїть не одна всеохоплююча форма раціональності, а специфічні, змінювані форми її. Це означає, що існує раціональність, заснована на досвіді й утілювана в дії та мові, яка не впливає лише з підпорядкованого меті раціонального міркування або з домагань на чисту значущість. Такою є раціональність «практичного почуття», підвалини якого становлять схеми соціального знання.

Отже, ми постулюємо соціальне знання не як сукупності знаків (означуваних елементів, що відсилають до змістів або уявлень), але як основу практик, які систематично утворюють об'єкти, відношення, ситуації соціальної взаємодії на ґрунті інтеріоризованих агентом схем сприйняття, – дорефлексивно засвоєному і також несвідомо використуваному капіталі прагматичних зразків.

Вище ми зазначали, що генеза конвенціонального знання, спільного горизонту соціальних сенсів зумовлена прагматичною необхідністю взаємного розуміння і дії. Більшість сенсів, седиментованих у схематизмах і класифікаціях соціального знання, соціально санкціоновані й підтримуються інституціонально. Але ці інституціоналізовані сенси інтеріоризуються агентом і згодом, вже під час практики постають як об'єктивні характеристики ситуації. Індивід не усвідомлює власної «конститутивної ролі» щодо дійсності – це одна з базисних характеристик природної установки свідомості. Отже, осмислення, орієнтація, визначення ситуації відбуваються неначе автоматично, не обертаючись на предмет рефлексії або раціонального вибору. Тематизація і дискурсивний аналіз ситуації можливий лише постфактум.

Типові конструкти повсякденної свідомості визначають загальну перспективу сприйняття й інтерпретації соціальних ситуацій. Завдяки дії цих конструктів формується сектор світу, зрозумілий кожному учаснику взаємодії, а отже, приймається на віру без жодних уточнень або сумнівів щодо його справжності. Таким чином, у своєму повсякденному соціальному існуванні ми спираємося на неексплікований, соціально розподілений запас

спільного знання, саме який конститує поле очевидних об'єктів, дій і подій. Ці «очевидні», тобто непроблематичні характеристики об'єктів і соціальних ситуацій, що виступають як знання «кожного», з іншого боку, вважаються об'єктивними й анонімними і становлять, власне, корпус соціального знання.

Соціальне знання – це, таким чином, «загальнозначущі» повсякденні уявлення про «порядок речей» і дій, схематизми оцінювання й практичні рецепти поведінки, що зводять нанівець ймовірну проблематичність взаємодії і забезпечують ефективність численних соціальних практик.

Виходить, що соціальне знання визначає системи очевидностей, – самозрозумілих об'єктів і їх характеристик, типових особистостей і ролей, усієї сукупності нерелективних очікувань, які конституують простір «природної установки» свідомості. Або, іншими словами, у паттернах спільного знання осідають сенси, які конституують системи очевидного – непроблематичного, самозрозумілого досвіду, тобто все те, що творить реальність здорового глузду.

Література

1. Степаненко В. До проблеми посткласичної концептуалізації соціальних змін /В. Степаненко //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. –1998. – № 4–5. – С. 76–92.
2. Рорти Р. Философия и зеркало Природы / Р. Рорти. – Новосибирск, 1997.
3. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар. – М., 1998.
4. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности / П.Бергер, Т. Лукман. – М., 1995.
5. Подорога В. Выражение и смысл / В. Подорога. – М., 1995.
6. Мерло-Понти М. Око и дух / М.Мерло-Понти. – М., 1992.
7. Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё. – М., 1993.
8. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э.Дюркгейм. – М., 1996.
9. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М., 1990.
10. Новые направления в социологической теории. – М., 1978.
11. Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигель рациональности / Б.Вальденфельс //Социо-Логос. – Общество и сферы смысла. – М., 1991. – Вып. 1.
12. Garfinkel H. Studies of the Routine Grounds of Everyday Activities / Studies in Social Interaction (Sudnow D. Ed.). – N.-Y.: Free Press, 1972. – P. 3–41.

Наумова М.Ю., Культурные модусы социального знания. В статье делается попытка концептуализации феномена социального знания как основы социального семиозиса и допредикативного регулятора практик. Определяется онтологический и гносеологический статус социального значения в контексте культуры, механизмы его объективации и стандартизации, равные кодификации от первичных схем определения социальной реальности к сложным дискурсивным информациям.

Ключевые слова: социальное знание, коммуникация, культура, социальный семиозис, социальная интеракция, естественная установка, конвенциональные значения (представления), порождающие принципы практики.

M. Naumova. Cultural aspects of social knowledge. The article contains analysis of ontological and gnosiological status of social knowledge in the context of interaction. The author has analysed the meaning of the term «social knowledge», its function in the process of sense creation and regulation of different social practices.

Key words: social knowledge, communication, social interaction, conventional meaning, natural attitude, generating principles of social practice.

УДК 316.334.4

Огаренко Т.О.,

канд. соціол. наук, докторант кафедри соціології
та соціальної роботи КПУ

Соціальна структура правової системи: концептуалізація поняття

У статті розкривається, з соціальної точки зору, понятійний апарат соціальної структури правової системи, її елементи; аналізується система права, її конструкт із своїми складовими: норми права, правові інститути, галузеве право та ін.; уточнюється зміст поняття правової системи; з точки зору соціології права розглядається через характер соціальної структури визначення цілей, завдань характерних рис.

Ключові слова: соціально-правові відносини, соціальна структура правової системи, сутність правової системи, соціологічне бачення змісту правової системи, структурна організація правової системи, риси судової практики.

Набуття Україною незалежності поставило перед суспільством і державними інституціями невідкладно важливі завдання, спрямовані на створення та формування принципово нової, відмінної від командно-адміністративної, правової системи суверенної держави. По-перше, необхідно було переоцінити зміст і принципи функціонування правової системи; по-друге, реформувати її соціальну структуру і, по-третє, забезпечити її професійними фахівцями, здатними вирішувати нові правові питання. Аналізуючи правову ситуацію у сучасній Україні, можна констатувати, що цей процес не тільки не завершився, а й загальмувався, набуваючи відчутних деформацій. Більш того, це залишилось поза увагою соціологів, не набувши достатнього обґрунтування в термінах соціологічної науки, хоча правові відносини обумовлені соціальними передумовами і обставинами.

Тож *метою статті* є концептуалізація поняття «соціальна структура правової системи» у контексті сучасних трансформаційних процесів. Для цього необхідно вирішити *такі завдання: по-перше*, уточнити поняття «правова система»; *по-друге*, визначити зміст соціальної структури правової системи; *по-третє*, виявити особливості функціонування елементів правової системи в сучасній Україні.

Для концептуалізації поняття соціальна структура правової системи, варто, насамперед, визначитися зі змістом поняття «правова система», у розумінні якого, як не дивно, є різночитання та розбіжності. Вони пов'язані з галузями знань, у межах яких здійснюється інтерпретація цього терміну. З філософської точки зору правова система, як і будь-яка інша система, являє собою «сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія» [1, с.583]. Це – цілісне соціальне утворення, яке має свою внутрішню структуру, елементи та зв'язки [2, с. 335].

Звісно, коли йдеться про правову систему, то її елементами є правові складові. Вона є предметом наукових досліджень багатьох українських фахівців-правознавців, таких як: А. Заець, Н. Онищенко, М. Мірошніченко, Л. Луць, А. Колодій та ін. Правова система визначається ними як «комплексна категорія, до якої входять сукупність правових методів регулювання, система джерел, правова культура та традиції, юридична наука й ідеологія, специфічні риси правосвідомості» [3, с. 318]. Окрім того, вони звертають увагу на необхідність розрізняти поняття «правова система» від поняття «система права»: «по-перше, це взяті в єдності основні правові явища певної країни – і власне право, і правова ідеологія, і судова (юридична) практика. Поняття «правова система» має істотне значення для характеристики права тієї чи іншої країни» [3, с.189–190]. Тобто, йдеться про національну правову систему певної країни. А система права стосується тільки самого права та його будови, до якої входять норма права, правові інститути, галузі права (державне право, адміністративне,

фінансове, земельне, цивільне, трудове, сімейне, цивільно-процесуальне, кримінальне, кримінально-процесуальне і виправно-трудове). Змістом правової системи, на думку В.М. Суботіна, О.В. Філонова, Л.М. Князькової, І.Я. Тодорова є правові явища, а визначальну роль відіграють поряд із власне правом судова (юридична) практика та правова ідеологія.

Однак це не єдиний підхід до розуміння змісту правової системи. М. Мірошніченко, наприклад, розглядає правову систему як «єдину нормативно-законодавчу форму суспільних відносин, завдяки якій здійснюється їх врегулювання з метою забезпечення правопорядку» [4, с.31]. Це визначення, на нашу думку, дещо звужує зміст правової системи, залишаючи поза увагою її історичну й ідеологічну обумовленість, внаслідок чого втрачається її національний «колерит».

Як стверджують О.Зайчук і Н. Онищенко «...у конкретному суспільстві правова система, що відображає його соціально-економічну, політичну і культурну своєрідність, є національною правовою системою, одним із проявів державного суверенітету» [5, с.23]. Вони звертають увагу на те, що вирішальне значення для характеристики правової системи кожної держави мають сутність і зміст притаманного їй того чи іншого типу права. До речі, Н. Онищенко у праці «Правова система: проблеми теорії» [6] однією з перших в українській науці здійснила ґрунтовний аналіз змісту, сутності правової системи взагалі, в Україні – зокрема.

З точки зору системного підходу пояснює зміст правової системи Л.Луць, розглядаючи її як «...цілісну, структурно організовану за допомогою юридичних засобів стійку взаємодію суб'єктів права, що забезпечує досягнення належного правопорядку як необхідної умови функціонування соціальної системи суспільства» [7, с.7]. У цьому визначенні чітко простежується наявність структури правової системи та її стабілізуючої ролі у життєдіяльності суспільства.

Досить розповсюдженим є розуміння правової системи як «системи всіх юридичних явищ, що існують у певній державі або групі держав і яка складається з різноманітних правових актів, діяльності правотворчих суб'єктів, різних видів правосвідомості, станів законності і правопорядку» [3, с.227]. У цьому визначенні відсутні такі складові як правова культура, джерела права, без яких, звісно, не може існувати цілісна правова система.

Як бачимо, українські правознавці у визначенні змісту правової системи акцент роблять на такі її невід'ємні елементи як: суб'єкти права, тип права, нормативно-законодавчі відносини, сукупність правових методів регулювання, система джерел, правова культура, традиції, юридична наука, ідеологія, специфічні риси правосвідомості.

Однак до такого підходу ми маємо кілька зауважень:

- не зрозуміло, яка система джерел чи система яких саме джерел мається на увазі?;
- у чому специфічність правосвідомості;
- чому залишилися поза увагою одних правознавців такі важливі складові правової системи, як: правові інститути, правотворча діяльність, других – правова культура, а третіх – джерела права;
- чому власне саме право не відноситься до складових правової системи?

Відповіді на поставлені запитання можуть дозволити уточнити соціологічне бачення змісту правової системи. Джерелами права, як відомо з правознавства, можуть бути різні: для романо-германської системи права властивий писаний нормативно-правовий акт, або закон; для англо-саксонської – судовий прецедент; для мусульманської – релігійний документ – Коран. За сучасних умов джерелом права розглядається і звичай, який закладає фундамент правової системи, наприклад, в деяких країнах Африки. Радянська система створила специфічну правову систему – соціалістичне право, яке ґрунтувалося на законі, що уможливлювало віднесення її до романо-германського типу. В той же час воно мало виражати інтерес робітничого класу, а тому передбачало наявність узаконеного свавілля.

Слід зазначити, що специфічність правосвідомості визначається історично обумовленими рисами розвитку свідомості, яка, як відомо, є вищою, властивою тільки людині формою відображення об'єктивної дійсності. Оскільки джерелом свідомості є мова, суспільно-історична діяльність (праця), то цілком зрозуміло, що правосвідомістю є «...сфера чи зона свідомості, що відбиває правову дійсність у формі юридичних знань та оцінного ставлення

до права і практики його реалізації, соціально-правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку (діяльність) людей у юридично значущих ситуаціях» [3, с.297].

То ж врахування джерел права, історичних особливостей становлення і розвитку правових систем підтверджує думку вчених про існування в їх складі специфічної правосвідомості, яка формується на підставі національного менталітету, релігійних традицій того чи іншого народу і уособлює його певні історично-культурні риси та звичаї.

Необхідно також акцентувати увагу на тому, що визначення правової системи в соціологічній площині має обов'язково засновуватися і на таких її складових як правовий інститут, правотворча діяльність, правова культура. Правознавці розглядають інститути права як «сукупність правових норм, що регулюють у суспільстві схожі відносини в межах галузі права» [3, с.309]. Соціологи під соціальним інститутом розуміють історично обумовлені практичні форми спільної взаємодії людей у певній сфері діяльності. Тож функціонування соціальної системи спирається на певні соціальні інститути, у процесі формування яких усталюються цінності, норми, культурні традиції тощо. Оскільки правова система є складовою соціальної системи суспільства, то, звісно, вона має відповідні правові інституціональні форми, які уможливають правотворчу діяльність, юридичну практику і правопорядок. Справедливо зауважує Л. Луць, що «...інституційна частина є детермінуючою основою причинно-наслідкових зв'язків у правовій системі» [7, с.9], а відтак – саме вона забезпечує функціонування всіх інших її складових. Обрана нами логіка міркувань дозволяє врешті-решт висловити припущення, що і власне право є складовою правової системи, оскільки саме у ньому втілюються соціально-правові норми, тобто воно й є той фундамент, на якому ґрунтується її внутрішня будова. Саме на цьому факті особливо акцентує увагу французький соціолог Ж. Карбоньє. Він зокрема зазначає, що у юридичній соціології поняття правової системи використовується у більш вузькому значенні. Це національне право країни, а якщо утриматися від звернення до поняття нація, – то це право певного суспільства. «...Скрізь, де соціологія констатує наявність такого глобального, єдиного (хоча б по зовнішньому вигляду) суспільства, можна передбачити і наявність відповідної правової системи» [8, с. 175].

Зважаючи на викладене, **уточнимо зміст поняття правова система** з соціологічної точки зору. **Це – відносно самостійне, цілісне, упорядковане соціальне утворення правових суб'єктів (осіб, організацій, держави) та інститутів, соціально-правових відносин і процесів, власне права (норм і принципів), що ґрунтується на джерелах права, обумовлюється специфічними особливостями правосвідомості нації як результату історично-суспільної діяльності, культурного розвитку і функціонує завдяки законодавчій системі та юридичній практиці з метою забезпечення й утримання певного правопорядку.** У такому визначенні, на нашу думку, враховуються і суб'єкти-носії, і причинно-наслідкові зв'язки (джерело права та правопорядок), і система права, і правові інститути, і мета і форма правової діяльності. Звісно, таке розуміння змісту правової системи не претендує на істину в остаточній інстанції, а тільки створює підстави для подальших досліджень у галузі соціології права. Користуючись цим визначенням, з'ясуємо і структуру правової системи. Слід зазначити, що в соціологічній науці наукових праць із цієї проблеми бракує. Навіть у підручниках із соціології права ця проблема не знайшла достатнього висвітлення [9; 10].

Натомість у сфері правознавства можна виокремити кілька трактувань соціальної структури правової системи. Так, В.Н. Протасов вважає, що соціальна структура правової системи – це «...доцільні зв'язки між елементами (всього того, що необхідне для правового регулювання), які дістають вияв через певну взаємодію з метою правового регулювання поведінки» [11, с. 110]. Л. Луць у статті «Структура правової системи суспільства: загально-теоретичні аспекти» детально аналізує це поняття і доходить висновку, що її можна визначити як «...стійку єдність суб'єктів права (елементів) та постійних зв'язків між ними, що спрямовані на утворення правової цілісності» [7, с.9].

Можна було б погодитися з таким визначенням, якби не один важливий момент. У тій самій статті Л. Луць підкреслює, що структурну організацію створюють три частини, необхідні для існування правової системи як цілісного явища та зумовлені основними власти-

востями її внутрішньої побудови: інституційна (суб'єкти права), функціональна (сукупність зв'язків між суб'єктами права, які об'єктивуються через діяльність суб'єктів у правові відносини) і нормативна (сукупність нормативно-правових засобів (нормативних регуляторів), які є посередниками при виникненні й існування зв'язків між суб'єктами) [7, с.9–10]. Тобто, у самому визначенні наявні тільки інституційна та функціональна частини, а нормативна не позначена.

Соціологи ж для уточнення соціальної структури правової системи підходять дещо інакше, ніж правознавці. Наприклад, український соціолог С.Макеєв зазначає, що соціальна структура – «...це не тільки елементи, а й те, що поєднує їх, утримує від розпаду, впорядковує і надає структурі конфігурації» [12, с. 132]. Білоруський соціолог Є.Бабосов розглядає її як «...сукупність відносно стійких зв'язків між елементами соціальної системи, що відбиває її змістовні характеристики», особливістю якої є те, що соціальна структура «тотожна системним (емерджентним) властивостям комплексу елементів, що її складають, тобто властивостям, які не характеризують окремі елементи цього комплексу» [13, с. 958]. У кожній системі, як відомо, є елементи, які становлять власне її структуру і такі, що становлять комплекс елементів, із яких вона будується. Тобто властивості елементів не завжди співставляються із властивостями системи. Необхідно наголосити, що соціологи звертають увагу і на те, що соціальна структура – це не просто цілісна, а «...ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами» [14, с.129], яка будується на системно-організаційній і стратифікаційній основі. Загально визнано, що первинним елементом соціальної структури суспільства є соціальний статус або соціальна позиція, що залишається поза увагою правознавців. Зв'язки, що виникають між соціальними позиціями формують соціальні мережі, які і забезпечують сталість соціальної структури. Не випадково П. Штомпка зазначає, що соціальна структура – це «...чиста конфігурація, форма різноспрямованих соціальних відносин, незалежно від того, між ким складаються ці відносини і чого вони стосуються» [15, с.151].

Таким чином, доходимо висновку, що *соціальну структуру правової системи* доцільно розглядати як *ієрархічно впорядковану конфігурацію соціально-правових відносин, яка формується на засадах мережі соціальних статусів (позицій) правових суб'єктів і відповідних їм функцій, системи права, соціальних норм і цінностей*. Очевидно, що структура правової системи носить організаційний, стратифікаційний, функціональний і нормативний характер.

Організаційний характер визначається тим, що всі без винятку правові суб'єкти (державна, установи, інститути, організації, громадяни) посідають у правовій системі чітко визначене місце (статус) відповідно до тих функцій, які вони виконують. Тож конфігурація соціальної структури правової системи не є випадковою або стихійною, вона підпорядковується законодавчим нормативам і завдяки їм функціонує, забезпечуючи її сталість і стабільність. Ступінь ефективності її організації залежить від стабільності законодавчих документів, рівня й якості освіти, ділових і людських якостей, організаційних здібностей тих соціальних факторів, які впливають на державотворчі процеси в країні.

Стратифікаційний характер соціальної структури правової системи виявляється ієрархією соціальних статусів правових суб'єктів відповідно до обсягів правничих повноважень; ролі у реалізації інституціональних норм права; рівня правової свідомості та правової культури; досвіду юридичної практики; ступеня дотримання вимог права тощо.

Кожний елемент (суб'єкт) соціальної структури правової системи виконує певні функції, які визначаються системою права і нормативними актами, що зумовлює функціональний її характер. Оскільки особливість системи права полягає у тому, що конфліктність є невід'ємною рисою судової практики (завжди є сторона, яка звинувачує – прокуратура, і сторона, яка захищає – адвокатура), остільки ускладненою є функціональна структура правової системи, як із точки зору її конструктивності, так і з деструктивності. Адже завжди є можливість у однієї зі сторін виконувати свої функції краще протилежної. І не мало існує прецедентів у реальному житті, коли одна зі сторін у судовому процесі виконує свою функцію краще, ніж інша, що іноді призводить до незаконно засуджених і виправданні злочинців.

Нормативність соціальної структури правової системи визначається сукупністю нормативно-правових засобів (нормативних регуляторів), які є посередниками при виникненні та функціонуванні соціально-правових відносин [7, с.10]. Вважаємо, що суттєвим нормативним регулятором є джерела права і правова культура, яка є практичною формою виявлення правової свідомості.

Основною метою соціальної структури правової системи є забезпечення організаційних засад для утримання правопорядку в межах суспільства, всіх його сферах, на всіх рівнях, що уможливує його нормальне функціонування, відтворення і розвиток.

На основі вищесказаного можна стверджувати, що характерною особливістю соціальної структури правової системи є її відносна сталість, що визначається політичним режимом держави та формою влади. За радянських часів існувала чітко визначена, усталена та стабільна соціальна структура правової системи, яка забезпечувала функціонування радянського державного права, до якого входили основи суспільного устрою і політики СРСР, основи правового становища громадян СРСР, національно-державний устрій СРСР і система державних органів СРСР [17, с.28]. Набуття ж Україною незалежності у 1991 р. спричинило гостру необхідність принципової зміни правових цінностей і норм, формування нових соціальних статусів і функцій правових суб'єктів. Необхідно було, насамперед, розробити й прийняти новий Основний Закон країни – нову Конституцію України, розпочати процес державного будівництва в напрямі становлення суверенної правової держави, удосконалити систему права, провести судово-правову реформу на принципово новому рівні здійснювати підготовку фахівців-правознавців і на нових засадах організовувати практичну діяльність усіх правових суб'єктів у сфері державо- та законотворення. Все це й обумовило відповідні зміни у соціальній структурі правової системи, які розпочалися з конституційної реформи в Україні, яка конституціювала державу як центральний суб'єкт права. Як підкреслив член-кореспондент АПрН В.Костицький, за час дії Конституції 1996 р. в Україні розпочалося формування нової гілки влади – судової, вершиною якої став Конституційний суд України, а також Вища рада юстиції. А проведення референдумів, прийняття рішення Конституційного суду про «неконституційність смертної кари як у мирний час, так і воєнний ...продемонстрували і нашому суспільству, і європейському співтовариству нове бачення прав людини України, в основі яких лежать природні права людини, в першу чергу, право людини на життя, здоров'я, недоторканність» [16, с.17].

Отже, концептуалізація понять правової системи та її соціальної структури у термінах соціології права, визначення їх цілей і характерних рис розкриває нові широкі можливості для неупереджених досліджень тих соціально-правових відносин, які складаються в сучасній Україні, визначаючи, з одного боку, паростки розвитку демократичних засад, а з іншого, – гальмування розбудови правової держави.

Література

1. Філософський енциклопедичний словник / Гол.ред. В.І.Шинкарук. – К.: Абрис, 2002.
2. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навч. словник-довідник / Укл.: В.М. Піча, Ю.В.Піча, Н.М. Хома та ін.; За заг. ред. В.М.Пічі. – Львів: Новий Світ-2000, 2004.
3. Суботін В.М., Філонов О.В., Князькова Л.М., Тодоров І.Я. / В.М.Суботін. Теорія держави і права: Навч. посіб. – К.: Знання, 2005. – 327 с.
4. Мірошніченко М. Ідентичність – легітимність – правопорядок: до проблеми реформування правової системи / М.Мірошніченко // Право України. – 2003. – №5. – С. 31–35.
5. Зайчук О., Онищенко Н. Правові системи сучасності та тенденції їх розвитку / О.Зайчук // Право України. – 2002. – №11. – С.23–26.
6. Онищенко Н.М. Правова система: проблеми теорії / Онищенко Н.М. – К., 2002.
7. Луць Л. Структура правової системи суспільства: загальнотеоретичні аспекти / Л.Луць // Право України. – 2002. – №9. – С.7 -10.
8. Карбонье Ж. Юридическая социология / Ж.Карбонье – Б.: БГК им. И.А. Бодуэне де Куртенэ, 1988.
9. Социология права: Учеб. / В.М.Сырых, В.Н.Зеленков, В.В.Глазырин и др.; Под ред. проф. В.М. Сырых. – М.: Юридический Дом «Юстицинформ», 2004.
10. Жоль К.К. Философия и социология права / К.К. Жоль – К.: Юринформ Унтер, 2000.

11. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: ответы и вопросы / В.Н.Протасов. – М., 1999. – С. 110–111.
12. Соціологія: Навч. посіб. / За ред. С.О.Макеєва. – К.: «Знання», КОО, 2003.
13. Социология: Энциклопедия / Сост. А.А. Грицанов, В.Л.Абушенко, Г.М.Евелькин, Г.Н.Соколова, О.В. Терещенко. – Мн.: Книжный Дом, 2003.
14. Соціологія: Підруч. для студ. вищих навч. закл. / За ред. В.Г.Городяненка. – К.: Вид. центр «Академія», 2003.
15. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка. Пер. с польск. С.М. Червонной. – М.: Логос, 2005.
16. Конституція України 1996 року – модель Української держави // Право України. – 2001. – №8. – С. 16-20.

Огаренко Т.О. Социальная структура правовой системы: концептуализация понятия. В статье раскрывается, с социологической точки зрения, понятийный аппарат социальной структуры правовой системы, её элементы; анализируется система права, её конструктор со своими составляющими: нормы права, правовые институты, отраслевое право и др.; уточняется содержание понятия правовой системы; с точки зрения социологии права она рассматривается через характер социальной структуры, определения целей, задач, характерных черт.

Ключевые слова: социально-правовые отношения, социальная структура правовой системы, сущность правовой системы, социологическое видение правовой системы, структурная организация правовой системы, черты судебной практики.

T. Ogarenko. Social structure of legal system: conceptualization. The concept of social structure of the legal system is given in the article. Its elements, legal norms, legal institutes, peculiarities of the branch law are specified from the point of sociological law. The character of social structure, its aims, tasks and the main features is examined.

Key words: social and legal relations, social structure of legal system, principles of legal system, structure of legal system, judicial practice.

УДК 314.15(477+(437.3)

Сабадош Р.Й.,

аспірант кафедри соціології та соціального управління
Академії праці і соціальних відносин ФПУ

Еміграція з України до Чеської Республіки та соціальна інтеграція мігрантів

У статті на основі аналізу українських та чеських матеріалів простежено сучасну трудову еміграцію з України до Чеської Республіки. Наведені статистичні дані кількості українських емігрантів «вест-арбайтерів», які працюють на легальних засадах у цій країні, умови їх адаптації та інтеграції у це суспільство та функціонування українських організацій, діяльність яких спрямована на вираз та захист інтересів таких людей у цьому суспільстві.

Ключові слова: довготривале та постійне проживання, стратегія, соціальна інтеграція, українська еміграція, організація, тимчасова міграція.

Чинником, який зумовив четверту хвилю еміграції з України, безумовно став розпад СРСР, а також глобалізаційні процеси в світі, які ми спостерігаємо останнім часом, зокрема щодо міжнародної міграції, до якої залучається все більша кількість людей. Це викликане непропорційним розвитком країн в економічній, демографічній, науково-технічній та в інших сферах, а також інформаційні революції та процеси демократизації у країнах Центрально-Східної Європи

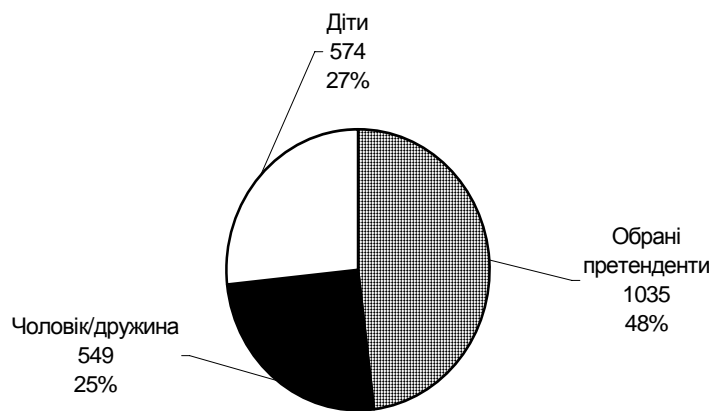
Збільшення міграційних потоків у країни Західної Європи, викликані зацікавленнями цих країн у збільшенні еміграційних процесів зумовлено, насамперед, значним постарінням та зменшенням населення в даному регіоні, яке спостерігається на сучасному етапі, що викликає негативні наслідки для економік цих держав та змушує їх вести альтернативний пошук покращення демографічної ситуації, зокрема, за допомогою країн Центрально-Східної Європи, яке незабаром викличе змагання за якісні висококваліфіковані кадри з країн

третього світу. Потреба в імігрантах також потрібна задля виконання малокваліфікованої праці, за яку місцеве населення береться неохоче. Наприклад, Чеська Республіка вже впровадила у себе пілотний проект відбору висококваліфікованих іноземних працівників, який проводиться в таких країнах як Російська Федерація, Білорусь, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Казахстан, Канада, Македонія, Молдова, Сербія, Україна, Хорватія та Чорногорія. У випадку, якщо людина проходить процедуру відбору, ЧР пропонує учаснику:

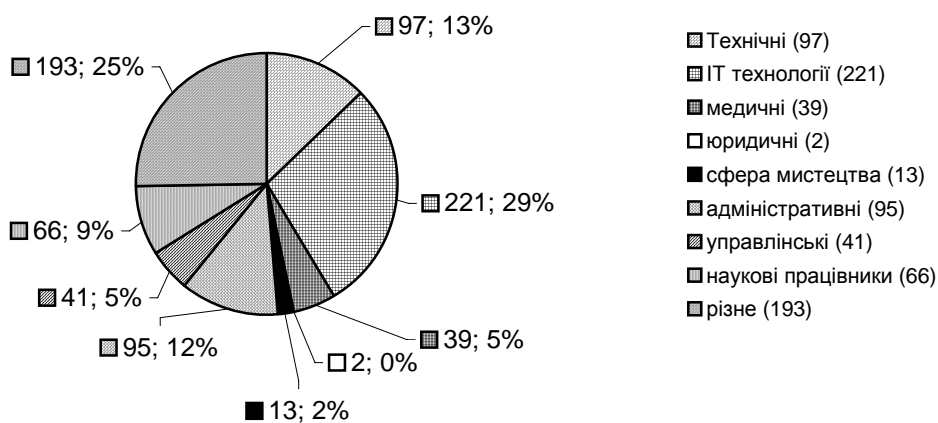
- можливість клопотання про отримання дозволу на постійне місце проживання в ЧР протягом 2,5 року (замість 5 років за чинним законодавством);
- можливість отримання дозволу проживання в ЧР і для членів сім'ї кандидата;
- надання терміну (30 днів) для пошуку нового місця роботи в тому випадку, якщо попередню роботу втратили не з власної провини;
- взяття на себе обов'язків по забезпеченню учасників проекту роботою, візою, житлом та іншими пільгами [1].

Якщо прослідкувати дієвість такого проекту за статистичними даними зокрема кількістю учасників та членів їх сімей, які беруть участь у наведеній програмі, отримуємо такі дані [2].

Діаграма 1. Максимальна кількість майбутніх потенційних претендентів на постійне місце проживання, станом на 1.05.2008

Професійна структура учасників в проекті, станом на 1.5. 2008 р., виглядає так [2]:

Діаграма 2. Професійна структура учасників у проекті, станом на 1.05.2008

За віковою структурою учасників проекту (станом на 1.5.2008 р.) серед українців до 23 років – 11 осіб; 23–25 років – 210; понад 35 років – 57; загалом кількість учасників – 278 осіб. За освітою: вища – 209; середня – 69; загалом – 278 осіб [2].

З іншого боку, постає питання, як соціально інтегрувати емігрантів у суспільство безболісно, насамперед, це працевлаштування та відповідна заробітна плата, медичне та житлове забезпечення, соціальне страхування та інші чинники, які дозволяють трудовому емігрантові легально перебувати в країні тимчасового або постійного працевлаштування. Разом з тим емігрант може бути соціально ізольований або репресований у даному суспільстві, що може призвести до конфліктних ситуацій, які спостерігались, наприклад у Франції. Це вимагає від держави постійної уваги до міграційних процесів та переведення її у легальне русло.

Якщо прослідкувати кількість українців, яка знаходиться легально в ЧР за допомогою отриманих ними дозволів на довгострокове та постійне проживання, то можемо отримати уявлення, яка кількість українців знаходиться в ній.

Спочатку розглянемо умови здобуття документів, які дозволять перебувати емігранту на легальних засадах в ЧР. Для отримання дозволу на довгострокове проживання, він повинен виконати кілька умов:

- перебувати на території ЧР на підставі візи на перебування понад 90 днів;
- тимчасово перебувати у країні більше одного року, де зберігається первісна мета його перебування [3, с 16].

Після виконання наведених умов та отримання дозволу на довгострокове проживання іноземець має право попросити надання постійного місця проживання, що дасть йому змогу перебувати в Чехії до десяти років. Для отримання наведеного документа він повинен відповідати таким вимогам: знаходитися в родинних відносинах з громадянином ЧР. Іноземець – громадянин ЄС або третьої держави, який є членом сім'ї громадянина ЧР однієї з згаданих нижче категорій:

- а) чоловік;
- б) один з батьків, якщо йдеться про громадянина ЄС у віці 21 року;
- в) дитина до 21 років або така дитина дружини (чоловіка) громадянина ЄС;
- г) незабезпечений прямий родич по висхідній або нисхідній лінії або такий самий родич дружини (чоловіка) громадянина ЄС також після 5 років безперервного перебування у ЧР на підставі візи на перебування строком понад 90 днів або дозволу на довгострокове проживання іноземець має право попросити дозволу на постійне проживання [3, с 17].

Саме ці два види документів дозволяють тривале перебування українським емігрантам в ЧР на легальних засадах та бути соціально захищеними.

Спираючись на статистичні дані кількості українців, які отримали наведені два документи (візи) на довгострокове перебування та постійне проживання ми отримали таку картину: на 31.12.2005 на постійному проживанні знаходилося 5473 чоловіки, 9860 жінок, загальна кількість – 15334 осіб, натомість на довгостроковому проживанні було 48 298 чоловіків, 24 129 жінок, загальна кількість 72 455 осіб. Якщо підсумувати ці результати, то отримуємо загальну кількість українців, які легально перебувають в ЧР – 87789 тис. [4].

Натомість на 31.5.2008 на постійному проживанні знаходилося – 17 404 чоловіки, 18 925 жінок, загальна кількість – 36 329 осіб, натомість на довгостроковому проживанні – 57 974 чоловіки, 32 310 жінок, загальна кількість – 90 284 осіб. Якщо підсумувати ці два результати, то отримуємо загальну кількість українців, які легально перебувають в ЧР – 126 613 тис. [5].

З наведених даних можна констатувати, що за три роки кількість українців, які перебувають на легальних засадах у цій країні, збільшилася на 38 824 чоловіки.

З іншого боку, емігрант постає перед вибором: яку саме стратегію йому обрати для того, щоб залучитися до участі в житті даного суспільства. Якими саме факторами це визначатиметься: расовими відмінностями, віком, статтю, рівнем освіти та професійною підготовкою, попереднім знанням мови країни прибуття або можливістю її вивчити.

Виділяють чотири стратегії, які імігрант може використати як домінуючі особисто для себе:

Мультикультурна стратегія. Наведена стратегія потребує від імігранта менших особистісних змін та адаптаційних зусиль. В атмосфері, де культурні відмінності прийняті

та поважаються, імігранти зберігають багато своїх приватних культурних цінностей, звичаїв, віросповідань.

Стратегія інтеграції потребує від імігранта вивчення нових зразків соціальної поведінки і лише вибірково дозволяє йому залишити елементи власної культури. При цьому, коли вони засвоюють нові зразки поведінки і звичаї, то дістають підтримку від нового суспільства.

Стратегія асиміляції потребує від імігранта вивчення зразків поведінки країни прибуття при відмові від власної культури.

Стратегія сегрегації використовується тими мігрантами, які хочуть ізолювати себе повністю від домінуючої культури і жити тільки в межах власних етнічних спільнот [6, с. 107].

Отже, сучасна четверта хвиля еміграції з України надзвичайно відрізняється від попередніх, які характеризувалися насамперед політичним характером виїзду з батьківщини: у сучасній переважає економічний напрям. Співпраця зі старою діаспорою представників сучасної еміграції надзвичайно слабка, насамперед, у зв'язку із значною регіональною розпорошеністю емігрантів, які представляють захід, схід та центр країни, небажанням створювати та входити до наявних українських організацій у ЧР та слабкою мотивацією залишитися на постійне місце проживання в країні тимчасового працевлаштування.

Як соціально інтегруються українці до чеського суспільства, можна простежити на тимчасовій робочій міграції тих сімей, які мають лише одного члена: жінка або чоловік. Інші члени сім'ї залишаються в Україні. Сім'ями емігрують нечасто і не так масово; це засвідчує незацікавленість емігранта в інтеграції до нового суспільства.

З іншого боку, економічні проблеми, демократичні перетворення та політична нестабільність в Україні можуть викликати після початкового прагнення чим скоріше заробити грошей та повернутися до сім'ї, більш інтенсивну міграцію у країну тимчасового працевлаштування, насамперед, у зв'язку із стабільністю заробітку, певною симпатією до нового суспільства та створенням умов для переїзду сім'ї та родичів. До того ж взаємостосунки чехів та українців на сучасному етапі стали більш толерантні, ніж було раніше, коли українці асоціювалися з кримінальним світом. Тепер суспільна думка частково змінилась, на що вплинула в тому числі значна працевитість українців.

Одним з мінусів української еміграції є нерозвинуті центри та організації, які давали б юридичну та соціальну допомогу емігранту. Це не дозволяє вибудувати соціальну структуру, яка б дозволила успішно інтегруватися емігранту в нове суспільство.

З українських організацій, які діють в Чехії, можна виокремити наступні: Українську ініціативу в ЧР, Форум українців в ЧР, Об'єднання українських жінок. Всі наведені організації займаються переважно культурно-освітнім напрямом діяльності.

Якщо розглядати питання, наскільки українська національна меншина представлена в чеських структурах влади, то вона презентована тільки в Раді національних меншин та відділах з питань культури, школи, молоді та спорту. На жаль, на регіональному рівні (краях) інтереси української спільноти практично не представлені. А не маючи належного представництва у владі та громадських організаціях і не маючи загальної належної структурної розвинутості української діаспори, маємо особливо гострі соціально-юридичні проблеми. Спостерігається також соціальна дистанція між старою та новою українською еміграцією. На нашу думку, у покращенні ситуації може допомогти створення крайських організацій українців у містах їх найбільшого скупчення, а також однієї загальночеської організації українців, яка б об'єднала як представників старої, так і мала б залучити представників нової еміграції у Чеській Республіці. На нашу думку, більш ефективно вирішенням порушених проблем повинно займатися Міністерство закордонних справ України.

Література

1. Пілотний проект: отбор зарубежных квалифицированных работников [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imigracijacz.org>
2. Кандидати долучені до пілотного проекту MPSV, Zdena Caisová [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imigracecz.org/?lang=ua&article=media&mm=4353&full=true>

3. Інформаційний довідник для іноземців. Чеська Республіка, Міністерство праці та соціальних питань Прага 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: UKRAJINSKY_přirucka.pdf
4. Počet cizinců s povoleným pobytem na území České republiky k 31. 12. 2005 (podle státní příslušnosti a pohlaví) statistiky Ředitelství služby cizinecké a pohraniční policie PČR [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/statistiky/migrace/051231/pohlavi.html>
5. Počet cizinců s povoleným pobytem na území České republiky k 31. 5. 2008 (podle státní příslušnosti a pohlaví) statistiky Ředitelství služby cizinecké a pohraniční policie PČR [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/statistiky/migrace/2008/0531_kraj.pdf
6. Юдина Т. Н. Социология миграции: [Учеб. пособ. для вузов] / Т. Н. Юдина. – М.: Академический проект, 2006. – 272с. – («Gaudeamus»).

Сабадош Р.И. Эмиграция из Украины в Чешскую Республику и социальная интеграция мигрантов. В статье на основании анализа украинских и чешских материалов прослеживается современная трудовая миграция с Украины в Чешскую Республику. Наведены статистические данные количества украинских эмигрантов «вест-арбайтеров», которые работают на легальных началах в этой стране, условия их адаптации и интеграции в это общество и функционирование украинских организаций, деятельность которых направлена на выражение и защиту интересов таких людей в этом обществе.

Ключевые слова: продолжительное и постоянное проживание, стратегия, социальная интеграция, украинская эмиграция, организации, временная миграция.

R. Sabadosh. Emigration from Ukraine to Chekh Republic and social intergration of emigrants. The modern labour emigration from Ukraine to Chekh Republic on the basis of Ukrainian and Chekh documents is revealed in the article. The statistics on Ukrainian emigrants who work legally in Chekh Republic, conditions of their adaptation and intergration into chekh society are given. The functioning of Ukrainian organizations and their activity on the protection of emigrants' rights in a foreign society is revealed.

Key words: permanent residence, strategy, social intergration, Ukrainian intergration, organisations, temporal emigration.

УДК 316.1:330.14.01

Саратова Ю.М.,

аспірантка кафедри соціальних структур та соціальних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Теоретичні засади дослідження соціального капіталу в сучасній західній соціології

У статті розглядаються концепції соціального капіталу сучасних зарубіжних соціологів, висвітлюються походження та визначення соціального капіталу у працях Бурдьє, Портеса, Палдама та ін. Показані три рівні аналізу соціального капіталу та їх значущість для систематичного уявлення про цей феномен.

Ключові слова: соціальний капітал, ресурси, соціальні мережі, актор.

Звернення багатьох сучасних соціологів до поняття соціального капіталу як теоретичного концепту, так і методологічного підходу до вивчення соціальної реальності є логічним продовженням розвитку соціологічного знання. У цьому відношенні доволі показовою є робота англійського соціолога Е. Гідденса, який у 1986 р. презентував свою статтю «Дев'ять тез про майбутнє соціології», котра містила, окрім загальної характеристики предмету сучасної соціології, також деякі прогнози щодо подальших тенденцій її розвитку. Перш за все, прогнозувалася поява нового «теоретичного синтезу», який надасть соціологічним дискусіям конструктивного характеру: «...новий синтез відмовиться від форм пояснень, які припускають, що людська поведінка є у прямому розумінні наслідком соціальних причин (такого сенсу набував детермінізм у соціальних науках). У той самий час цей синтез визнає важливе значення чинників інституційного примусу і тих параметрів, які впливають як на умови, так і на результат індивідуальної дії» [3, с. 65]. Крім цього, Е. Гідденс передбачає, що з

розвитком соціології поступово зникатиме традиційний антагонізм між макро- та мікросоціологічними підходами до вивчення суспільства: «...ті, хто присвятив себе вивченню безпосередніх контекстів соціальної взаємодії, часто скептично сприймають «реальність» масштабніших типів соціальної організації і соціальних змін. Per contra, ті, хто має справу з більшими формами інституційного порядку, прагнуть уникнути «мікросоціології» як чогось украй тривіального... Виявилось, що дрібниці життя не позбавлені інтересу і соціальних наслідків. Багато характерних особливостей повсякденних соціальних дій найтісніше пов'язані з тривалими і масштабними процесами відтворення соціальних інститутів. У той самий час «макроструктурні» властивості соціальних систем втілені в самих випадкових і швидкоплинних локальних інтеракціях» [3, с. 76]. Варто також додати, що ще однією показовою характеристикою для розуміння сучасної популярності терміну соціального капіталу є теза щодо втрати чітких міждисциплінарних меж у соціальних науках.

З огляду на зазначене вище, можна зрозуміти історію виникнення та застосування терміну «соціальний капітал», а також кілька скептичних точок зору з приводу емпіричної неспроможності цього концепту. Власно, метою нашої статті є розгляд основних теоретичних напрацювань з проблематики соціального капіталу, їх потенційної пояснювальної спроможності та доцільності для вивчення тих процесів, що спостерігаються у сучасному українському суспільстві.

Слід зазначити, що вперше застосування терміну «соціальний капітал» відбулося у дискусіях американського дослідника Л.Д. Ханіфан у 1916 р. щодо сільських шкіл. Він використав це поняття для пояснення тих вагомих обставин, що впливають на повсякденне життя кожного, наголошуючи, головним чином, на необхідності налагоджувати соціальні відносини між індивідами, які представляють певну соціальну групу.

І фактично, тільки через півстоліття цей концепт почав широко вживатися в академічному світі, що було зумовлено, зокрема, дослідженнями П. Бурдьє, Дж. Коулмана, Р. Патнама.

Насамперед необхідно зауважити, що термін «соціальний капітал» є запозиченою метафорою з економічної теорії. Це, з одного боку, може покращити розуміння соціальної реальності, а з іншого, – породжувати безліч суперечностей у трактуванні.

За визначенням В. Радаєва, будь-який капітал характеризується такими загальними рисами: по-перше, здатністю до накопичення, по-друге, капітал є обмеженим ресурсом, що має певну ліквідність, а саме – здатність прямо або побічно, незалежно від своїх наочних форм, перетворюватися на грошову форму, яка у свою чергу забезпечується завдяки наявності вартості (кількісно визначена здатність до обміну на інші ресурси – третя риса). Капітал, тим самим, виступає як динамічний ресурс, і його четверта властивість розкривається в здатності до конвертації – постійної зміни власних форм [8, с.21]. Більш того, він відтворюється саме завдяки зміні своїх форм, їх взаємному перетворенню. За визначенням К. Маркса, капітал – це вартість, що самовідтворюється, яка включена до безперервного процесу кругообігу [6]. Остання ж властивість полягає у тому, що капітал у процесі кругообігу не лише відтворює свою вартість, а й приносить додаткову вартість або прибуток (виступає як самозростаюча вартість). Йдеться вже не просто про накопичення ресурсу в його натуральному вигляді, але про вартісний приріст, що виникає у результаті конвертації форм капіталу.

Таким чином, підкреслює В. Радаєв, капітал має п'ять визначальних властивостей:

- обмежений господарський ресурс;
- накопичувальний господарський ресурс;
- ресурс, що має певну ліквідність, здатність перетворюватися на грошову форму;
- вартість, що відтворюється в процесі безперервного кругообігу форм;
- вартість, що приносить нову, додаткову вартість [8, с.21].

Перше застосування понять капіталу у рамках саме соціологічного аналізу було здійснено французьким соціологом П. Бурдьє. Варто зазначити, що, визначаючи власну концепцію як конструктивістський структуралізм або структуралістський конструктивізм, Бурдьє наголошує, що його теоретичні напрацювання є спробою подолати суперечності між двома антагоністичними напрямками у будь-якій соціальній науці, суперечності між

об'єктивізмом та суб'єктивізмом, та ставить собі за мету довести їх діалектичний зв'язок. Перший напрям саме у соціології ще з часів Е. Дюркгейма пропонує розглядати «соціальні факти як речі» і відповідно не враховує: є вони об'єктами пізнання чи помилкового пізнання. Друге зводить соціальну реальність до суб'єктивних уявлень про неї і зводить роль суспільних наук до «оцінки думок» соціальних суб'єктів. Фактично, ці дві позиції нечасто зустрічаються в науковій практиці у таких відвертих і взаємовиключних формах. Об'єктивізм – найбільш послідовно викладений у вченнях Дюркгейма і Маркса, хоча Дюркгейм як прихильник кантіанства визнавав, що пізнання соціальної реальності неможливе без логічного інструментарію. Суб'єктивізм – характерний для етнометодології і розуміючої соціології А. Шютца. Концепції Дюркгейма і Шютца виявляють протиставлення: у першій оволодіння науковим знанням припускає відвернення від первинних уявлень, названих «допонятійними» Дюркгеймом і «ідеологічними» Марксом. У другій затверджується генетичний зв'язок наукового знання з повсякденним знанням, що виступають у наукових поняттях у перетвореному «вторинному» вигляді.

У ситуації, коли суб'єктивізм зводить соціальну структуру до взаємодій індивідів, а об'єктивізм, у свою чергу, намагається зі структурного рівня вивести соціальні дії та взаємодії, на думку Бурдьє, існує лише єдиний вихід: «тепер соціологія повинна включити і соціологію сприйняття соціальної реальності, а саме – соціологію конструювання світоглядів, що сприяють у свою чергу конструюванню реальності. У той самий час світогляди обумовлені станом суб'єктів у соціальному просторі, що пояснює і їх можливе неспівпадіння і навіть протистояння» [1, с.132].

Розробляючи концепцію, що відповідала б таким засадам, Бурдьє вводить в обіг поняття капіталу, а точніше різноманітних форм та станів капіталу, які мають власну специфіку і принципово не зводяться виключно до капіталу економічного. Соціальний капітал у рамках його теорії визначається таким чином: «сукупність актуальних чи потенційних ресурсів, пов'язаних з наявністю міцних мереж зв'язків, більш-менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства чи визнання». У праці «Форми капіталу» Бурдьє виділяє такі складові цього феномену: мережі, соціальні норми та довіра [2, с. 66]. Таким чином, автор визначає обсяг соціального капіталу як функцію розміру соціальної мережі актора і обсягу капіталу (економічного, культурного, символічного), що знаходиться у власності членів особистої мережі цього актора [4, с. 101].

Крім цього, відповідно до концепції Бурдьє, капітал може існувати у трьох станах:

- інкорпорований;
- об'єктивований;
- інституціоналізований.

Під інкорпорованим станом [embodied state] розуміється сукупність відносно стійких диспозицій, що відтворюються, і здібностей, що демонструються власником тієї або іншої форми капіталу.

Об'єктивований стан [objectified state] означає набуття капіталом предметних форм, які доступні безпосередньому спостереженню і передачі в їх фізичній, наочній формі.

Інституціоналізований стан [institutionalized state] припускає форми визнання цього виду капіталу, що об'єктивувалися, як ресурсу. Інституційні стани, у свою чергу, можуть бути формалізовані у вигляді прав власності, рангів, сертифікатів, але можуть виступати і в неформалізованому вигляді, які дозволяють, проте, дізнаватися і визнавати цей вид капіталу [8, с. 22].

Власне сам Бурдьє застосовував ці стани лише до культурного капіталу, але частина дослідників, у тому числі і В. Радаєв, пропонують розширити застосування подібної класифікації до всіх форм капіталів, щоб сформулювати більш чітке уявлення про кожен з них.

Специфіка соціального капіталу полягає у тому, що він не є атрибутом окремої людини. Якщо його інкорпоровану структуру можна представити як таку, що містить дотримання зобов'язань без застосування санкцій та довіру, то об'єктивована структура формується за рахунок мережі соціальних зв'язків, які використовуються для трансляції інформації, економії ресурсів, взаємного навчання правилам поведінки, формування репутації. На основі соціальних мереж, які часто мають тенденцію до відносної замкнутості, складається

інституційна основа соціального капіталу – приналежність до певного соціального кола або членство в групі. При цьому останнє може підкріплюватися і формальними статусами – наприклад, члена асоціації або клубу. Завдяки нерівномірному розподілу соціального капіталу відтворюються стратифікаційні відмінності в рамках мережевої системи. Вони пов'язані з нерівним доступом до соціальних мереж, які можуть бути мобілізовані індивідом або групою, а отже, до сукупності зобов'язань (головним чином, неформальних), зосереджених у цих мережах. У своїй речовій формі соціальний капітал може втілюватися в таких «простих» речах як адреси і телефони «потрібних людей». Але ступінь формалізації соціального капіталу відносно низький. Передача адресної або телефонної книжки здатна допомогти новачкові або аутсайдерів зрозуміти склад і конфігурацію якоїсь соціальної мережі, але мало допоможе входженню у цю мережу. Передача соціального капіталу також неможлива безпосередньо через трансляцію знання, розповіді про мережі. Тут необхідні знайомства і рекомендації інсайдерів, що належать до цього кола. У цьому розумінні соціальний капітал не відчужений від людей, які ним володіють [8, с.26–27].

Більше того, спираючись на зазначені висновки, можна погодитися з твердженням сучасних західних дослідників соціального капіталу Л. Араухо та Дж. Істона, що найбільш показовими характеристиками, які дозволяють чітко відрізнити соціальний капітал від інших феноменів суспільного життя, є такі:

- *Доцільність*. Безліч соціальних зв'язків обов'язково переростає на соціальний капітал тільки тоді, коли ці зв'язки допомагають особистості досягти певної мети. Соціальна мережа і соціальний капітал – різні речі. Соціальна мережа є елементом соціального капіталу, якщо його соціальні зв'язки корисні.
- *Усвідомленість*. Соціальний діяч повинен усвідомити, що він користується соціальним капіталом. Соціальна структура, до якої належить індивід, може надати певні переваги, навіть якщо він цього не усвідомлює. Невикористані доцільно переваги соціальних структур не створюють соціального капіталу.
- *Формування на основі існуючих соціальних структур*. Соціальний капітал формується в певних соціальних структурах і є джерелом реалізації певної мети [10].

Таким чином, Бурдье у рамках своєї концепції домігся насамперед виваженого поєднання ідей макро- і мікросоціологічних підходів, що вже доволі давно потребувалося для розвитку соціологічного знання. І, крім того, запропонував термін «соціальний капітал», що викликав своїм пояснювальним потенціалом широку зацікавленість і підтримку наукової спільноти.

У зв'язку з цим, останнім часом усе більш акцентуалізується питання щодо структурування теоретичних напрацювань з проблематики соціального капіталу, оскільки подібне розмаїття підходів надає підстави для критичних зауважень відносно доцільності вживання подібного терміну.

Так, сучасні американські дослідники соціального капіталу П. Адлер і С. Квон виділяють дві основні ознаки, за якими класифікують визначення соціального капіталу:

1. Визначення соціального капіталу розрізняються тим, що частина їх акцентує увагу на елементах соціального капіталу, його змісті, частина – на ресурсах, джерелах формування, інші – на наслідках.

2. Визначення соціального капіталу можна розподілити за тим, чому приділяють більшу увагу:

- стосункам суб'єктів однієї соціальної групи, які вони підтримують з іншими соціальними суб'єктами, що належать до інших соціальних груп;
- структурі зв'язків між індивідами, що належать до однієї соціальної групи;
- обом видам соціальних зв'язків [9].

Ще однією класифікацією, що заслуговує на увагу, є спроба американських науковців С.П.Боргатті, К. Джонс, М.Г. Еверет [12] і Н. Лін [14] розрізнити феномен соціального капіталу відповідно до рівнів аналізу, що дозволяла б підкреслити не тільки відсутність неузгодженості у визначенні даного терміну, а й надала б підтвердження взаємодоповнюваності теоретичних підходів заради кращого розуміння сутності цього явища.

Незважаючи на те, що поняття капіталу для аналізу соціальної реальності використовувалося і для подолання антагонізму макро- і мікропідходів, подальше його вживання відображало прихильність соціолога до певної соціологічної парадигми. Головний критерій розмежування рівнів аналізу соціального капіталу один з провідних його дослідників Н. Лін пропонує шукати у відповіді на питання: хто отримує прибуток від залучення соціального капіталу – група або індивід.

Підхід, що умовно називають «мікрорівневим», спирається на визначення соціального капіталу як якісної характеристики індивідуального соціального актора, тоді як «макрорівневий» трактує його як характеристику групи (як правило – всього суспільства). Мікрорівневе трактування соціального капіталу розвивали такі автори як У. Бейкер, Х.Д. Флеп, Н. Лін та ін. [4].

Згідно з У. Бейкером, «соціальний капітал – це ресурси, які актори отримують із специфічних соціальних структур і використовують, виходячи зі своїх інтересів» [11, с. 9].

Х.Д. Флеп визначає соціальний капітал як функцію розміру мережі, сили відносин між актором, обсяг капіталу якого визначається (так званим фокальним, або центральним актором), і іншими членами мережі, а також ресурсів, якими володіють члени мережі.

Н. Лін трактує соціальний капітал як ресурси, що знаходяться в соціальних мережах, і визначає обсяг соціального капіталу, підсумовуючи цінні ресурси (багатство, влада, авторитет), що належать акторам, з якими фокальний актор має прямі або опосередковані зв'язки [4, с.101].

Прихильниками розгляду макрорівня соціального капіталу є, зокрема, такі автори як Ф. Фукуяма, Р. Патнам, М. Пелдем, М. Шифф, А. Портес, Дж. Сенсенбреннер.

Ф. Фукуяма наголошує на таких механізмах відтворення соціального капіталу як релігія і традиції і вважає, що «соціальний капітал відрізняється від інших форм людського капіталу тим, що зазвичай створюється і передається завдяки таким культурним механізмам як релігія, традиція або історичний звичай» [13, с. 26].

М. Пелдем визначає соціальний капітал як «клей, що дозволяє мобілізувати додаткові ресурси стосунків на основі довіри людей один до одного» [15, с. 629].

М. Шифф дає таке тлумачення соціального капіталу – «це набір елементів соціальної структури, які впливають на стосунки між людьми і є базовими аргументами для продукування і/або реалізації функцій» [18, с. 161].

А. Портес та Дж. Сенсенбреннер соціальний капітал визначають як «очікування відносно соціальної дії у рамках колективу, що впливає...на поведінку членів цього колективу» [16, с. 1323]. Цікавими також є припущення даних авторів щодо множинності типів соціального капіталу на макрорівні залежно від механізмів його утворення. Вони вказують на чотири ймовірних механізми формування соціального капіталу (або на чотири різновиди групового соціального капіталу). Перший з цих механізмів – ціннісна орієнтація, імператив, засвоєний акторами у процесі соціалізації. Це джерело соціального капіталу отримало відображення у веберівському дослідженні протестантської етики і функціоналістської теорії соціалізації. Як зазначають А. Портес і Дж. Сенсенбреннер, ціннісна орієнтація стимулює поведінку, що керується не лише егоїстичними мотивами, а тому сприймається як ресурс.

Друге джерело соціального капіталу полягає в індивідуальній соціальній взаємодії. Це джерело соціального капіталу аналізували представники теорії обміну і раціонального вибору. Соціальна реальність у рамках цих напрямів розглядається як така, що утворюється з серії трансакцій, у процесі яких здійснюється обмін послугами, інформацією, позитивними і негативними підкріпленнями та іншими ресурсами. На відміну від ціннісної орієнтації, від індивідів не очікують, що вони чинитимуть відповідно до вищої групової моральності. Від індивідів можна чекати прагматичного дотримання певних правил заради досягнення особистих цілей.

Третім джерелом є обмежена солідарність – соціальна поведінка, орієнтована на групу. Найкраще, на думку А. Портеса і Дж. Сенсенбреннера, цей тип генезису соціального капіталу пояснює К. Маркс у контексті зростання класової свідомості і трансформації

робітників у клас-для-себе: зброєю робітничого класу стає усвідомлення експлуатованого положення. Як джерело соціального капіталу, обмежена солідарність зростає не завдяки ціннісній орієнтації або індивідуальним взаємним обмінам, а із ситуативної реакції соціальної групи, що зіштовхується із загальними проблемами. Цей тип солідарності призводить до дотримання членами групи норм взаємної підтримки, що може сприйматися як ресурс. Залежність членів цієї групи від групи в цілому збільшується прямо пропорційно соціальній дистанції між членами групи і рештою суспільства, оскільки за таких умов члени групи не можуть відхилитися від норм поведінки, що схвалюються групою. Чим більше актор залежний від соціальної групи, тим більше для нього важить репутація в її межах і тим вище виявляється соціальний контроль. Цей тип соціального капіталу тісно пов'язаний з явищем дискримінації етнічних, мовних, регіональних, расових і інших груп у межах суспільства. Співвідношення між рівнем соціального капіталу в рамках групи і рівнем дискримінації щодо цієї групи має бути пропорційним. Основним чинником, що зміцнює соціальний капітал такої групи, є зовнішній тиск на групу або загальні для групи проблеми.

Ще одним джерелом соціального капіталу слугує так звана вимушена довіра. Сферою функціонування вимушеної довіри виступає, наприклад, етнічне підприємництво, де довіра є фундаментом складних механізмів неформальних кредитів, послуг і контролю. Основним елементом, що сприяє відтворенню довіри, виступає впевненість у тому, що діаспора здатна притягнути порушника до відповідальності. При цьому система заохочень і санкцій примушує членів групи дотримуватись певних норм. Заохочення і санкції у межах мережевої структури можуть мати як матеріальні, так і нематеріальні наслідки. Мотивація в разі вимушеної довіри полягає в очікуванні переваг, які дає «добра репутація» в конкретному колективі. Довіра є пропуском у світ селективних переваг, пов'язаних з членством у певній мережі. Таким чином, цей тип соціального капіталу є похідним від здатності співтовариства підтримувати стійку систему санкцій відносно своїх членів [4, с.104 – 105].

Згідно з Р. Патнамом, соціальний капітал утворюється на основі активних взаємозв'язків між людьми, в межах яких довіра і загальні цінності зв'язують членів мереж та спільнот і роблять можливим та спрощують сумісну дію. Соціальні мережі, згідно з цією теорією, є скелетом, структурним (а отже, стійким, початковим) елементом відтворення соціального капіталу. Завдяки нормам, цінностям, довірі, що підтримуються соціальними мережами, у суспільстві затверджуються певні зразки взаємодії, важливе місце серед яких належить специфічному типові політичної участі. Мережі громадянської активності, включаючи групи інтересів і політичні партії, сприяють трансформації міжособової довіри в довіру до політичних інститутів. Таким чином, соціальний капітал дозволяє ефективно функціонувати цим інститутам. На думку Р. Патнама, основним різновидом соціальних мереж, що сприяють примноженню соціального капіталу, є так званий третій сектор. У праці «Гра в кеглі наодинці: занепад соціального капіталу в Америці» Р. Патнам ставить у пряму залежність обсяг соціального капіталу і масштаби діяльності громадських організацій [4, с. 103].

Навіть такий доволі поверховий огляд теорій, присвячених дослідженню соціального капіталу, дає змогу переконатися в правомірності критичних суджень відносно широти даного поняття. На думку американського професора економіки С. Дурлауфа, «і довірі, і співробітництву можна приписати таку кількість різних явищ, що навряд чи їх можна якось упорядкувати. Крім того, довіра і співпраця можуть виникати з причин, що не мають жодного відношення до ідеї громадянського суспільства. Наприклад, довіра може виникати просто через зайву довірливість людини або групи людей. І навпаки, коли закон карає недовірливість і небажання співробітничати, чи не є він формою соціального капіталу?» [5]. Власне, важко не погодитися і з його тезою, що феномен соціального капіталу, його джерела та наслідки є актуальним питанням, однак таким, що потребує встановлених рамок. Насамперед, відмову від грандіозних цілей і реалізації емпіричного аналізу, що дозволяв би відокремлювати вплив власне соціального капіталу від багатьох інших факторів. Підсумовуючи, С. Дурлауф робить припущення, що будь-які дослідження соціального капіталу, які використовують такі поняття як держава, регіон чи нація навряд чи зможуть впоратися з подібним завданням.

А. Портес стверджує, що заради уникнення подібних аналітичних помилок, дослідник соціального капіталу мусить дотримуватися певної логічної виваженості: по-перше, відокремлювати дефініції терміну, теоретичні та емпіричні, від його передбачуваних ефектів; по-друге, встановлювати певний контроль за спрямованістю аналітичних міркувань, таким чином, щоб присутність соціального капіталу вочевидь передувала результатам, що, як очікується, він продукує; по-третє, контролювати наявність інших факторів, що можуть впливати як на соціальний капітал, так і на його передбачувані наслідки; по-четверте, визначати історичні джерела соціального капіталу спільноти [17, с.21].

Враховуючи зазначену критику, покажемо розгляд ще однієї класифікації, запропонованої до уваги литовськими дослідниками І. Мачеринскене, Р. Минкуте-Генриксон, Ж. Симанавичене [7, с.36]:

- Мікро – рівень затвердження інтересів. На цьому рівні акцентується задоволення індивідуальних інтересів, розподіл ресурсів в соціальній мережі, що зв'язує індивідів.
- Мезо – рівень структурної перспективи. На цьому рівні аналізується процес формування соціальних структур, зв'язки усередині них з іншими соціальними структурами, а також розподіл результату соціальної взаємодії.
- Макро – рівень затвердженої структури. На цьому рівні оцінюється, як соціальний капітал окремих соціальних структур включається в соціальний капітал політичних, економічних, культурних або інших систем, як соціальне та політичне середовище можуть вплинути на соціальний капітал або його формування.

Інтелектуальний шлях, що трансформував соціальний капітал від властивості індивіда до характеристики міст та країн, проігнорував ті логічні критерії, що пропонує А. Портес. Результатом чого, фактично, стало пояснення певних соціальних феноменів за допомогою надання їм нової назви (у цьому випадку «соціальний капітал»), а потім використання цієї самої назви як наукового обґрунтування широкого спектра політичних рішень.

Таким чином, можна спостерігати, що з моменту перших спроб застосування соціального капіталу для пояснення соціальних процесів, змістовна наповненість терміну зазнала значних трансформацій. З одного боку, частина авторів, зокрема П. Бурдьє, Н. Лін, У. Бейкер, Х.Д. Флеп розробляли цей термін з позицій того, що соціальний капітал є тією сукупністю переваг та можливостей, які характеризують окремих індивідів. З іншого боку, значна частина дослідників, таких як Ф. Фукуяма, Р. Патнам, М. Пелдем почала вбачати в соціальному капіталі специфічні властивості певних спільнот, а іноді – навіть суспільства в цілому, що виявлялися у здатності забезпечувати соціальний контроль, спрощувати взаємодії між окремими індивідами та їх об'єднаннями, мобілізуючи додаткові ресурси на основі довіри, спільних норм та цінностей. Враховуючи подібну ситуацію, слід зазначити, що універсальність застосування соціального капіталу як до макрорівнів соціальної реальності, так і до її мікровимірів, ще раз підкреслює доцільність розробки цього поняття для подолання антагонізму суб'єктивістської та об'єктивістської парадигм у соціології. Однак, на сучасному етапі подібне розмаїття теоретичних визначень соціального капіталу ставить під сумнів можливість їх емпіричної верифікації без подальших теоретичних напрацювань, зокрема з проблематики взаємодії його різних рівнів.

Література

1. Бурдьє П. Социальное пространство и символическая власть [Текст] / П. Бурдьє; пер. с франц. В. И. Иванова // Thesis: теория и история экономических и социальных институтов и систем. — 1993. — № 2. — С. 137-150. — Библиогр.: с.150. — ISBN 5-8625-6015-7.
2. Бурдьє П. Формы капитала [Текст] / П. Бурдьє; пер. с франц. М. С. Добряковой // Экономическая социология. — 2002. — Т. 3, №5. — С. 60-74. — Библиогр.: с. 73-74. — ISSN 1726-3247.
3. Гидденс Э. Девять тезисов о будущем социологии [Текст] / Э. Гидденс; пер. с англ. Е. В. Якимовой // Thesis: теория и история экономических и социальных институтов и систем. — 1993. — № 1. — С. 57-82. — Библиогр.: с.82. — ISBN 5-8625-6015-7.
4. Демкив О. Социальный капитал: теоретические основания исследования и операциональные параметры [Текст] / О. Демкив // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. — № 4. — С. 99-111. — Библиогр.: с.111.- ISSN 1563-3713.

5. Дурлауф С. Эмпирика социального капитала: несколько скептических мыслей [Электронный ресурс]: (информационный ресурс) /С. Дурлауф; пер. с англ. А. Маклакова // Диалог.УА. — Режим доступа: http://dialogs.org.ua/ua/crossroad_full.php?m_id=13272.
6. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии [Текст]: в 2 т. / К. Маркс. — М: Терра-Книжный клуб, 2009. — (Серия «Социо-логос»). — Т. 1: Процесс производства капитала. — 2009. — 1040 с. — ISBN 978-5-275-02022-9
7. Мачеринскене И. Социальный капитал организации: методология исследования [Текст] / И. Мачеринскене, Р. Минкуте-Генриксон, Ж. Симанавичене // Социологические исследования. — 2006. — №3. — С.29-39. — Библиогр.: с.38-39. — ISSN 0132-1625.
8. Радаев В.В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация [Текст] // Экономическая социология. — 2002. -Т.3, № 4. — С. 20-33. — ISSN 1726-3247.
9. Adler P.S. Social Capital: Prospects for a new concept [Text] / P.S.Adler, S.W.Kwon // Academy of Management Review. — 2002. — Vol. 27, №1. — P. 17-40. — ISSN 0363-7425.
10. Araujo L., Easton G. A Relation Resource Perspective on Social Capital / L.Araujo, G.Easton [Text] // Corporate Social Capital and Liability / edited by R.T.Leenders, S.M.Gabbay. — USA: Kluwer Academic Publishers, 1999. — P. 576 — ISBN 978-0-7923-8501-1.
11. Baker W. Market Networks and Corporate Behavior [Text] / W. Baker // American Journal of Sociology. — 1990. — Vol. 96. — P. 589-625. — ISSN 0002-9602.
12. Borgatti S.P. Network Measures of Social Capital [Text] / S.P. Borgatti, C. Jones, M.G. Everett // Connections. — 1998. — №21(2). — P. 27-36. — ISSN 0843-6304.
13. Fukuyama F. Trust: Social Virtues and Creation of Prosperity [Text] / F. Fukuyama. — **New York: Free Press**, — 1995. — P. 480. — ISBN 0-02-910976-0
14. Lin N. Building a Network Theory of Social Capital [Text] / N. Lin // Connections. — 1999. — №22(1). — P. 28-51. — ISSN 0843-6304.
15. Paldam M. Social Capital: One or Many? Definition and Measurement [Text] / M. Paldam // Journal of Economic Surveys. — 2000. — Vol. 14, № 5. — P. 629-654. — ISSN 0950-0804.
16. Portes A. Embeddedness and Immigration: Notes on the Social Determinants of Economic Action [Text] / A. Portes, J. Sensenbrenner // American Journal of Sociology. -1993. — Vol. 98, Is. 6. — P. 1320 — 1350. — ISSN 0002-9602.
17. Portes A. Social Capital: its origins and applications in modern sociology [Text] / A. Portes // Annual Review of Sociology. — 1998. — Vol. 24. — P. 1-24. — ISSN 0360-0572.
18. Schiff M. Social Capital, Labor Mobility, and Welfare [Text] / M. Schiff // Rationality and Society. — 1992. - Vol. 4, № 2. — 157-175. — ISSN 1043-4631

Саратова Ю.М. Теоретические основания исследования социального капитала в современной западной социологии. В статье рассматриваются концепции социального капитала современных зарубежных социологов, освещаются происхождение и определение социального капитала в работах Бурдьё, Портеса, Палдама и др. Показаны три уровня анализа социального капитала и их значимость для систематического представления об этом феномене.

Ключевые слова: социальный капитал, ресурсы, социальные сети, актор.

Y. Saratova. Theoretical reason of the research of social capital in modern western sociology. The article deals with social capital conceptions of modern foreign sociologists, highlights the origin and definitions of social capital in the works of Bourdieu, Portes, Paldam and other authors. Three levels of social capital analysis and their importance for the systematic vision of this phenomenon are examined.

Key words: social capital, resources, social networks, actor.

УДК 316.77:659.1

Чудовська-Кандиба І.А.,

канд. соціол. наук, докторант кафедри галузевої соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*Соціологічні перспективи досліджень реклами*

У статті подано еволюцію поглядів на рекламу у соціологічній науці. Показано специфіку соціологічного інтересу до реклами як соціальної комунікації. Окреслюються перспективи подальших досліджень реклами.

Ключові слова: соціальний світ, реклама, соціальна комунікація, соціологічний дискурс, соціологія реклами.

Читаючи літературу і знайомлячись з іншими джерелами інформації, в яких фігурує реклама, іноді важко виокремити не лише жанр, а й те, до якої наукової дисципліни цей наратив відноситься. Прагматичний підхід до істини (у її класичному розумінні), коли істинне все, що корисне, ніби червоною ниткою проходить крізь тексти, в яких йдеться про рекламу.

Дослідження феномену реклами носять міждисциплінарний характер, оскільки реклама – це фокус, де пересікаються пізнавальні інтереси представників різних наук. Як наслідок, існує пласт економічної, психологічної і соціолінгвістичної літератури, де мова прямо чи опосередковано стосується реклами. Переважна кількість праць, де розглядається реклама, знаходяться в економічній площині, у межах якої реклама вивчається як об'єднуюча ланка між виробником і споживачем. Важко ідентифікувати, а тим паче, визначити аспект, що відрізняє одну предметну сферу від іншої. Постає питання, яке свого часу розглядав М.Фуко, рефлексуючи над властивостями тієї чи іншої дисципліни: а що особливого міститься у тій чи іншій науковій дисципліні, і що формує її предметне поле? Щось подібне, але у межах соціологічного дискурсу і взявши за фокус рекламу, здійснюватимемо й ми. Предметом дослідного інтересу у цій статті буде соціологічний дискурс, у межах якого існують та формуються соціологічні уявлення про рекламу. Метою статті є створення цілісної концептуальної картини про вже існуючі та можливі напрями здійснення досліджень у сфері рекламних практик.

Завданням своїм ми ставили проаналізувати літературу з даної проблематики; виокремити наявні напрями досліджень реклами; показати специфіку здійснення соціологічних досліджень реклами.

Визначення специфіки будь-якого предмета зводиться фактично до здійснення його демаркації. У нашому випадку йдеться про рекламу і особливість бачення її через призму соціологічної уяви. «Акт понятійного схоплення соціологічної відмінності відбувається лише у результаті співвіднесення двох інтенціональних актів, що дають предмети, між якими встановлюється відмінність» [4,с.91]. Розглядаючи рекламу, маємо справу з річчю і її комунікативним супроводом (як зазначалося раніше при розгляді онтологічної сутності реклами). І та й інша субстанція може становити зацікавленість соціолога. На відміну від економічного підходу, де реклама представлена як дія або дії щодо сприяння просуванню речі (товару, послуги, ідеї, цінності, ідеології, актора), до якої невід'ємно вмонтоване припущення про можливість здійснення впливу відповідно до даної дії, реклама частково, а інколи й повністю акумулює маркетингову діяльність, перетворюючись на додатковий спосіб просування або ж виступаючи окремим засобом для цього. Такий підхід безумовно виправданий для економічної науки, оскільки спрямований і надає рекламі інструментального характеру, де реклама виступає насамперед як засіб для підсилення продажу, просування тощо. Реклама фактично постає як додатковий другорядний компонент економічної діяльності.

У соціологічній площині якщо і наявна другорядність, то у самій локалізації дослідного інтересу до реклами. Соціальне, яке становить предметне поле соціології, «просочуючись» і у економічну сферу, все-таки здійснює розширене схоплення, при якому економічна сфера стає однією із можливих субстанційних форм його присутності. Тобто, соціальний світ не

вичерпується лише економічною системою, а навпаки, він є більш різноманітним, де економіка становить лише одну з площин.

Соціологія починає з сутнісного соціального світу, під яким розуміється взагалі все, що може служити предметом мислення, стати «об'єктом для суб'єкта». Поняття «сутнісне» (*ens, Seiendes*, те, що) визначається як те, про що соціолог може знати» [4, с. 91]. Фактично, соціологічний підхід становить більш широку інтерпретативну можливість розкриття сутнісних сторін реклами.

Реклама не просто презентує річ, яка вже є знайомою для індивіда, реклама повторно «повертає» їй екзистенцію, причому, не завжди зберігаючи первинний зміст. «Слова і речі» потрапляють у горизонт соціологічного інтересу і, відповідно, коло соціологічних наративів дещо розширюється порівняно з економічним. Вони починають існувати навколо зазначеної діади та дискурсу з приводу взаємодії, що існує між ними, або породжена ними і спрямована на актора. Загальний характер подібної дифузійності між словом і річчю, представлений у працях М.Фуко («Слова і речі», «Порядок дискурсу» «Археологія знання» та ін.) наступним чином. «Речі уже шепочуть нам деякий зміст, і нашій мові залишається лише підібрати його; а ця мова, починаючи з найбільш рудементарного свого проекту, вже говорить нам про деяке буття, свого роду нервовим провідником якого він є» [9, с. 77]. Мова у його публікаціях не йде про рекламу безпосередньо. Він здійснює більш загальну рефлексію над річчю, словом та дискурсом.

Якщо звернутися до іншого французького соціолога П.Бурд'є і до його рефлексивної соціології, то соціологія постійно здійснює не лише осмислення соціального світу, а й самої себе, своєї позиції стосовно інших наук та постійної динаміки соціологічного знання, яке безпосередньо пов'язане з тією реальністю, яку прийнято називати соціальною.

Зміни у земній корі відбуваються досить повільно і через тисячі чи мільйони років дають про себе знати, ніби завмерши на одному місці. Реальність, з якою має справу соціолог, формується людиною і зазнає змін якщо не щохвилини, то щотижня, щомісяця. Така плинність створює іншу площину виміру, а відповідно і потребує дещо іншого пояснення. Не секрет, що визначити позицію та функції того чи іншого явища при допомозі теоретичних конструктів минулого інколи видається ефемерною затією, але постійно здійснювати «ревізію» надбань має сенс, оскільки не весь спадок, а окремі його елементи можуть містити цінний матеріал для опису чи пояснення. Поява нових феноменів, розширення або домінування чи посилення інших – це нові виклики для соціологічного дискурсу, які вимагають відповідей і пояснення.

Якщо подивитись на рекламу через призму викладеного, то матимемо «старе і давне явище», яке разом з тим трансформувалося до невпізнанності. Але деякі рекламні практики – це вже комплекс нових форм, засобів і технологій, що аж ніяк не можуть бути ототожені з початковими рекламними практиками, хоча й старі зразки знайшли свою нішу.

Однією з найбільш вагомих праць або першою ластівкою у плані дослідження реклами можна вважати книгу з рекламознавства «Історія реклами з стародавніх часів» Генрі Семпсона, видана у Лондоні в 1874 р. Автор аналізує це явище у широкому культурологічному контексті, детально знайомить читачів з рекламною спадщиною грецької і римської античності, з текстами тієї ж функціональної спрямованості періоду західноєвропейського середньовіччя. У книзі розглядаються стадії рекламної комунікації, коли реального процесу маркетингу ще не сформувалося, хоча існували його комерційні передумови. Та Генрі Семпсон не зводить етапи розвитку рекламної творчості до її комерційних складових. Багато сторінок його праці присвячені релігійній, політичній, благодійній, юридичній і шлюбній рекламі [6, с. 12]. Традиція вивчення рекламного процесу мала місце і у Німеччині. У 1887 р. в Лейпцігу побачила світ публікація Рудольфа Кронау «Книга про рекламу». Автор детально розповідає про соціально-психологічні фактори, що передували становленню розвинутого рекламування. Зокрема, він розглядає способи представлення (демонстрування) первісними та античними людьми, а також жителями середньовіччя свого соціального статусу, майнового цензу, професійних відмінностей. Це мало резонанс у німецькій науковій спільноті і ця точка зору знайшла підтримку та продовження вже у більш пізніх

наукових доробках таких німецьких вчених як Ервіна Панета і Ганса Бухлі. Першому належить публікація «Розвиток реклами від давнини до сучасності», що побачила світ у Мюнхені та Берліні в 1926 р., другому – чотиритомна праця «Шість тисяч років реклами», що вийшла друком у Західному Берліні у період 1962–1967 рр. Американський історик Френк Пресбрей та його співвітчизник соціолог Даніель Бурстин також працювали у цьому напрямі. Д. Бурстин, зокрема, характеризує рекламну комунікацію як вирішальну рушійну силу у становленні і утвердженні американської культури. У своїй праці «Реклама і американська цивілізація» він вказує на те, що реклама – це «магістральний стрижень американської цивілізації – у заселенні континенту, в розвитку економіки, в створенні американського життєвого стандарту... Реклама стала серцем народної культури, навіть її першоосною» [3, с. 22]. Значущим етапом у дослідженні реклами можна вважати орахову розвідку ще одного американського соціолога Ірвіна Гофмана «Гендер і реклама», в якій реклама виступає нарративом культурних значень і фактично опосередкованим, але фіксованим матеріалом для аналізу соціо-культурної сфери. Дещо пізніше з'являються дослідження «Реклама» Н.Лумана та Ж.Бодріяра «Абсолютна реклама, нульова реклама». Як зазначає Ж.Бодріяр: «Те, що ми переживаємо, – це абсорбція всіх можливих способів вираження у тому способі вираження, яким є реклама. Всі оригінальні форми культури, всі детерміновані різновиди мовлення поглинаються в ньому, тому що він позбавлений глибини, миттєвий та миттєво забувається. Тріумф поверхневої форми, найменшого спільного знаменника значень, нульового ступеня смислу, тріумф ентропії над усіма можливими тропами. Найнижча форма енергії знака. Ця форма неподільна, миттєва, без минулого, без майбутнього, без шансу на перетворення, оскільки знаходиться на останньому місці, має владу над усіма іншими. Всі сучасні форми діяльності тяжіють до реклами, і більшість з них вичерпуються в ній» [2, с. 129].

Не лише зарубіжні праці заповнювали нішу, пов'язану з рекламою. Всупереч поширеній думці у Радянському Союзі також виходили, хоча й небагаточисельні, праці з теорії реклами, як перекладені, так і власні. У 1924 р. у Москві з'явилася перекладена книга «Реклама», а також праця М.А.Мануйлова під тією самою назвою. У 1925 р. побачив світ широко відомий твір німецького дослідника Т.Кеніга «Психологія реклами», а в 1926 р. з'явилася книга М. Бойтлера «Реклама і кінореклама» і К. Фрідлендера «Шлях до покупця» (Теорія і практика). У 1937 р. поширена монографія С.В. Серебрякова «Радянська торговельна реклама». У 50-і роки професійна аудиторія ознайомила з науковими доробками В. Васильєва «Радянська торгова реклама» [6]. Зазначені публікації хоча й стосувалися реклами, але більше були спрямовані на її економічний аспект.

Якщо ж зробити загальний соціологічний зріз існуючих нармативів щодо реклами, то можна констатувати таке. Реклама стала активним предметом рефлексії соціологів лише у середині ХХ ст. Це не означає, що її, або її окремих сторін зовсім не вивчали, чи не проявляли до неї інтересу як до соціального феномену чи наукового напрямку вартого уваги, який фактично формується у даний період, на що можуть вказувати відповідні наукові доробки. У економічній науці реклама набагато раніше зайняла відповідне місце. Ситуація у соціологічній науці може бути пояснена тим, що реклама не видавалася значущою, оскільки її «одноразовість», «короткочасність» певним чином формували і саме ставлення до неї. Якщо взяти до уваги той факт, що, наприклад, за часів появи телевізійної реклами для відомих зарубіжних акторів зніматися у рекламних роликах виглядало неprestижно і навіть згубно для подальшої кар'єри, то щось схоже, напевне, мало місце й для соціологічної спільноти. Багато що змінилося за останніх 50 років у плані зацікавленості рекламними практиками, але чи стали вони зрозумілішими?

Розглядаючи рекламу як предмет соціологічного аналізу, ми можемо фіксувати, що переважна кількість досліджень у сфері реклами мала та й має емпіричний характер. Особлива увага при цьому концентрується на економічній компоненті або ж у контексті аналізу ЗМК. Хоча саме за останніх 50 років відомих соціологів і соціолінгвістів (Р.Барт, Ж. Бодріяр, У. Еко та ін.) актуалізували і виробили теоретичні засади до піднесення реклами. Та, на жаль, поки що відсутня системна рефлексія наявного соціологічного дискурсу щодо

реклами. Саме тому виникає проблема в систематизації тих концептів, у яких прямо чи опосередковано представлена реклама, що дасть змогу сформулювати теоретичний концепт реклами у межах соціологічної науки. Причому, є потреба не просто у здійсненні систематизації, а й у врахуванні інтерпретативних відмінностей, які актуалізуються під час фрагментарного використання тієї чи іншої теорії. Адже теорія чи парадигма – це не що інше як текст, який представлений через відповідний категоріально-понятійний апарат. Використання ж теорії, яка була сформульована для пояснення суспільства у цілому, при аналізі, наприклад, феномену реклами викривлює сам «масштаб» і цілком природно породжує питання про адекватність знань тій реальності, з якою ми маємо справу. Сучасна реклама, так само як і суспільство, відрізняється від тієї реклами, яка мала місце хоч би 100 років тому, принаймні технологічно, не кажучи вже про наслідки впливу та масовий характер, якого вона набула. Та, незважаючи на темпоральні зміни, реклама залишається у лоні соціальної комунікації і саме комунікативний аспект найбільш приближує рекламу як до комунікативної, так і до соціокультурної сфери, що «зміцнює» її соціологічну привабливість.

Якщо ж подивитись на соціологічний дискурс, то фігурує навіть окремий напрям у галузевій соціології, що дозволяє соціологію реклами позначити як окрему галузь, де по – різному визначене її предметне поле. Соціологічна рефлексія над соціологією відносно власної іманентності – це звернення до тих складових або «філій», якими є галузеві соціологічні теорії або ж теорії середнього рівня, про які дискутує Р. Мертон. Наскільки та чи інша сфера примикає до соціології, входить у площину соціологічного інтересу і становить компонент соціального, що становить проблематику визначення предмета для окремих галузей соціології, для тих нових сфер, які або з'являються як нові соціальні факти і явища, процеси, або стають більш значущими для суспільства і звертають, а точніше привертають до себе увагу, або ж просто набувають нових форм, що знову ж таки потребує нового осмислення. Соціологія реклами – це щось на зразок існуючої галузі з досить «розмитою» предметною сферою. Хоча у зарубіжних підходах реклама не представлена у вигляді окремої галузеві соціології, а скоріше досліджується у межах інших галузей знання. У російській та вітчизняній соціології проте зроблені спроби, щоб представити соціологію реклами у вигляді окремо взятої галузі, хоча поки що дослідникам так і не вдалося чітко визначити її предметну сферу.

Л.М. Федотова у своєму підручнику «Соціологія рекламної діяльності» [10] пропонує розглядати соціологію рекламної діяльності з двох позицій: 1) з середини рекламного процесу, коли вона надбудовується на професійні знання рекламіста і безперечно збагачує ці знання, вмонтовує їх у більш загальні закономірності функціонування інформаційних процесів, особливостей породження текстів, соціальних цілей реклами та ін.; 2) як спосіб подивитись на особливе соціальне явище, що витікає із більш широкої соціальної практики. Російський соціолог О. Савельєва, аналізуючи запропонований Л.М.Федотовою підхід до виокремлення соціології реклами, вказує на те, що у цій праці «цікаво викладені деякі окремі питання теоретичної і прикладної соціології реклами, але повністю не прояснені «установчі» питання про об'єкт, предмет цієї науки і т.п., що взагалі є обов'язковим при конституванні деякої сфери досліджень [7].

Інший російський соціолог С.М.Антонов вказує, що: «...об'єктом соціології реклами є сам рекламний процес і його учасники. Предметом же – те, як формується рекламний феномен у своєму інтегральному суспільному значенні, історичному і логічному баченні; що таке комплекс реклами у його якісній своєрідності на відміну від інших інституціональних явищ; те, як він трансформує позиції включених у нього акторів і як впливає на зовнішнє для нього середовище; який вплив на саме рекламування здійснюють різноманітні стійкі фактори зовнішнього середовища [1, с. 14]. Такий підхід до предмета реклами акцентує увагу на інституціональному аспекті та підкреслює важливість рекламної діяльності як такої, залишаючи пласт соціокультурних характеристик поза увагою. На інституціональному та інструментальному аспектах реклами зосереджує свою увагу й вітчизняний соціолог І.Набруско, де соціологія реклами розглядається як «соціологічна теорія, об'єктом вивчення і аналізу якої є реклама як соціальний інститут. На загальнотеоретичному рівні

соціологія реклами розглядає різноманітні аспекти функціонування, трансформації та розвитку реклами як соціального інституту сучасного суспільства, на прикладному йдеться про використання соціологічних методів збору інформації для сучасної рекламної індустрії [8, с.369–370]. О.Савельєва, звертаючись до предмета соціології реклами, у порівнянні з іншими авторами більш виважено підходить до визначення предмета соціології реклами. «Предмет соціології реклами – властивості і особливості соціального життя, соціальних взаємодій, зумовлених рекламою, а також властивості і особливості реклами, зумовлені соціальним життям і взаємодіями. Так, соціологія реклами може вивчати, як, наприклад, під впливом реклами змінюються моделі поведінки людей, їх відношення до соціального статусу, їх установки, норми. З іншої сторони, соціологія реклами вивчає як ситуація у суспільстві, тенденції суспільного розвитку відбиваються на знаково-символічному ряді реклами, зміні її структури, каналів рекламної комунікації і т.д. Лапідарно предмет соціології реклами можна визначити як соціальний дискурс реклами» [7, с.54]. Хоча визначення предметної сфери соціології реклами як соціального дискурсу виглядає як досить потенційний і сенсорний предмет, все-таки авторка дещо відходить від самого розшифрування того, що ж має розумітися під таким предметом, додаючи лише те, що предметну область соціології реклами можна представити у вигляді деякого проблемного поля. Не вдаючись до деталізації розуміння соціального дискурсу, тільки пунктирно визначивши дану предметну область, авторка виокремлює кілька системних напрямів вивчення цього соціального феномену.

«1. Соціальний генезис цієї соціальної практики, виокремлення її у особливу область соціальної діяльності, інституціоналізація діяльності.

2. Дослідження реклами у контексті її місця у сучасній інформаційній і комунікаційній системі, ролі у загальному комунікативному потоці, взаємодії з іншими видами соціальної інформації і соціальних комунікацій і отриманого при цьому соціального ефекту.

3. Дослідження змісту смислів, що транслуються аудиторії рекламою, а також знаково-символічних кодів, що використовуються для такої трансляції, їх вплив на суспільну свідомість, настрої і соціальну поведінку окремих соціумів і суспільства у цілому.

4. Взаємодія і взаємовплив реклами і інших підсистем відтворення соціального життя (економіки, культури, мистецтва, мас-медіа, індустрії дозвілля, політики і т.д.).

5. Вивчення реклами як особливого виду соціально-трудової діяльності з притаманною їй системою соціальної організації, управління, методами вирішення завдань. Вивчення рекламистів як особливого професійного соціуму, їх ціннісних орієнтацій, нормативного поля, мотивів діяльності, стану корпоративної культури і т.д.» [7, с.52–53].

В остаточному підсумку російський соціолог зазначає, що все проблемне поле соціології реклами утворює, по суті, дві групи проблем.

По-перше: «Реклама у сфері життєвого світу «людини соціальної». По-друге, «у системному соціальному світі» [7, с. 53]. Практично, це зведення проблемної предметної сфери соціології реклами до предметного поля соціології, до існуючих макро- та мікропарадигмальних традицій. Але це вже у свою чергу деяке відхилення від спеціалізації соціології реклами і повернення до загальних тенденцій і проблем епістемологічної спрямованості. Фактично, при такому підході ми автоматично входимо в площину предметного поля соціології. У сферу, яка від заснування самої соціології до даного моменту становить проблемну площину і яка поки що не має однозначного вирішення. Але такий підхід – це лише одна із можливостей вивчення рекламних практик, де базові існуючі підходи у соціології лише частково дають можливість інтерпретувати всю палітру рекламних практик, що мають місце. Інший вітчизняний дослідник Т.І. Краско підходи реклами зводить до таких: «гносеологічного, онтологічного, психологічного, постмодерністського» [5, с.47]. Представники гносеологічного підходу класифікують рекламу за способом відображення дійсності, відповідно розділяючи її на образотворчу і необразотворчу (виразу). «Психологічний підхід розглядає поділ реклами на аудіальну, візуальну і аудіо-візуальну» [5, с.51].

Р.Мертон, визначаючи теорії середнього рівня, вбачав у них дещо інше функціональне призначення, аніж у загальних соціологічних теоріях. Та навіть якщо вдатися до них і до двовекторного аналізу, то слід щонайменше встановити: у який спосіб на даний момент

реклама представлена? І де у соціологічному дискурсі «слід шукати рекламу», у межах яких соціологічних підходів відбувається її аналіз?

Отже, здійснений аналіз дозволяє виокремити, залежно від того, що є ядром даної парадигми і яке місце у ній займає реклама (домінуюче чи периферійне, або ж взагалі не йдеться про рекламу, а про окремі процеси, що мають до неї відношення) такі підходи:

1. Реклама є предметом дослідження різних наукових практик: філософії та політології, економіки, психології, семіотики та лінгвістики.

2. Реклама у соціологічній науці виступає:

- як галузь соціологічного знання, тобто реклама в межах галузі соціології («соціології реклами»);
- як самостійний предмет дослідження у окремих теоріях, що пов'язують її з культурою (у постмодерністських теоріях, у драматургічній теорії Е.Гофмана та ін.);
- реклама у межах комунікативних підходів у соціології;
- реклама у межах соціології масових комунікацій;
- реклама як соціальний інститут;
- застосування теорій та парадигми, в яких не йдеться безпосередньо про рекламу, але ті факти, явища і процеси, які редуковані у соціологічному знанні тією чи іншою мірою дозволяють зрозуміти окремі сутнісні сторони реклами.

Таке узагальнення дозволяє створити загальну картину для орієнтації на мапі досліджень рекламних практик. Макро- і мікропідходи також є невід'ємними на даній карті, але у більш конкретизованій формі, лише за умови, що дійсно містять знання, які дозволяють пролити світло на рекламу. Здійснене узагальнення існуючих підходів до реклами у межах соціологічної науки у жодному разі не означає повного, чіткого розмежування у вивченні реклами. Цей поділ є відносний, але такий, що дозволяє певним чином впорядкувати і систематизувати існуючий соціологічний дискурс навколо реклами, створити цілісне уявлення про напрями її досліджень. Така процедура дозволяє проаналізувати й інтегрувати соціологічне знання, що міститься в існуючих підходах до рекламних практик, з можливим подальшим створенням загальної теоретико-концептуальної моделі реклами.

Література

1. Антонов С.Н. Социология рекламы / С.Н.Антонов. – СПб., 2006. – 160 с.
2. Бодрияр Ж. Симулякри і симуляція / Ж.Бодрияр / Пер. з франц. В.Ховхун. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 230 с.
3. Boorstin D. Advertising and American Civilisation // Advertising and Society. – New York, 1974.
4. Качалов Ю.Л. Эпистемология социальной науки / Ю.Л.Качалов. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. – 229 с.
5. Краско Т.И. Психология рекламы / Т.И.Краско. – Харьков, 2004. – 216 с.
6. Реклама: культурный контекст. – М.: «РИП-холдинг», Серия «Академия рекламы», 2004. – 186 с.
7. Савельева О. Социология рекламного воздействия / О.Савельева. – М.: «РИП-холдинг», Серия «Академия рекламы», 2006 – 283 с.
8. Соціологія реклами // Соціологічна енциклопедія / Укл. В.Г.Городяненко. – К.: Академвидав, 2008 (Серія «Енциклопедія ерудита»). – С. 369-370.
9. Фуко М. Воля к истине // Порядок дискурса. Узд-во: Магистеріум Касталь. – М., 1996. – С. 47-97.
10. Федотова Л.М. Социология рекламной деятельности: Учеб. для вузов /Л.Н.Федотова. –3-еизд., испр. и доп. – М.: Изд-во «Оникс», 2007. – 560 с.

Чудовская-Кандиба И.А., Социологические перспективы исследований рекламы. В статье представлено эволюцию взглядов на рекламу в социологической науке. Показано специфику социологического интереса к рекламе как социальной коммуникации. Очерчены перспективы дальнейших исследований рекламы.

Ключевые слова: социальный мир, реклама, социальная коммуникация, социологический дискурс, социология рекламы.

I. Chudovska-Kandyba. Sociological perspectives of advertising research. The article represents the evolution of advertising in sociological science. The specific features of sociological interest to advertising as a way of social communication are given. The perspectives of further advertising research are described.

Key words: social world, advertising, social communication, sociological discourse, sociology of advertising.

УДК 81:1

Яценко О.Д.,

аспірантка кафедри світової філософії та естетики
Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля

Проблема мови в філософії К. Апеля

У статті розглядається проблема мови як засобу інтеграції індивіду в особисту єдність та комунікативну спільність. Досліджується семіотична будова комунікації, парадигми розуміння мови, зв'язок раціональності та соціальності у філософії К.Апеля.

Ключові слова: мова, комунікація, аргументація, комунікативне співтовариство.

Філософія К. Апеля має метою подолання того кризового стану, що характерний для сучасної філософії, суспільства, культури в цілому. По суті, його концепція є лінгвістичною версією трансцендентальної філософії, особливо важлива у ній роль мови. Мова у філософії Апеля – це і реально-історичний мовний взаємозв'язок, з якого її учасники не можуть вийти, і ідеальний взаємозв'язок розуміння в ідеальному комунікативному співтоваристві (Gemeinschaft, community), заради якого, або з огляду на яке, і створюються будь-які теорії чи стратегії. Мова – це засіб інтеграції тілесного апіорі і апіорі свідомості. Наявність цих двох полюсів, інтегрованих за допомогою мови, – тілесної функції і чистої функції свідомості, – є підставою всіх відмінностей емпіричної та трансцендентальної свідомості. Мова, таким чином, у філософії Апеля виступає як медіум, в якому відбувається опосередкування емпіричної та трансцендентальної інтерсуб'єктивності. Таке поняття мови задає і наочну область і метод трансцендентальної прагматики, пропонуючи свої критерії думки про соціум і окреслюючи тим самим специфічний горизонт розгляду сучасного суспільства. У основі проекту трансцендентальної прагматики лежить фундаментальне уявлення про нерозривний зв'язок раціональності і соціальності. Апель вважає, що немає розуму поза соціумом і немає соціуму без розуму, тобто, кожна розумна істота – соціальна. Соціальність і раціональність неможливі без мови, і навпаки, мовний вираз не може бути таким зовні і крім комунікативного співтовариства. Тому означені питання потрапляють у чітко визначену площину дослідження, що й гарантує результативність такого пошуку. Впроваджуючи поняття інтерсуб'єктивності у тому вигляді, в якому воно розробляється в лінгвістичній філософії, Апель змінює сенс поняття трансцендентальної, яке завдяки цьому втрачає нерозривний зв'язок з філософією свідомості і перетворюється на дослідження умов можливості форм комунікації.

Загальна здатність людини до комбінації семантичних ознак і створення значення, сенсу, яка виходить за межі окремих мов, була вперше актуалізована в світовій історії формуванням в античній філософії понятійного мислення, що стало підставою для інтерсуб'єктивного пізнання як такого. З тих пір у всіх культурах був вироблений значною мірою загальний пласт понятійної мови, що дозволяє досягати інтерсуб'єктивно значущих «сутнісних» визначень з боку безмежного комунікативного співтовариства. Сенс понятійно-мовної комунікації (наприклад, філософської і наукової дискусії) може мислитися тільки виходячи з цього «регулятивного принципу» у сенсі Канта. Отже, питання мови виявляється найважливішим для стабілізації соціокультурного становлення.

Апель виділяє базові моменти, що послідовно розкривають функцію трансцендентальної герменевтики мови: це пізнання, застосування логіки, мова як спосіб позначення і міжособова комунікація. Спочатку ми пізнаємо елементи плотського даного світу («плотські дані»); потім за допомогою абстракції (логіка) ми схоплюємо онтологічну структуру світу; потім ми позначаємо (завдяки узгодженню) елементи отриманого таким чином світового порядку і репрезентуємо (функція уявлення) стан справ за допомогою взаємопов'язаних знаків; нарешті, ми повідомляємо інших людей про пізнаний нами стан справ. Ця схематично представлена послідовність, на думку Апеля, незважаючи на свою умовність, аж до найостаннішого часу служила парадигмою історичного розвитку філософії мови і мовознавства.

Таким чином, аналізуючи специфіку розуміння природи мови в історії філософії, Апелъ виділяє два підходи до мови. Перша парадигма (започаткована в Античності) припускає, що сам процес мислення відбувається без участі мови, а результати пізнавального процесу вдягаються в мовну форму задля здійснення акту комунікації. Тут мові відводиться допоміжна відносно мислення функція позначення і повідомлення. Інша парадигма (автор – Л.Вітгенштейн) виходить з постулату про ідентичність структур мови і світу та розглядає комунікацію як «приватне кодування» (тим, хто говорить) і «приватне декодування» (тим, хто слухає) повідомлень про стан речей у тому вигляді, в якому вони можуть бути представлені завдяки апріорі ідентичної для всіх структур мови. Для обох вказаних підходів характерний розгляд мислення у відособленості від мови, їм не притаманне розуміння комунікації як необхідної умови можливості мислення рефлексії у формі «внутрішньої розмови». Апелъ критикує обидва підходи, позначаючи як альтернативу шлях трансформації трансцендентальної філософії у руслі філософії мови. Результатом такої трансформації покликане стати переосмислення з позицій філософії мови природи понятійного мислення, наочного пізнання і осмисленої дії. Для реалізації окресленого принципу Апелъ піддає деструкції суб'єкт-об'єктну дихотомію, що постулює самотність індивіду, яка виключно інтелігібельна по суті. А саме, нововведення Апеля полягало у доповненні тричленного семіотичного відношення: «об'єкт – знак – суб'єкт» іншим суб'єктом, який знаходиться з першим суб'єктом у відносинах знакової комунікації. Це означає конституювання відносин, які Апелъ називає комунікативним співтовариством. При цьому він виходить з поняття мови в єдності її синтаксичних, семантичних і прагматичних складових.

Трансформація філософії з когнітивної площини на лінгвістичну, названа подоланням картезіанської долінгвістичної свідомості, дозволила філософії з іншого (мовного) простору подивитись на себе. Цей процес привів до конституювання нового онтологічного (у певному значенні такого, що не ідеалізується, адже лінгвістичний світ і світ ідей тільки перетинаються, але не співпадають) аспекту інобуття свідомості. Мислення задає новий метафізичний простір, в якому апріорі розміщує своє буття, виносячи відповідно онтологічне навантаження за свої межі. У такому ракурсі і проблема методологічного соліпсизму може бути винесена за межі суб'єкта в лінгвістичний, герменевтичний, прагматичний або інші аспекти свідомості. «На зміну аналізу суб'єкт-об'єктних відносин приходить дослідження відносин між мовою і світом; конституювання світу приписується вже не трансцендентальній суб'єктивності, а граматичним структурам; місце ж перевірки інтроспективної, що насилу піддається такій процедурі, займає реконструктивна робота лінгвіста» [1, с. 102]. Замість рефлексії мислення, завжди інтенціонально пов'язаною з «я», з'являється реконструкція (деструкція і деконструкція), пов'язана швидше з аналізом одного шару мислення (або мови) на тлі іншого. Переживання, як щось невідрефлектоване, витісняється порівняльним аналізом, операціональні властивості якого задаються на міжлінгвістичному рівні. Міжмовна (зокрема герменевтична) робота лінгвіста дозволяє на докогнітивному (апріорному) рівні будувати онтології, що визначають модель «науки» (наприклад, етики), яку на когнітивному рівні побудувати неможливо.

Неможливо тому, що обґрунтування не зводиться до дедукції тверджень з інших тверджень, до дедукції з аксіом. Суть обґрунтування, на думку Апеля, полягає в аргументації. Сам процес аргументації можливий лише за наявності певних передумов, прагматичних підстав аргументації. Інакше кажучи, Апелъ пропонує розглядати проблему обґрунтування не тільки в семантичному, а й у прагматичному аспекті. Остаточне обґрунтування – це не звернення до передумов, які можна оспорити. Воно саме є передумовою, яку необхідно взяти до уваги, щоб мати можливість щось оспорювати. З нею повинні рахуватися також і ті, хто є супротивником остаточного обґрунтування, оскільки спроба оспорити правила аргументації приводить до того, що той, хто зробив таку спробу, впадає у перформативну суперечність: семантичний аспект мовного акту суперечитиме прагматичному аспекту, в якому знаходиться той, хто говорить. Саме виявлення перформативних суперечностей є головним прийомом Апеля в його спробі ідентифікувати прагматичні правила аргументації, які повинен брати до уваги кожен учасник аргументативного процесу. Вони є трансцендентально-

прагматичними передумовами аргументації, визнання яких необхідне для того, щоб мовна гра аргументації зберігала свій сенс, – трансцендентальним, оскільки вони ставлять питання про умови можливості чого-небудь (у даному випадку – аргументації), прагматичним, оскільки вони акцентовані насамперед на закономірностях, правилах, передумовах виконання мови як знакової системи його носіями. Трансцендентально-прагматичний підхід заснований не на дедукції (дедукція обмежена вимірюваннями синтаксису і семантики), а на рефлексії, що робить можливим і необхідним вихід у сферу прагматики. Трансценденталістський підхід рефлексії у поєднанні з прагматичною орієнтацією на конкретні тексти комунікації дозволяє Апелю підійти до тих необхідних передумов аргументації, без визнання яких не можна бути свідомим учасником аргументативного процесу.

З вищенаведених тверджень Апеля стає зрозумілою відмінність між філософією і спеціальними науками. Спеціальні науки будуються за аксіоматичним принципом, висновки з аксіом піддаються перевірці на практиці. Наукові твердження не абсолютні. Трансцендентально-прагматична філософія будується не на дедуктивних, а на рефлексивних принципах. Мовні ігри наук і мовні ігри філософії різні. Тому екстраполяція тверджень конкретних наук у сферу філософського дослідження являє собою необґрунтовану спробу абсолютизації тверджень науки.

Конституювання буття думки в знаково-символічних конструкціях приводить до об'єктивування думки в мові; мова вперше виступила у функції «хранителя думки». Аналіз об'єктивування мови і є процес онтологізації розуму, разом з якою з'явилася і сама філософія як наука про буття «неприхованого» (тобто істини або думки), і логіка.

Комунікативні теорії побудовані, перш за все, на основі універсальної прагматики, в якій було виділено три модули комунікації: когнітивний, інтеракційний і експресивний. При цьому тематизуються відповідно: пропозиціональний зміст, інтерперсональне відношення, намір того, хто говорить; тематизація визначається такими домаганнями на значущість: істина, правильність, правдивість [1, с. 110]. Чисте формальне розшарування або прагматичні передумови комунікативної філософії відомі достатньо давно, але до найостаннішого часу вони носили, швидше, інформативний характер, ніж якимось чином заглиблювали теорію; і лише в комунікативній теорії вони отримали статус реальних компонент процесу мислення. Спроба обґрунтування комунікативної філософії привела до природної необхідності сумістити комунікативний і раціональний простори, адже єдиний голос обґрунтування може бути почутий лише з глибин останнього. Проте разом з раціоналізацією неминуче виникають властиві їй проблеми. Для їх подолання і вводиться поняття «Угода членів співтовариства» або взаєморозуміння. Раціоналізований життєвий світ робить можливим такі інтеракції, які керуються не нормативно наказаною згодою, а аргументативним консенсусом, який досягається шляхом дискусії. Раніше картини світу, що автоматично приймаються, нормативно-ціннісні уявлення, суспільні інститути повинні відтепер отримувати виправдання через вільне аргументоване обговорення громадськістю, яка, в свою чергу, виявляє активну громадянську позицію на всіх рівнях соціальності. І тут знову найважливішою ознакою застосовності норми або закону є їх виправдання. Проте тут виправдання здійснюється в ім'я всіх членів співтовариства, а не внаслідок важливості самих теорій. Тобто йдеться про зміну ціннісних установок, що раніше реабілітовували ту або іншу особу і її теорію, а тут – про виправдання буття співтовариства. Онтологія теорій у цій філософській концепції модифікована на онтологію співтовариства. Ще не йдеться про онтологію людини, але вже мовиться про її суспільне буття. Інакше кажучи, відбувається трансформація філософії від позитивістських напрямів і класичних схем (у яких основною цінністю були теорії і знання) до соціальних і постнекласичних (основна цінність яких у суспільних або навіть людських установках). Антропологічні поняття в комунікативній теорії працюють погано, оскільки через своє значення спрямоване на логічне обґрунтування буття людини або до її раціонального осмислення, що знову приводить до цілераціональності, якій підпорядковуються всі стратегії людської діяльності.

Іншою найважливішою заслугою комунікативної філософії є усунення пріоритету теоретичних дій перед практичними. Коли теорія пасує перед власними ідолами, в силу

вступають ідоли практичні, одним з яких, можливо найбільш значущим, є форма відповідальності за етичні принципи. «Онтологічно орієнтований принцип відповідальності може виступити формою трансформації остаточного обґрунтування моральних норм до життєвої практики і може бути прийнятий за основу метамови – етики відповідальності, яка головною своєю проблемою вважає ситуацію людини в сучасному світі, взяту як колективну, глобальну, екзистенціальну ситуацію... Тільки на цьому шляху, на думку Апеля, можна шукати відповіді на питання, чи можлива така етична норма, яка була б обов'язковою для кожного індивіда і служила б згоді і розумінню людей» [1, с. 27]. Відповідальність і сила консенсусу стають найважливішими моментами для реалізації будь-якої комунікативної дії. У певному значенні вони є «законами збереження», які сприяють прояву онтологічного значення будь-якої норми і сенсу, тобто законами існування (або появи) норм у комунікативному співтоваристві (або інтерсуб'єктивному просторі).

Інакше кажучи, практична застосовність дискурсу стає найважливішою умовою його існування (без аргументації або розумного обґрунтування дискурсу немає і самого дискурсу). Відтепер «політика філософії» полягає у неприйнятті помилкової згоди, боротьбі з відкритим або замаскованим примусом, що спотворює комунікацію. Універсальний дискурс посилається до життєвого світу, який ідеалізується, відтворює себе завдяки механізму досягнення згоди. Світ згоди переходить у дискурсивну систему, в якій кожен її елемент проходить перевірку аргументованою згодою. Комунікація перетворюється на найважливіший «інструмент» – перетворення життєвого світу, не пройшовши якого жоден найдрібніший сенс не може набути своє право на існування (у цьому світі).

Отже, Апель правильно вказує вектор виходу з кризи, вважаючи, що необхідне для вирішення проблем сучасної філософії відшукати єдину субстанцію або механізм перенормування, які б об'єднали все різноманіття зв'язків сучасних невизначеностей «наук про дух». Це можливо тільки на шляху врахування всіх відомих наразі зв'язків людини зі світом: мови (комунікативне апріорі), буття (онтологічне апріорі), суспільства (соціально-прагматичне апріорі), історії (апріорі традиційних культурно-історичних установок) тощо. Людина – дитя природи і суспільства. Необхідно визначити її зв'язки зі всіма апріорними субстанціями і вже на базі цього будувати нову теорію релятивності свідомості (і філософії).

Література

1. Апель К.-О. Трансформация философии / К.-О.Апель. — М.: Логос, 2001, С. 240.
2. Витгенштейн Л. О достоверности / Л. Витгенштейн. Философские работы (Ч. 1). — М., 1994. — С. 323-405.
3. Гадамер Х.-Г. Истина и метод / Х.-Г.Гадамер. — М., 1988. — С. 328.
4. Гайденко П.П., Давыдов Ю.Н. История и рациональность / П.П.Гайденко. — М., 1991.
5. Моррис Ч.У. Основание теории знаков / Ч.У.Моррис // Семиотика / Под. ред Ю.С.Степанова. — М., 1983. С. 37-90.
6. Назарчук А.В. Осмысление исторического процесса в трансцендентальной прагматике К.-О. Апеля. / А.В.Назарчук. — М., 2000.
7. Назарчук А. В. Понятие рациональности в философии К.-О. Апеля / А. В. Назарчук // Вестник Московского университета. — Серия 7. — Философия. —2003. — №3. — С. 52-64.
8. Огороков В. Б. Метафизика эпохи трансцендентального мышления: пецифика, сущность и тенденция развития / В. Б.Огороков. — Днепропетровск: Изд-во Днепропетр. ун-та, 2000.
9. Хёсле В. Трансцендентальная прагматика как фиктеанство интересубъективности // Философская и социологическая мысль. — 1992. — № 2.

Яценко Е.Д. Проблема языка в философии К. Апеля. В статье рассматривается проблема языка как способа интеграции индивида в личностное единство и коммуникативное сообщество. Исследуется семиотическое строение коммуникации, парадигмы понимания языка, связь рациональности и социальности в философии К.Апеля.

Ключевые слова: язык, коммуникация, аргументация, коммуникативное сообщество.

О. Yatsenko. The language problem in K. Apel's philosophy. The language problem as a way of integration of the individual in personal unity and communicative community is considered in the article. The semiotic structure of communication, the paradigms of language conception, the link of rationality and sociality are investigated in K. Apel's philosophy.

Key words: language, communication, the argument, communicative community

Право України: теорія і практика

УДК 342.56(477)

Галайденко Т.В.,

здобувач кафедри судових та правоохоронних органів
Одеської національної юридичної академії

Актуальні питання правового статусу суддів України

У статті розглядаються питання зміни порядку формування складу Вищої ради юстиції, що дозволить встановити більш оптимальний режим формування суддівського корпусу в Україні та зважений баланс стримувань і противаг у самій Раді.

Детально описуються проблеми, які зустрічаються при функціонуванні різних гілок влади та самого суддівського корпусу, рекомендуються шляхи їх вирішення.

Ключові слова: *судова влада, незалежність суддів, демократичне суспільство, розподіл державної влади.*

Незалежність суддів – один із фундаментальних принципів правової держави. Демократичні суспільства за своїм визначенням не можуть існувати без належного та неупередженого правосуддя. Права людини, верховенство права та незалежне правосуддя без сумніву належать до основних цінностей сучасної цивілізації. Специфіка судочинства, як функції судової влади, може бути належним чином розкрита лише в контексті поділу державної влади, а безпосереднє втілення в життя принципу розподілу влади може слугувати необхідною умовою нормального відправлення судочинства, без чого суд і судочинство знаходитимуться під неправовим тиском, аж до цілковитої ліквідації незалежності суду.

В Україні маємо ситуацію, за якої факти тиску на суддів, їх підкуп, втручання в діяльність судів тощо набули системного та відвертого характеру. Судді повинні приймати свої рішення цілком незалежно і мати змогу діяти без обмежень, без неправомочного впливу, підбурення, тиску, погроз, неправомочного прямого чи непрямого втручання, незалежно з чийого боку та з яких мотивів воно б не здійснювалось. Метою нашої статті є розгляд питань реформування повноважень Вищої ради юстиції, підкреслення основних її функцій, повноважень та забезпечення функціонування в суддівському корпусі основного принципу демократичного суспільства – незалежності.

Слід відзначити, що проблема забезпечення незалежності суду виникла ще за біблейських часів. Так, у Біблії, у «Книзі Суддів» сформульовано важлива доктринальна теза, а саме: «Божественне походження судової влади і її незалежність — від царської влади». Сама назва «Книга Суддів» вказує на те, що ще в ті часи відправлення правосуддя вважали найбільш значущим з усіх людських діянь, саме на суддів покладались збереження духовних та правових цінностей суспільства.

Про виділення судової влади серед інших гілок державної влади згадували Платон і Аристотель, а пізніше Локк. Авторами наукового обґрунтування поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову був Ш. Монтеск'є. Для гарантування політичної свободи, писав він, — потрібно, щоб одна влада зупиняла іншу. Проте судова влада, як цілком

самостійна гілка державної влади, має специфіку, з огляду на яку вона не повинна стримуватися жодною іншою владою. Він вказував на те, що «...задачі суду є в тому, щоб рішення і вирок завжди були лише точним застосуванням законів» [3].

Незалежність судової гілки влади є передумовою довіри людей до судової процедури, її авторитетності та ефективності, а самостійність прийняття судового рішення є суттю судової незалежності. Суддя не може підлягати жодній владі, крім закону, згідно з демократичними принципами, а також крім власної совісті та почуття справедливості [10]. Цілковито необхідними у його роботі є висококваліфікована та ефективна система судочинства і забезпечення незалежності суддів [9].

Законодавче закріплення принципів незалежності правосуддя знайшло своє відображення в ст. 10 Загальної Декларації прав людини, відповідно до якої: «Кожна людина для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом» [11].

Відповідно до ст. 6 Конституції України: «Державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову»; згідно зі ст. 55 Основного закону держави: «Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб» [11]. Одже, право на судовий захист є конституційним правом громадянина України.

В Україні історично склалась така ситуація, що незалежність судової влади не є об'єктивною безсумнівною, її потрібно захищати.

Більше того, судову владу України з великим перебільшенням можна назвати гілкою влади. Їй постійно доводиться забезпечити свою незалежність та доводити свою спроможність.

Досліджуючи підстави діяльності кожної з гілок державної влади, характер і межі впливу однієї гілки влади на іншу, відзначимо, що у системі стримувань та противаг судова влада характеризується юридичною можливістю впливати на рішення й дії законодавчої і виконавчої влади, а відтак і на соціальні процеси. Вона «стримує» органи законодавчої влади від видання неправових законів, що порушують баланс гілок влади у державі, крім того, дозволяє «стримувати» органи виконавчої влади від незаконного нормотворення і порушень законів у сфері правозастосування.

Однією з причин залежності судової гілки влади є сам підхід формування системи судової влади та її кадрового складу. Законодавча та виконавча гілки влади постійно намагаються впливати і впливають на формування персонального складу органів суду. Процедура призначення суддів є ключовим моментом судової незалежності у будь-якій системі.

У статті 11 Закону України «Про статус суддів» зазначається, що незалежність суддів забезпечується передбаченою законом процедурою здійснення правосуддя, відповідальністю за неповагу до суду чи судді, недоторканністю суддів.

Відповідно до ст. 128 Конституції України перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснює Президент України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково, у порядку, встановленому законом.

Відповідно до п. 7 ст. 14 Закону України «Про судоустрій України» гарантії самостійності суддів і їх незалежності забезпечуються особливим порядком їх призначення, обрання, притягнення до відповідальності та звільненням.

Крім того, на підставі ст. 61 вказаного закону перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України, на підставі рекомендації відповідної кваліфікаційної комісії суддів за поданням Вищої ради юстиції. Усі інші судді обираються безстроково Верховною Радою України, на підставі рекомендації Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, за поданням Голови Верховного суду України (голови відповідного вищого спеціалізованого суду).

З викладеного вище виникають питання: «Чи гарантує судовій гілці влади і саме суддям, сьогоденній «особливий» порядок їх обрання та призначення, необхідну незалежність?»; «Чому саме суддів призначає Президент України та обирає Верховна Рада України?»

Наділення Президента України повноваженнями з призначення суддів на перший погляд виглядає цілком пристойно. Президент України, відповідно до ст. 102 Конституції України, є главою держави і виступає від її імені. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, тобто не є главою виконавчої влади України, а тим паче представником судової гілки влади.

Однак, у багатьох відношеннях нинішня процедура першого призначення суддів не є досить прозорою. І тому сьогодні ми маємо ситуацію, коли нібито дискреційні повноваження Президента України обмежені лише перевіркою того, чи було додержано необхідну процедуру відбору та призначення суддів Вищою кваліфікаційною комісією та Вищою радою юстиції, а рішення Президента України не має лише «посвідчувальний» ефект.

Фактично до вирішення цих питань причетні, окрім органів і посадових осіб, зазначених у законі, також голови місцевих державних адміністрацій і місцевих рад, представники Державної судової адміністрації України, структурні підрозділи Секретаріату Президента України тощо.

З Верховною Радою України, навіть з теоретичної точки зору теж виходить заплутана ситуація. Адже, відповідно до ст. 75 Конституції України, єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України. Виходить, що народ України, доручив законодавчій владі формування кадрового складу судової гілки влади, а за великим рахунком – забезпечувати незалежність суддів, органу законодавчої влади. Обрання суддів Верховною Радою України – є політизованим методом призначення. Ідея слухань, на яких можуть бути присутні багато людей і кожен депутат може запитувати кандидатів на суддівські посади – політизує процес. Виникають очевидні можливості для депутатів парламенту грати на публіку. Більше того, процедура, що робить публічними зауваження, навіть якщо останні необґрунтовані, здається створена спеціально, щоб зашкодити навіть тим кандидатам у судді, що успішно пройдуть цю процедуру. Парламент, безсумнівно, набагато більше втягнути у політичні ігри і призначення суддів перетворюється на політичні торги, де кожен депутат України хотів би мати «власного суддю». Призначення «звичайних» суддів не є належним предметом для вирішення в парламенті, оскільки є небезпека, що політичні міркування переважатимуть над об'єктивними якостями кандидата в судді. Крім того, об'єктивні критерії під час прийняття рішення не є обов'язковими для Парламенту. В цьому випадку існує небезпека, що кандидат, який у своїй попередній судовій практиці виніс рішення, яке «не сподобалось» деяким політичним діячам, ризикує тим, що у обранні йому буде відмовлено, оскільки парламент не зобов'язаний наводити причини призначення або відмови в ньому. Зарубіжне законодавство такого порядку не знає.

Можливо таку відповідальну справу як формування суддівського корпусу доручено Парламенту та Президенту України як наймудрішим і найчеснішим представникам нації. Однак, стародавні римські законодавці при прийнятті законів виходили з того, що люди зазвичай за своєю природою злі і роблять добро, лише по примусу.

Тому і українські законодавці, ввіряючи законодавчій владі і Президенту України повноваження з формування суддівського корпусу, не повинні були сподіватись на чесноти парламентарів і Президента України.

Напрошується висновок: призначати суддів повинні виключно кваліфікаційні комісії суддів та Вища рада юстиції.

Тому розглянемо деякі інші аспекти функціонування судової гілки влади. На нашу думку, немає потреби в існуванні окремої Вищої кваліфікаційної комісії, а її повноваження необхідно передати тій же Вищій раді юстиції.

Сьогодні система формування складу Вищої кваліфікаційної комісії видається проблематичною. Чому серед членів незалежного органу кваліфікаційної комісії суддів мають бути представники міських та обласних рад, Верховної Ради Автономної Республіки Крим?

Перше призначення на посаду судді здійснюється на п'ятирічний, по суті, випробувальний період. Випробувальні терміни, за визначенням, спричиняють труднощі для судової незалежності, але якщо вони застосовуються, то не повинні перевищувати терміну, достатнього для оцінки професійної придатності судді. Як наслідок, під час випробувального терміну судді інколи відчують себе зобов'язаними сліпо наслідувати на практиці своїх «старших» колег і не намагаються вирішувати справи, відповідно до своїх переконань та сумління, як має діяти кожен суддя. Тому п'ять років, на посаді судді, як ми вважаємо, надто довгий період, його можна обмежити трирічним періодом.

Наразі, відповідно до ст. 126 Конституції України, суддя не може бути затриманий чи заарештований без згоди Верховної Ради України до винесення обвинувального вироку судом. На нашу думку, Парламент знову ж таки через надмірну «політизованість» не повинен відігравати жодної ролі у позбавленні суддів «суддівського імунітету», «недоторканності». Цю роль має відігравати Вища рада юстиції.

Крім того, для посилення незалежності суддів потрібно детальніше законодавчо визначити процедуру прийняття присяги суддями.

Відповідно до ст. 10 Закону України «Про статус суддів» вперше призначені судді складають присягу визначеного цим законом змісту перед Президентом України. Проте, відповідно до Указу Президента України «Про порядок складання присяги суддею, вперше призначеним на посаду судді» від 11 травня 1999 р. № 493/99 зі змінами і доповненнями встановлено, що суддя складає присягу у присутності Президента України, Голови Конституційного суду України, Голови Верховного суду України, Голови Вищого адміністративного суду України, Голови Вищого господарського суду України, Голови Вищої ради юстиції, Міністра юстиції України, Голови Державної судової адміністрації України в урочистій обстановці у приміщенні, де встановлено Державний Герб України і Державний Прапор України. Причому відповідно до Указу Президента України присутність вказаних осіб є обов'язковою. Тому, у випадку відсутності хоча б однієї із вказаних осіб при прийнятті суддею присяги, буде порушено порядок складання присяги суддею, вперше призначеного на посаду. Не зрозуміло тоді, навіщо встановлювати додаткові обов'язкові, не встановлені Законом України «Про статус суддів», норми для порядку прийняття присяги суддями. Такий порядок призводить до того, що в Україні є випадки, коли судді складали присягу у присутності осіб, визначених в Указі Президента України, але з об'єктивних причин під час складання присяги була відсутня одна з вказаних вище посадових осіб, а замість неї присутній її заступник. І тому факт складання присяги ставиться під сумнів і ця «дрібничка» доводиться до відома окремих суддів, коли потрібна особиста лояльність судді.

В Указі Президента України також визначено, що в «окремих випадках» суддя складає присягу, за дорученням Президента України, у присутності голови обласної державної адміністрації, членів відповідної ради суддів, голови відповідного апеляційного суду, суддів суду, в якому його призначено, та начальника територіального управління державної судової адміністрації.

Після складання присяги Президенту України або за його дорученням, голова обласної державної адміністрації вручає посвідчення судді. Законом України «Про статус суддів» не визначаються «окремі випадки» для складання присяги суддями і присяга судді повинна бути складена перед Президентом України. Існування «окремого випадку» для складання присяги судді викликає сумніви щодо його відповідності законодавству України.

Слід враховувати, що місцева державна адміністрація входить до системи органів виконавчої влади. Отже, в «окремих випадках» судді складають присягу перед головами місцевих органів виконавчої влади, що аж ніяк не сприяє забезпеченню їх незалежності.

Визначений в Указі Президента України порядок складання присяги суддями є проблемним для гарантування незалежності судової гілки влади і має бути як мінімум приведений у відповідність до Закону України «Про статус суддів». Всі посадові особи, зазначені в Указі Президента України, можуть бути запрошені на церемонію прийняття присяги суддями, але їх відсутність не є перешкодою для прийняття присяги суддями.

Для досягнення справжньої незалежності суддів, на нашу думку, потрібно розширити повноваження вже чинного в Україні органу, а саме – Вищої ради юстиції. Відповідно до ст. 131 Конституції України, в Україні діє Вища рада юстиції, до відання якої у тому числі належить внесення подання про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад.

Відповідно до Закону України «Про Вищу раду юстиції» вона є колегіальним, незалежним органом, що відповідає за формування високопрофесійного суддівського корпусу, здатного кваліфіковано, сумлінно та неупереджено здійснювати правосуддя на професійній основі, а також за прийняття рішень, стосовно порушень суддями і прокурорами вимог щодо несумісності та у межах своєї компетенції про їх дисциплінарну відповідальність.

Тобто, в Україні вже діє незалежний орган, відповідальний за формування високопрофесійного суддівського корпусу і Вища рада юстиції є саме тим органом, на який можна покласти тягар відповідальності за формування суддівського корпусу.

До повноважень Вищої ради юстиції можна віднести:

- призначення та звільнення суддів на посаду професійного судді строком на три роки в порядку, визначеному законом;
- призначення та звільнення суддів на посаду професійного судді безстроково, у порядку, визначеному законом;
- розгляд справ і прийняття рішень стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності;
- здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного суду України і суддів вищих спеціалізованих судів;
- розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів;
- надання згоди на затримання, арешт суддів до винесення обвинувального вироку судом;
- всі повноваження, віднесені Законом України «Про судоустрій України» до повноважень Вищої кваліфікаційної комісії суддів України.

Слід також передбачити, що перед Вищою радою юстиції складають присягу судді, вперше призначені на посаду та підтримати пропозицію про створення Дисциплінарної комісії суддів України і при ній – служби суддівських інспекторів.

Такі повноваження значно посилять незалежність судової влади, усунуть тривалу тяганину при призначенні та звільненні суддів.

У випадку реалізації таких змін до законодавства України потребуватиме перегляду система формування Вищої ради юстиції.

Наразі, Вища рада юстиції складається з 20 членів, а саме: представників з Верховної Ради України, Президента України, з'їзду суддів України, з'їзду адвокатів України, з'їзду представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ, яких призначають до Вищої ради юстиції по три члени, а всеукраїнська конференція працівників прокуратури — двох членів Вищої ради юстиції.

До складу Вищої ради юстиції входять за посадою: Голова Верховного суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України.

Після розширення повноважень Вищої ради юстиції, на нашу думку, можливий такий порядок формування складу Вищої ради юстиції, а саме: з'їзд суддів України призначає десять членів Вищої ради юстиції, Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України призначають по п'ять членів Вищої ради юстиції, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ, всеукраїнська конференція працівників прокуратури призначають по три члени Вищої ради юстиції. До складу Вищої ради юстиції, входять за посадою: Голова Конституційного суду України, Голова Верховного суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України, Голова Ради суддів України.

Література

1. Святе Письмо. Переклад Хоменка. 1991 рік. Про Біблію. – Стор. XVI.

2. Питання удосконалення судової системи України: Матер. наук.-практ. конфер. / Ред. кол.: Ю.В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Харків: Вид-во «Кроссрод», 2007. – 148 с.
3. Біблія перекладу Куліша, 1947 рік. Зміст.
4. Переклад Хоменка, 1991, Про Біблію. – Стор. XVI.
5. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про статус суддів» // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 33. – Ст. 180.
6. Закон України «Про судоустрій України» // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 27–28. – Ст.180.
7. Закон України «Про Вищу раду юстиції» // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 25. – Ст. 146.
8. Закон України «Про Державний бюджет України на 2009 р.», із змінами, внесеними згідно із законом № 908 VI (908-17) від 03.02.2009.
9. Закон України «Про судоустрій України» від 07.02.02., № 1625- IV, ст.2.
10. Конституція України від 28.06.96, із змінами, внесеними ЗУ від 08.12.04 р. № 2222-IV станом на 01.01.06, ст. 129 – 124 с.
11. Загальна Декларація прав людини від 10.12.48 (Док. ООН/PES/217 А), ст.10.

Галайденко Т.В. *Актуальные вопросы правового статуса судей Украины. В статье рассматриваются вопросы изменение порядка формирования состава Высшего совета юстиции, что позволит установить наиболее оптимальный режим формирования судейского корпуса в Украине и равномерный баланс между сдержками и противовесами в самом Совете.*

Детально описуються проблеми, що зустрічаються при функціонуванні різних ветвей влади і самого судейського корпусу, рекомендуються пути их решения.

Ключевые слова: *судебная власть, независимость судей, демократическое общество, разделение государственной власти.*

T.Galaydenko. *The urgent issues of the legal status of judges of Ukraine. The necessity of judicial system reforming for the implementation of the principle of judicial independence in Ukraine and improvement of the quality of providing justice, and thus, strengthening the level of the protection of citizens' rights is revealed in the article. The problems of different branches of the state power and court, as well as the ways of their solving are discussed.*

Key words: *judicial power, independence of judges, democratic society, distribution of public authority.*

УДК 341.96:342.62

Калакура В.Я.,

*канд. юрид. наук, доцент кафедри приватного і митного права
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Правове регулювання шлюбного договору в міжнародному приватному праві

На основі українського і зарубіжного законодавства, міжнародних договорів і конвенцій з'ясовуються юридична сутність шлюбного договору, його предмет, порядок укладення, правові наслідки, визнання дійсності, розглядаються деякі особливості колізійного регулювання відносин шлюбного договору з участю іноземного елемента.

Ключові слова: *шлюбний договір, майно, реєстрація шлюбу.*

Динамічні інтеграційні та міграційні процеси у сучасному світі, різнобічне міжнародне співробітництво й широкі цивілізаційні контакти між людьми різних країн супроводжуються неухильним збільшенням не лише кількості шлюбів з участю іноземців, а й укладання шлюбних договорів, які у контексті правового регулювання потрапляють до сфери міжнародного приватного права. Це зумовлюється кількома факторами, зокрема: а) участю в них іноземних фізичних осіб; б) застосуванням іноземного права; в) зарубіжним місцем укладення шлюбних договорів. За останнє десятиріччя понад 4 % шлюбів, укладених в Україні, мали міжнародний характер. За даними Міністерства юстиції України, у 2008 р. з

322 тис. шлюбів 11,4 тис. були укладені між громадянами України та іноземцями [1]. Крім того, українці дедалі частіше укладають шлюбні договори з метою врегулювання майнових відносин подружжя, особливо коли одним з подружжя є іноземець. Оскільки уніфіковане матеріально-правове регулювання шлюбного договору з іноземним елементом практично відсутнє, то надзвичайно важливим є колізійне регулювання цих відносин. Протягом тривалого часу український законодавець не приділяв належної уваги колізійному регулюванню шлюбного договору. Так, коли у 1993 р. в українському законодавстві з'явився «шлюбний контракт», чомусь «забули» про необхідність встановлення відповідної колізійної норми. Хоча на той час укладення шлюбного договору саме з іноземцями було більш поширеним явищем. Лише з прийняттям Закону України «Про міжнародне приватне право» шлюбний договір отримав колізійне правове забезпечення. Все це висуває питання колізійного регулювання шлюбних договорів з участю іноземного елемента до числа актуальних проблем правової науки та юридичної практики. Чимало з них уже знайшли висвітлення в наукових дослідженнях [2], однак у них недостатньо враховані новітнє українське, зарубіжне та міжнародне законодавство, а також практика вирішення колізійних проблем шлюбного договору з участю іноземців. Пропонована стаття має за мету заповнити прогалини у трактуванні поняття «шлюбний договір з іноземним елементом», порівняти українське і зарубіжне законодавство щодо укладання та правових наслідків шлюбних договорів, їх змісту, акцентувати увагу на новелах їх колізійного регулювання, обґрунтувати межі застосування в Україні міжнародних норм у цій сфері.

Інститут шлюбного договору в країнах Західної Європи та США має давню традицію, натомість в українському законодавстві, як вже зазначалося, він появився лише з 1993 р. як «шлюбний контракт». При цьому відповідна норма мала значні недоліки. Так, шлюбний контракт не міг укладатися подружжям, хоча, можливо, саме особи, які вже перебували у шлюбі і мали відповідний досвід у «регулюванні» майнових відносин, насамперед були готові до укладення шлюбного контракту. Неоднозначно тлумачилось положення щодо змісту шлюбного контракту – фактично допускалась можливість регулювання у шлюбному контракті не тільки майнових, а й особистісних немайнових відносин (що тоді знайшло своє відображення у відповідній Постанові Кабінету Міністрів України). І головне – передбачалося, що шлюбний контракт не може погіршувати становище одного з подружжя в порівнянні із законом. У такій редакції це положення фактично перекреслювало саму ідею шлюбного договору, оскільки він і укладається для того, щоб врегулювати майнові відносини подружжя в інший спосіб, ніж це передбачено законом. Всі ці недоліки значною мірою були усунуті з набранням чинності у 2004 р. нового Сімейного кодексу, де є окрема глава, присвячена шлюбному договору. Під ним розуміють укладений у встановленому законом порядку письмовий нотаріально посвідчений договір осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжя, яке вже перебуває у шлюбі, щодо регулювання майнових відносин. У законодавствах різних країн існують певні відмінності щодо змісту, умов та порядок укладання шлюбного договору, що і зумовлює можливість виникнення колізійних питань.

Насамперед, слід зазначити, що на відміну від українського законодавства, де шлюбний договір стосується лише майнових прав та обов'язків подружжя і не поширюється на їх особисті немайнові відносини, в окремих країнах допускається регулювання шлюбним договором і особистих відносин. За умови застосування до регулювання шлюбного договору такого іноземного законодавства, може виникнути питання щодо визнання недійсними відповідних положень щодо регулювання особистих немайнових відносин.

Існують розбіжності і у положеннях щодо суб'єктів та їх волевиявлення. Так, у деяких країнах допускається укладення шлюбного договору особами, які мають намір укласти шлюб. Актуальними є питання щодо згоди батьків або піклувальників неповнолітньої особи (чи особи відповідної категорії) на укладення шлюбу.

Щодо форми, то тут значних відмінностей від законодавства України немає. Шлюбний договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується. Якщо шлюбний договір укладено до реєстрації шлюбу, він набирає чинності у день реєстрації шлюбу, а коли його укладено подружжям, то він набирає чинності у день нотаріального посвідчення. У шлюб-

ному договорі може бути встановлено загальний строк його дії, а також строки тривалості окремих прав та обов'язків. Він може встановлювати чинність договору або окремих його і після припинення шлюбу.

Статтею 97 СК України передбачається, що у шлюбному договорі може бути визначене майно, яке дружина, чоловік передає для використання на спільні потреби сім'ї, а також правовий режим майна, подарованого подружжю у зв'язку з реєстрацією шлюбу. Сторони можуть домовитися про непоширення на майно, набуте ними за час шлюбу, положень про спільну сумісну власність і вважати його спільною частковою власністю або особистою приватною власністю кожного з них. За домовленістю сторін можливий порядок поділу майна, у тому числі і у разі розірвання шлюбу. У шлюбному договорі сторони можуть передбачити використання належного їм обом або одному з них майна для забезпечення потреб їхніх дітей, а також інших осіб. Йдеться і про можливість включення до шлюбного договору будь-яких інших умов щодо правового режиму майна, якщо вони не суперечать моральним засадам суспільства.

Окремого розгляду потребують питання, пов'язані із житлом. Якщо у зв'язку з укладенням шлюбу один із подружжя вселяється в житлове приміщення, яке належить другому з подружжя, сторони у шлюбному договорі можуть обумовити порядок користування ним. Подружжя може домовитися про звільнення житлового приміщення тим з подружжя, хто вселився в нього, у разі розірвання шлюбу, з виплатою грошової компенсації або без неї. За згодою сторін договором передбачається проживання у житловому приміщенні, яке належить одному з них чи є їхньою спільною власністю, їхніх родичів (ст.98 СК України).

Укладення аналогічних угод у формі шлюбних договорів (чи контрактів) передбачено законодавством інших країн. За законодавством Федеративної Республіки Німеччини шлюбний договір повинен укладатися при одночасній присутності обох сторін і завірятися нотаріусом. Якщо подружжя в шлюбному контракті передбачили спільність майна, то майно чоловіка і майно дружини стає їх спільним майном. Подружжя не може окремо розпоряджатися своєю часткою спільного майна і окремими предметами, які включені до спільного майна. Із спільного майна вилучається особисте майно, тобто предмети, які не можуть передаватися на основі правочину, і ним розпоряджається кожен із подружжя самостійно. Із спільного майна вилучається також те, що було виділене при укладанні шлюбного договору і оголошене як майно одного з подружжя, або набуто ним внаслідок смерті спадкоємця чи було подароване йому третьою особою, якщо спадкоємець у своєму останньому волевиявленні або третя особа при даруванні заявили, що придбане має бути виділеним майном. Сюди відноситься також майно, придбане одним з подружжя на основі свого права на заміну виділеного майна у разі його пошкодження, пропажі тощо. Подружжя повинно вказати у шлюбному договорі, хто саме буде розпоряджатися спільним майном: разом чи одне з них. Якщо така вказівка відсутня, то подружжя розпоряджається спільним майном разом. Німецьке цивільне уложення докладно визначає права і обов'язки подружжя стосовно управління спільним майном, дає перелік тих випадків, коли потрібна згода другої сторони, вказує на необхідність інформувати її про стан майна. Чоловік або дружина, які управляють спільним майном, несуть відповідальність за зобов'язаннями один одного у ролі солідарного боржника [3].

Деякі особливості укладання шлюбного договору на управління подружнім майном має законодавство Італії. Її текст теж засвідчується нотаріально, а на полях свідоцтва про шлюб ставляться дата угоди, реквізити нотаріуса або дані сторін. Будь-які зміни, які вносяться до шлюбного договору як до укладання шлюбу, так і після нього, мають юридичну силу лише за умови, якщо вони складені у такій самій формі, як і шлюбна угода за погодженням усіх її сторін або їх нащадків. Італійський закон дає вичерпний перелік спільного і особистого майна подружжя. Зокрема, до спільного майна віднесено: майно, придбане чоловіком і дружиною разом або окремо під час шлюбу, за винятком особистих речей подружжя; доходи від власного майна кожного з подружжя, отримані і не використані на момент припинення режиму спільності майна; доходи від професійної діяльності кожного з подружжя; господарство, яке засноване після реєстрації шлюбу і яке управляється подруж-

жам. Якщо є нерухомість, яка належала кожному з подружжя до шлюбу, то мова може йти лише про збільшення вартості такого майна. До особистого майна чоловіка і дружини віднесено: майно, яке належало кожному з них на правах власності або яким вони користувалися до шлюбу; майно, отримане кожним із подружжя після вступу в шлюб за договором дарування або за заповітом, якщо в договорі чи у заповіті не вказано, що це майно має увійти до спільного майна подружжя; майно, призначене виключно для особистого користування кожним з подружжя; майно, призначене для здійснення професійної діяльності кожного з подружжя, у тому числі й майно, призначене для управління майном як частиною спільного майна; майно, отримане як відшкодування шкоди, а також допомога по тимчасовій або постійній непрацездатності чи інвалідності; майно, придбане за рахунок коштів від продажу майна, яке потребує державної реєстрації (нерухомість, автомобілі, яхти та інші види майна, перелічені в ст. 2683 Цивільного кодексу Італії), зареєстровані на ім'я кожного з подружжя, або в результаті обміну такого майна, про що має бути сказано прямо в договорі купівлі-продажу. Італійським законодавством передбачається можливість створення майнового фонду для сім'ї, який формується з нерухомого майна подружжя, майна, внесеного до державних реєстрів, боргових цінних паперів. Майновий фонд сім'ї оформляється окремим документом, а право власності на нього належить обом з подружжя. Він втрачає своє призначення з моменту визнання шлюбу недійсним або його розірвання. В разі, коли є неповнолітні діти, то фонд продовжує існувати до досягнення ними повноліття, а порядок управління ним визначає суддя [4].

Чимало особливостей щодо регулювання правовідносин на основі шлюбного договору містить законодавство США, насамперед закони «Про шлюбний договір» та «Про підтримку сім'ї штатом» (1983 р.). Закони штатів і одноманітний закон послуговуються терміном «дошлюбна угода», тобто договір, укладений до вступу в шлюб. Після укладення шлюбу ця угода може змінюватися і доповнюватися. Закон штатів вимагає укладання договору на основі згоди подружжя і обов'язково у письмовій формі. У ньому вказується режим майна, яке сторони придбають у шлюбі, порядок управління майном, визначають одне одному матеріальне утримання як у шлюбі, так і у випадку розлучення, вирішують питання, пов'язані з вихованням та освітою дітей. Зазначимо, що для різних видів майна може визначатися відповідно різний режим, зокрема, для нерухомості або трудових доходів, доходів від майна, страхування тощо. У тих штатах, де сімейне законодавство сприйняло норми загального права, регулювання майнових відносин за шлюбним договором не передбачає поділу майна, набутого після укладення шлюбу, на спільне і майно кожного з подружжя. Все майно, яке було в подружжя на законних титулах, і те, яке подружжя придбало в період шлюбу, включаючи спадщину, подарунки, є спільною власністю подружжя, і воно залишається у повній власності того з подружжя, якому переходить спадщина [5].

Варті уваги деякі особливості системи шлюбного договору у Франції. За французьким Цивільним кодексом 1803 р. (титул V третьої книги «Про шлюбний договір і про режими майнових відносин між подружжям»), усі угоди про майнові відносини подружжя укладаються до вступу в шлюб перед нотаріусом у присутності і при одночасній згоді сторін або їх представників, але їх наслідки набувають чинності після його реєстрації. За ст. 1497 ФЦК, подружжя може у шлюбному договорі шляхом окремих угод змінити режим законної спільності майна, передбачивши, наприклад, що: а) спільне майно включатиме рухомість і доходи; б) на спільність не будуть поширюватися правила, які відносяться до управління спільним майном; в) один із подружжя матиме можливість вилучати певні речі для покриття втрат, або матиме право на отримання певної частки спільного майна до його розподілу; г) подружжю належатимуть нерівні частки або між ними буде встановлена спільна власність. Статтею 1536 ФЦК передбачається, що коли у шлюбному договорі є застереження про те, що майно подружжя перебуває у роздільній власності, то кожен з подружжя зберігає за собою право управляти, користуватися і вільно розпоряджатися своїм власним майном. У разі, коли дошлюбний договір передбачає взаємну участь подружжя в доходах, то кожна зі сторін зберігає за собою право управляти, користуватися і вільно розпоряджатися своїм власним майном без виділення того майна, яке належало їй на день вступу в шлюб [6].

Компаративний аналіз законодавства різних країн щодо шлюбного договору засвідчує, окрім спільних підходів, кілька розбіжностей, які стосуються форми договору, сторін договору (хто і коли може укласти шлюбний договір), що може бути предметом регулювання шлюбного договору, застережень щодо обмежень у змісті шлюбного договору, набрання чинності, дії та припинення шлюбного договору. Разом з тим, наведені положення щодо шлюбного договору іноземних держав переконливо доводять важливість колізійних норм.

Колізійне регулювання договірних відносин з участю іноземного елемента визначено рядом міжнародних актів, а також Законом України «Про міжнародне приватне право». Законодавство України надає сторонам можливість здійснити вибір права, яке застосовуватиметься до шлюбного договору за принципом автономії волі – *lex voluntatis*. Однак, коли йдеться про вибір права, постає питання про коло правопорядків, з-поміж яких сторони можуть здійснювати цей вибір.

Свого часу, коли йшла робота над проектом нового Цивільного кодексу (а цей проект містив, зокрема, Книгу шосту «Сімейне право» та Книгу восьму «Міжнародне приватне право»), в одній з перших редакцій, пропонувалося надати можливість здійснювати вибір права, що підлягає застосуванню до шлюбного договору з необмеженого кола правопорядків [7]. Однак, на нашу думку, особливість реалізації принципу «автономії волі» в міжнародних сімейних відносинах, саме й повинно містити певні обмеження. Подібний підхід знайшов своє відображення і у Гаазькій конвенції «Про право, що підлягає застосуванню до правових режимів майна подружжя». Згодом розробники проекту ЦК запропонували правову конструкцію, яка передбачала реалізацію свободи вибору права з правопорядків, які мають тісний зв'язок з цими відносинами. Саме вона згодом була прийнята в Законі України «Про міжнародне приватне право». Так, у ст.5 Закону про МПрП передбачається, що сторони можуть здійснювати вибір застосовуваного права з необмеженого кола правопорядків, якщо інше не передбачене законом. У відношенні шлюбного договору, саме законом і передбачається перелік правопорядків, серед яких можна здійснювати вибір права. Оскільки ст.59 відсилає до частини першої статті 61, то слід зазначити, що сторони можуть обрати для регулювання шлюбного договору: 1) право країни, що є особистим законом одного з подружжя; 2) право країни, в якій один з них має звичайне місце перебування; 3) право країни, де знаходиться майно, яке є предметом регулювання (щодо нерухомого майна). Маючи на увазі, що ст.61 передбачається регулювання майнових відносин, то можна дійти висновку щодо предмет регулювання шлюбного договору – ним можуть регулюватися майнові відносини подружжя.

Вдається доцільним у ролі постановки проблеми та визначення перспектив подальшого розвитку колізійного регулювання шлюбного договору (в контексті принципу «автономії волі») розглянути можливість встановлення ще одного способу обмеження свободи вибору, а саме – з урахування принципу застосування більш сприятливого права. Справа в тому, що особи, які укладають шлюбний договір, незважаючи на те, що з правової точки зору є юридично рівними учасниками відповідних відносин, по суті цих відносин можуть знаходитися в нерівних умовах (це може стосуватися майнового стану, особливостей особистих відносин тощо). А це в свою чергу може створити небезпеку, що вибір застосовуваного права може бути здійснене під впливом однієї із сторін, або навіть нав'язаний цією стороною. Частиною 4 ст. 93 СК України передбачається, що шлюбний договір не може зменшувати обсягу прав дитини, які встановлені цим Кодексом, а також ставити одного з подружжя у надзвичайно невігідне матеріальне становище (до речі, сама ця формула є досить дискусійною і потребує певного удосконалення). Повертаючись до шлюбного договору за участю іноземного елемента, слід передбачити відповідне колізійне правило, згідно з яким обране сторонами право не повинно значно погіршувати стан дитини чи одного з подружжя в порівнянні з тим правом, яке застосовувалося б за відсутності здійсненого вибору. Тоді колізійне регулювання щодо шлюбного договору отримує наступну послідовність. Перш за все, сторонам надається можливість здійснити вибір застосовуваного права щодо шлюбного договору. Далі законодавець визначає коло правопорядків, серед яких можна здійснювати вибір (виходячи з принципу тісного зв'язку).

Потім встановлюється застереження про те, що обране сторонами право не повинно значно погіршувати стан дитини чи одного з подружжя порівняно з тим правом, яке застосовувалося б за відсутності здійсненого вибору. І вже потім формулюються колізійні правила щодо шлюбного договору (які вже існують у законі про міжнародне приватне право).

Виокремлення майнових відносин у окремий параграф нормативних актів найчастіше зумовлене прагненням законодавця акцентувати увагу на можливості договірного врегулювання відносин між подружжям та застосування у такому випадку автономії волі. У розділі «Майнові відносини між подружжям» італійського закону 1995 р. зазначається, що вони регулюються правом, обраним сторонами; а у випадку відсутності такого вибору – тим самим правом, яке застосовується до регламентації особистих відносин подружжя. Тут теж існують різні форми текстуального вираження норми, подібної за змістом. Федеральний закон Австрії «Про міжнародне приватне право» 1978 р. на перше місце ставить можливість обрання застосовуваного права сторонами, а уже на випадок відсутності вибору вказує на відповідну формулу прикріплення[8].

На нашу думку, досить повно та змістовно питання правовідносин шлюбного договору подружжя врегульовано у Федеральному законі «Про міжнародне приватне право» Швейцарії (1987 р.). Ним детально регламентується порядок укладання, форми та вимоги щодо шлюбного договору в двох варіантах: з положенням про обрання застосовуваного права і без такого положення; можливості та межі обрання застосовуваного права тощо [9].

Для міжнародно-правового регулювання договірних відносин у сімейній сфері важливе значення мають положення Гаазької Конвенції від 14 березня 1978 р. про право, що застосовується до режимів власності подружжя[10]. Конвенцією передбачається можливість вибору застосовуваного права. Але, аналогічно тому регулюванню, передбаченого ст.61 Закону України про МПРП, вона встановлює, що цей вибір може здійснюватися з такого кола правопорядків: 1) право країни громадянства; 2) право країни звичайного місця проживання одного з подружжя; 3) стосовно нерухомості – право країни місця знаходження нерухомого майна.

Порівняльний аналіз вітчизняних та зарубіжних нормативних джерел, міжнародно-правових актів, засвідчує досить чітку тенденцію до врегулювання комплексу правовідносин подружжя за колізійним принципом автономії волі з урахуванням принципу найбільш тісного зв'язку.

Література

1. Українська правда. – 2009. – 17 березня [Електронний ресурс] – Режим доступу: ([http / lifepravda.com.ua](http://lifepravda.com.ua)).
2. Антошкіна В.К. Договірне регулювання відносин подружжя: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 [Електронний ресурс] / В.К. Антошкіна; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. – Харків, 2006. – 20 с.; Бурлай О.Є. Правовідносини подружжя в міжнародному приватному праві. Дисерт. ... канд. юрид. наук. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 2007. – 182 с.; Жилинкова І.В. Брачний договір (контракт). – Харків: Ксилон, 2001. – 128 с.; Кисіль В. І. Міжнародне приватне право: питання кодифікації / В.І.Кисіль. – К.: Україна, 2000. – 430 с.; вид 2-е, доп. і пререр. – К.: Україна, 2005. – 480 с.; Новохатська Я.В. Правове регулювання майнових відносин подружжя (порівняльно-правовий аспект): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. – Харків, 2006. – 20 с.; Ромовська З.В. Коментар до гл.10 «Шлюбний договір» Сімейного кодексу України / З.В. Ромовська // Законодавство України. – 2004. – №9. – С.3–13; Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. – [3-є вид., перероб. доп.] / З.В.Ромовська. – К.: Правова єдність, 2009. – 432 с.; Фурса С. Шлюбний контракт в нотаріальному процесі // Право України. – 2002. – №5. – С.55-62; Ульяненко О.О. Шлюбний договір у сімейному праві України / О.О. Ульяненко. – К.: Грот, 2004.- 124 с.; Явор О.В. Функції шлюбного контракту в сімейному праві України / О.В. Явор / Автореф.... дис. канд. юрид. наук. – Харків: Нац. юрид. академія ім. Ярослава Мудрого, 1996. – 14 с. та ін.
3. Вводный закон 1896 г. к Гражданскому уложению (Германия)// Международное частное право: Иностранное законодательство / Предисл. А. Л. Маковского; сост. и научн. ред. А. Н. Жильцов, А. И. Муранов. – М.: Статут, 2002. – С.279-283.

4. Закон Италии 1995 г. № 218 «Реформа итальянской системы международного частного права» — Международное частное право: Иностранное законодательство. — М.: Статут, 2002. — С. 329-330, 336.
5. Семейное право Российской Федерации и иностранных государств. Основные институты. — М.: Юринформцентр, 2005. — С. 84-89.
6. Гражданский кодекс 1804 г. (Франция). // Международное частное право: Иностранное законодательство. — М.: Статут, 2002. — С. 594-597.
7. Міжнародне приватне право. Науково-практичний коментар.- Харків: Одиссей, 2008. — С.247-249.
8. Федеральный закон Австрии 1978 г. «О международном частном праве» // Международное частное право: Иностранное законодательство.- М.: Статут, 2002. — с. С. 160-161.
9. Федеральный закон Швейцарии 1987 г. О международном частном праве — Международное частное право: Иностранное законодательство. — М.: Статут, 2002. — 892 с.; С. 637-639.
10. Конвенция о праве, применимом к режимам собственности супругов, Гаага, 14 октября 1978 года, Документ 995_923, редакция от 14.10.1978. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

Калакура В.Я. Правовое регулирование брачного договора в международном частном праве. В статье на основе украинского и зарубежного законодательства, международных договоров и конвенций выясняется юридическая сущность брачного договора, его предмет, порядок заключения, правовые последствия, признание действительности, рассматриваются некоторые особенности коллизионного регулирования отношений брачного договора с участием иностранного элемента.

Ключевые слова: брачный договор, имущество, регистрация брака.

V. Kalakura. Law regulation of marriage contract in private international law. On the basis of Ukrainian and foreign legislation, international agreements and conventions, the juridical essence of marriage contract is explained, its object, order of conclusion, lawful consequences are examined. Some special features of the conflict regulation of the relations of marriage contract with the participation of foreign element are pointed out.

Key words: marriage contract, property, marriage registration.

УДК 340.12:342.26(477)

Шамрай В.В.,

аспірант кафедри теорії та теорії держави і права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Адміністративно-територіальний і державний устрій України за конституційним проектом Миколи Міхновського

У статті досліджуються ідеї відомого українського правника щодо територіального поділу України, як унітарної держави із наданням значних повноважень місцевим громадам. Також розглядається запропонований Міхновським у проекті конституції державний устрій автономної держави із виборними органами та вплив політичних течій сучасників Міхновського на формування державницьких ідей.

Ключові слова: держава, державний устрій, конституційний проект, Микола Міхновський, Самостійна Україна, спілка, конституціоналізм

Вивчення та творче переосмислення теоретичних і практичних здобутків вітчизняних мислителів-правників, які працювали у галузі держави та права, є першочерговим завданням, і сьогодні є вкрай актуальним питання усвідомлення необхідності роботи з формування принципово нової, сучасної, але базованої на українській правовій традиції правової системи.

У контексті вищезазначеного слід наголосити на важливості питання державного устрою, особливо через призму порівняння імплементації надбань українських вчених, зокрема Миколи Міхновського, які з різних причин не досліджувались раніше взагалі, хоча можуть бути корисними при впровадженні певних конституційних реформ.

Ця стаття покликана заповнити прогалину в історії вітчизняної правової думки, відновити історичну справедливість і визначити заслужене місце для Миколи Міхновського у вітчизняній правовій теорії та практиці.

Мета статті полягає у здійсненні цілісного історико-теоретичного аналізу й комплексного розгляду поглядів на адміністративно-територіальний устрій України у межах його проекту конституції та у контексті їх можливої реалізації у незалежній Україні.

Відповідно до поставленої мети основними завданнями цієї статті є:

- представити модель державного і територіально-адміністративного устрою України за конституційним проектом М. Міхновського;
- показати значення правової спадщини М. Міхновського для вирішення проблем державно-правового будівництва сучасної України та при проведенні певних правових реформ.

Наявний історіографічний доробок з цієї теми висвітлений у працях М. Костомарова, М. Драгоманова, К. Левицького, О. Гермайзе, Р. Іванової, Г. Касьянова, І. Лисяка-Рудницького та ін.

Велика група наукових праць присвячена безпосередньо постаті М. Міхновського та його правовим ідеям, а саме: С. Томашівського, М. Лозинського, С. Петлюри, Ф. Матушевського, С. Козуба, А. Лихолата, М. Падалки, С. Шемета, Д. Дорошенка, В. Євтимовича, Ф. Коковського, В. Андрієвського, П. Мірчука, З. Книша, А. Жука, Ф. Турченка, А. Слюсаренка, М. Томенка, В. Пальченкової, Л. Комзюка, І. Патриляка.

У 2005 р. у Києві було захищено дві дисертації на здобуття кандидата історичних наук, однак, як і у попередніх працях, акцент робився на історичній постаті М. Міхновського чи на його громадсько-політичній діяльності.

Ми ж, у свою чергу, наголошуємо на його правничому доробку, який має посісти чільне місце серед інших відомих українських правників ХХ ст.

З-поміж десятків конституційних проектів, які існують в українській правовій думці і які знехтувані сучасниками, особливо маловідомим залишається проект, підготовлений для Української Народної Партії відомим правником-практиком, засновником модерного українського самостійництва Миколою Міхновським.

У січні 1905 р. в Російській імперії розпочалася перша революція, яка стала наслідком загальної кризи абсолютизму в Росії, економічної відсталості країни та програшу нею війни Японії. Поряд із справедливими соціальними вимогами, населення імперії ставило перед урядом завдання вирішити і свої національні проблеми. Зокрема, уже в червні 1905 р. у Полтаві відбувся масштабний з'їзд українських партій, який став спробою поєднати всі течії українського національного руху для вироблення спільної формули боротьби з режимом. Активним учасником цього з'їзду були українські самостійники, очолювані М. Міхновським. Він був співавтором постанов зібрання, ухвалених 30 червня 1905 р., в яких чітко відобразились його погляди на поточну ситуацію та на майбутнє правове становище українських земель у складі Російської держави: «1. Українці визначають, що мир у державі повернути може співучасть цілого суспільства в законодавстві, і тому прилучаються до теперішньої боротьби за Конституцію Росії на основі рівного і загального права голосування; 2. Українці ставлять за свій ідеал у межах російської держави політичну автономію України в сьому змислі, що домагаються свого українського сейму з осідком у Києві; 3. До центрального парламенту належать тільки справи війни і миру, торгових і всіляких інших трактатів, війська, спільних фінансів і мит»[1, с. 9]. З цитованого вище документа виходить, що М. Міхновський вбачав надзвичайно широку автономію України першим кроком на шляху до омріяної самостійності. У жодному разі Міхновський не виступає за тоталітарний чи авторитарний устрій держави, він наполягає на створенні конституційної республіки з «рівним і загальним правом голосування» та участю «цілого суспільства в законодавстві». М.І. Міхновський піднімається над іншими політичними лідерами цього періоду і відверто заявляє про небажання своєї політичної сили діяти в інтересах однієї групи чи класу, але лише в інтересах усього народу: «Ми вступаємо на боротьбу не за інтереси якоїсь кляси чи верстви суспільства, бо не віримо, щоб та чи інша частина суспільства мала більші права, ніж інша»[1, с. 1]. У цих словах Міхновський чітко висловлює свою правову позицію – абсолютну рівність усіх громадян та їхніх інтересів. У роки революції, це була надзвичайно смілива позиція, адже більшість українських партій, які мали соціалістичний характер, виступали лише за врахування інтересів і прав «трудящого населення». Шляхом до побудови загального рівного і вільного

суспільства Міхновський вбачав всеукраїнське повстання, розглядаючи його відповідно до існуючого з часів Великої французької революції принципу як природне право народу на самозахист від тиранії та визиску. У 1905 р. він наголошував: »...Ми йдемо до повстання, до оружного повстання за визволення українського народу з-під економічного та національного рабства. Ми виходимо на боротьбу за інтереси всього народу українського. Повстання се єдина наша оборона і ми тільки боронимося, а не нападаємо, бо ми потоптані й поневолені, бо нашому життю, цілій будучині нашого народу загрожує смерть, тоді коли чужинці, пани наші, аж тонуть у розкошах та в золоті. У нас віднято право на працю, право на освіту на мові нашій, право на розвиток культурний (...) Ціла купа народів: москалі, ляхи, німці, мадяри сидять на нашому народові як паразити, їдять хліб зароблений кривавим його потом, розкошують у країні, де тубільців повернуто в рабів – цілий народ рабів – і не хочуть признати за українцями їхніх прав, крім права вмерти...» [1, с. 1].

Восени 1905 р. революція в імперії досягла свого апогею. Загальнонаціональний страйк, який охопив гігантську державу Романових, і до якого приєдналися залізничники, паралізував економіку країни. 17 жовтня 1905 р. імператор пішов на поступки, оголосивши свій знаменитий маніфест, який став тимчасовою «малою конституцією» імперії. Однак, за місяць до того, як абсолютизм відступив, в Україні з'являється свій конституційний проект. У вересні цього самого року у Львові в Австро-Угорській імперії (тоді – у Російській імперії україномовні видання ще були заборонені) стараннями Міхновського було опубліковано перший і останній номер часопису «Самостійна Україна», який нелегально поширювався на Наддніпрянщині. На 12 сторінках журналу, поряд з іншими матеріалами, містився важливий документ, названий як «Основний закон Самостійної України – спілки народу українського», що, за словами С. Шемета, на три чверті виписаний самим М. Міхновським [2, с. 12].

Сучасні дослідники відзначають, що цей документ є надзвичайно важливим свідченням «...ідейної та політичної зрілості Міхновського як виразника національних і соціальних інтересів українського народу, а також характеризує його як фахівця-юриста високого рівня» [4].

Конституційний проект М. Міхновського дає вичерпні відповіді на запитання про устрій майбутньої держави, яким його бачив автор документа.

Проект його конституції базується на двох основних засадах – суверенітет нації та суверенітет особи. Національне звільнення для Міхновського не є самоціллю. Самостійна Україна необхідна для створення умов індивідуального розвитку та повної самореалізації кожного її громадянина. Міхновський не лише націоналіст, а й, повною мірою, демократ-гуманіст. Його ідеал суспільного розвитку витриманий у найкращих традиціях буржуазного права і поваги до загальнолюдських цінностей.

Аналіз змісту конституційного проекту вказує на те, що М. Міхновський і його колеги бачили Україну унітарною державою, але із широкими правами регіонів (земель) і місцевих громад. Здавалося б, що Міхновський і його колеги запозичили відомі теорії М. Драгоманова про «громадівство» і «громади» як спосіб перебудови Російської імперії. Але при більш детальному розгляді бачимо разючі відмінності між тим смислом, який у громади вкладав Драгоманов і Міхновський. Як відомо, Драгоманов радив своїм політичним послідовникам іти шляхом найменшого супротиву. Він не вірив у те, що Україні вдасться самотужки повалити потужний царський режим, а тому вважав, що українській демократії необхідно об'єднатися з усіма прогресивними силами імперії заради перетворення цієї імперії на федерацію вільних громад. Така децентралізація країни, на думку М. Драгоманова, мала б передати максимальну владу у руки місцевих громад і таким чином дозволила б українцям вирішувати свої національні проблеми у тих громадах, де українське населення становила більшість. Таким чином, у рамках цієї загальноросійської «громадівської» держави українці отримали б певне полегшення свого становища. Тобто, фактично, Драгоманов відстоював не повне національне визволення України, а лише раціональну перебудову Російської держави в інтересах усіх її громадян, у тому числі й українців.

Абсолютно інша ідея закладена у земельно-громадівській системі державного устрою, запропонованого М. Міхновським. Для Міхновського і його колег з УНП не стоїть питання перебудови всієї імперії. Коли вони дискутують про «спілку земель», то ця «спілка» сто-

сується винятково українських етнічних територій. Тобто, «спілка земель і громад» у Міхновського замислена як шлях побудови незалежної держави, а не як «тактичний виграш» для українських громадян у межах Російської держави. На переконання М. Міхновського, найкращою формою майбутньої української республіки є «спілка», яка має об'єднати десять українських земель. Микола Іванович і його колеги чітко уявляли, наскільки великі регіональні відмінності різних територій, заселених українцями. Ці відмінності, сформовані під впливом історичних, природних і господарських обставин, на думку Міхновського, не могли бути просто проігноровані, відкинуті як несуттєві. Він пропонує цікаву формулу співжиття різних частин України за принципом – єдність і сила держави у різноманітності й неповторності її земель. Основи майбутнього державного устрою, виписані Міхновським, є певним винаходом харківського правника, які при збереженні засад унітарності державного організму, одночасно включають численні елементи федералізму. Уже першим параграфом свого конституційного проекту М. Міхновський оголошує: «Україна є спілка вільних і самоуправних земель, утворених на підставі своїх природних особливостей та окремішностей і заселені українцями» [1, с. 2]. Формула «спілки» підкреслювала добровільність і життєву необхідність об'єднання всіх українських регіонів зі збереженням їхньої самобутності. Водночас, на відміну від класичних федеративних держав, у «спілці» українських земель не передбачалося створювати земельні парламенти із законодавчою ініціативою чи повноправні уряди. Також те, що «спілка вільних і самоуправних земель» не є федерацією, однозначно впливає із трактування територіальної належності: «Територія України належить на праві власності всьому народові українському, себто Всеукраїнській Спілці, а не тій чи іншій громаді, чи землі» та політично-управлінського представництва: депутати українського парламенту «представляють весь нарід український, а не тільки ту громаду або землю, яка їх обирає». Цим самим «під корінь» знищувалася можливість територіального партикуляризму, бо депутат парламенту захищав не виборців свого округу, землі чи громади, а навпаки – виборці делегували його до парламенту, щоб він захищав інтереси всього українського народу незалежно від регіонального представництва.

До складу майбутньої держави за конституційним проектом М. Міхновського мало входити десять регіонів, які охоплювали всі українські етнічні землі тодішньої Російської й Австро-Угорської імперій: «Чорноморська Україна, Слобідська Україна, Степова Україна, Лівобережна Україна або Гетьманщина, Північна Україна, Полісся або Гайова Україна, Правобережна Україна, Підгірська Україна, Горова і Понадморська Україна» [1, с. 2]. Згадування слова «Україна» поряд з кожним регіоном повинне було підкреслювати територіальну й державну цілісність майбутньої «Всеукраїнської спілки». За конституційним проектом УНП держава – «prior», а локальні органи самоуправління – «postprior», тобто спочатку мала бути створена потужна життєздатна унітарна держава із самостійною центральною владою, а «як вислід із того самоуправство земель і громад» [4].

Таким чином, твердження про бачення Миколою Міхновським майбутнього України як федеративної держави, про що стверджують деякі дослідники, є помилковим [5].

За зразком об'єднання українських земель у державну «спілку», самі землі мали становити собою «спілки вільних і самоуправних громад», про що вказувалося у другому параграфі конституційного проекту. Тобто, мала бути сформована певна державна піраміда – вільні громади, об'єднані у землі, і землі, об'єднані у «Всеукраїнську спілку». Таким чином, основною діючою особою держави ставав рядовий громадянин, волею якого мало відбуватися об'єднання громад і земель, і формування державного організму «знизу», тобто, від громадянського суспільства до державної влади, а не навпаки.

У своєму конституційному проекті Микола Міхновський не намагався охопити всіх подобиць територіального устрою майбутньої держави. Тому в третьому параграфі документа було відзначено, що «Як межі земель, так і межі громад, визначаються окремим законом».

У конституційному проекті М. Міхновського даються вичерпні відповіді на запитання про устрій майбутньої держави. Однак, другим документом, який його доповнює, є Програма УНП, в якій Міхновський проаналізував ті моменти державно-правового устрою майбутньої незалежної України, що не увійшли до конституції. Тому ми проаналізуємо ці докумен-

ти разом, оскільки вони були написані в одному проміжку часу, в одному стилі і позиції, викладені в них, є тотожними.

Під впливом революційних подій Микола Міхновський і очолювана ним партія задля завоювання авторитету в масах оздобила свою програму і пропагандистські видання соціалістичними гаслами. Найближчий товариш М. Міхновського – С. Шемет згодом згадував: «Ця гра в соціалізм була досить несерйозною демагогією, якою М. Міхновський, доведений до страшної розпуки невдалими спробами захопити українською націоналістично-самостійницькою ідеєю ширші кола активної молоді, намагається своєї мети під покришкою соціалізму таки досягти» [2, с. 11]. «Граючись» у соціалізм, Міхновський і його прихильники змушені були цілком по новому підійти до питання сутності своєї партії і тієї держави за яку партія боролася. На самому початку нової програми УНП міститься нове визначення її соціальної орієнтації: «Українська Народна Партія є партія робітницької маси українського народу; єсть партія Українського міського і сільського пролетаріату.

Усіх Українців, хто виробляє, продукує, хто живе з власної праці, усіх, кого визискують і кривдять: робітників фабрик і заводів, сільських і міських, робітників-ремісників, робітників транспорту і торгівлі, робітників інтелігентних фахів, хліборобів-наймитів і тих, хто робить на власнім ґрунті, але без наймової праці, — усіх їх має об'єднати Українська Народна Партія для боротьби з пануючими, гноблячими і визискуючими» [6, с. 1].

Незважаючи на залучення Миколою Міхновським основоположних елементів соціалістичної ідеології, його політичний світогляд зберігав індивідуальні особливості. Він не втратив своєї самобутності, не загубився у потоці десятків соціалістичних партій, які поставали у всіх куточках Російської імперії. Запропонована ним концепція розвитку України не втратила яскраво вираженого національного відтінку, не повторила чужий шлях і змогла поєднати ідею національного визволення та соціального захисту українців.

Партійна ідеологія Української Народної Партії на той час, на нашу думку, найкраще втілювала поєднання національного і соціального. Але для того, щоб «...забезпечити запровадження соціалізму по всьому світу» партія вважає за необхідне аби «...усі правдиві соціалісти мусять стати з усією енергією, боротись з найбільшим завзяттям проти найбільш давнього і найбільш болочого зла – проти національного панування по світу» [6, с. 1]. М. Міхновський переконаний, що саме національне гноблення і є причиною соціальної нерівності, яка панує у світі: «Розв'язання національного питання дасть змогу розв'язати соціальне питання, зробить можливим його розв'язання.

Розв'язання національного питання єсть тим порогом, через який народи вступають в чистий святий храм соціалістичного устрою, де не буде ані насилля, ані гніту, ані визиску, де буде вільна праця вільних людей» [6, с. 2].

Не розв'язавши національного питання, соціалістичний рух, на думку теоретика, потрапить у пастку, коли демократичні сили, вихопивши владу у вищих класів, так само будуть визискувати із поневолених народів. Як засвідчили наступні історичні події, застереження творця нової національно-соціалістичної теорії були досить слушними.

Для підтвердження позиції окремоті українського руху лідер Української Народної Партії ретельно виклав певні аргументи.

Посилаючись на світовий досвід, М. Міхновський стверджує про індивідуальність завдань та інтересів робітничих організацій різних націй. Їх індивідуальність спричинена багатьма чинниками, зокрема: різницею у політичних та економічних обставинах життя. Тому в програмі чітко заявляється про необхідність заснування кожним народом власних робітничих організацій, незважаючи на спільність їх певних інтересів. Другим аргументом на користь національної ідентифікації робітничих організацій М. Міхновський висуває той факт, що національні почуття є сильнішими від класових і представники пануючих націй намагаються якнайбільше визискувати із поневолених народів, незважаючи на класову солідарність. Як приклад, він наводить боротьбу, яка точилася між німецькими та чеськими робітниками: «...поки пануватимуть Німці над Чехами, доти поклик: «Пролетарії всіх країв єднайтесь!» викликатиме у робітників обох націй тільки скажений сміх» [7].

На нашу думку, першопочаткова «гра» Міхновського у соціалізм згодом доволі серйозно захопила його думки і автоматично стала частиною переконань політика і правника. Цілком зрозуміло, що й образ майбутнього державного устрою «Всеукраїнської спілки» викладений М. Міхновським у програмі УНП є цілковито соціалістичним. Зокрема в документі відзначалося, що майбутня самостійна Україна від Сяну до Кавказу має бути насамперед державою «українців-робітників» і «українців-хліборобів». Через програмні документи партії Міхновського послідовно було проведено думку про те, що Україна повинна з'явитися на політичній арені як «Республіка вільних працюючих людей» [6, с. 3].

Однак соціалістичний ідеал майбутньої республіки, задекларований у програмі УНП, водночас, різко відрізнявся від соціалізму існуючих у той час російських і українських соціалістичних партій. Він у жодному разі не відкидав ідеї самостійності республіки, як кінцевої мети боротьби, не обмежуючись лише автономістськими здобутками і він був соціалізмом еволюційним, який визнавав необхідність великої суспільної праці для досягнення ідеального устрою держави і не зводив усе виключно до механічного «соціально-економічного перевороту». Міхновський заперечував одну з основоположних тез марксизму про можливість світової революції і одночасну побудову справедливого соціалістичного ладу в усіх країнах світу. М. Міхновський у програмі УНП стверджує: «Помиляються ті, що вчать, ніби соціалістичний устрій може бути разом по всій землі. В соціалістичний устрій як ідеал устрою ступлять тільки народи надзвичайно високої культури. Ні один народ не жде другого, поки той наздожене його по освіті, а старається пертися вище і вище по ступенях культурної драбини, незважаючи а ні на що. Наше завдання, аби український народ у цій справі не був позад інших культурних народів» [6, с. 22].

Основною умовою глибоких соціально-економічних перетворень у суспільстві, а в остаточному підсумку і досягнення соціалістичного ідеалу в майбутній державі, Міхновський вважав насамперед національну революцію, яка мала дати початок самостійному національному життю українського народу. Революція повинна була стати поштовхом до «...здобуття вільної, непідлеглої, самостійної держави українського народу – республіки українських робочих людей» [6, с. 22].

Теоретизуючи над можливостями загальноукраїнської національно-визвольної революції Микола Міхновський дійшов висновку про необхідність створити об'єднані ради робітників і ради хліборобів, які у вирішальний момент повстання злучаться в загальнонаціональний комітет, який візьме на себе всю повноту влади у новопроголошеній державі – «Всеукраїнській спілці». Цей комітет у перший пореволюційний період за згодою робітників і селян матиме необмежені диктаторські повноваження, допоможе трудящим масам краще організуватися «для остаточної боротьби з капіталом». І лише після завершення національної та соціальної фази революції та певної стабілізації ситуації всередині країни передбачалося запровадження президентської республіки з одночасним вибором всіма громадянами легітимного парламенту [6, с. 19–21]. З метою максимальної дебюрократизації майбутньої держави, як уже відзначалося вище, Міхновський вбачав її створення «знизу» від громад, через землі до їх добровільного об'єднання у «спілку».

Підсумовуючи викладене зазначимо: Микола Іванович Міхновський у своєму конституційному проекті та у створеному під його впливом проекті Програми УНП доволі чітко окреслив своє бачення майбутнього державного й адміністративно-територіального устрою України. Виходячи з проаналізованих документів, можна стверджувати, що М. Міхновський бачив можливість створення незалежної (або на перших етапах автономної) держави внаслідок національної революції. Вирішення національного питання, тобто принципового здобуття політичної незалежності, відкривало, на думку Міхновського, шлях до соціальних змін і значної соціалізації України. Творення держави Микола Іванович передбачав шляхом «знизу вгору» – від громади до землі і до «спілки» земель. Він обстоював ідею «соборності», тобто об'єднання всіх українських етнічних земель у складі «Всеукраїнської спілки». Залишаючи надзвичайно широкі самоврядні права громадам і землям, шануючи їх природну оригінальність і самобутність, М. Міхновський водночас наголошував на необхідності тісної державної єдності українських земель, які мали цементуватися особою

президента «спілки», як глави виконавчої влади і парламентом, який репрезентував загальнонаціональні, а не регіональні інтереси. Міхновський, дбаючи про державну єдність майбутньої республіки, не пішов шляхом надмірної централізації та бюрократизації, яким користувалася Російська імперія, не послуговувався також досвідом тодішньої Французької республіки, яка у намаганні централізувати державу активно стирала регіональні відмінності і навіть адміністративно переділяла історично сформовані регіони Франції, він відкинув рецепти, пропоновані європейськими соціалістами, які децентралізацію розглядали мало не як кантонізацію власних держав. Натомість Міхновський запропонував власний рецепт державного устрою, який мав абсолютно гармонійно поєднати сильну державну владу і водночас зберегти індивідуальну, громадську та регіональну ініціативу, давши можливість виявитися всім особливостям українських земель у тому переконанні, що це лише збагатить зміст духовного, культурного, економічного й політичного життя усього українського народу.

Йдучи за вимогами часу, Міхновський наголошував на «трудовій республіці», на відсутності «експлуатації» у майбутній Українській державі, однак, водночас, у своєму конституційному проекті він передбачив рівне право голосу для всіх громадян незалежно від їхнього майнового статусу чи приналежності до «робітників і хліборобів». Власне, за тодішньої класової структури українського суспільства оголошення про загальні і рівні права виборів для всіх громадян автоматично передавали владу в руки «трудолюбивих класів», адже селянство і робітництво становило 90 % населення України на початку ХХ ст., тому розбіжності у тезах Міхновського про владу «трудолюбивого населення» і «всього громадянства» практично не було.

Література

1. Самостійна Україна. Щомісячна часопись. – 1905. – Вересень. – Ч.1.
2. Шемет С. Микола Міхновський. (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна: Кн. V. – Мюнхен, 1925.
3. Ситнік В.П. Громадсько-політична діяльність М. Міхновського: дис. на з канд. істор. наук. – К., 2005. – С. 99.
4. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. – Т. 1. / С. Дністрянський. – Прага, 1923. – С. 238.
5. Комзюк Л. М. Драгоманов і М. Міхновський: діалог альтернативних конституційно-правових концепцій самостійності України // Віче. – 1997. – № 12. – С. 121–130.
6. Програма Української Народної Партії. – Б.м., 1906.
7. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 /К. Левицький. – Львів, 1926. – С. 148.

Шамрай В. В. Административно-территориальное и государственное устройство украины по конституционному проекту николая михновского. В статье исследуются идеи известного украинского правовика относительно территориального деления Украины в качестве унитарного государства с предоставлением значительных полномочий местным обществам. Также рассматривается предложенный Михновским в проекте конституции государственный строй автономного государства с выборными органами и влияние политических течений современников Михновского на формирование государственных идей.

Ключевые слова: государство, государственное устройство, конституционный проект, Николай Михновский, Самостоятельная Украина, союз, конституционализм

V. Shamray. Administrative-territorial and state system of Ukraine under Mykola Mikhnovsky's constitutional project. The author points out the ideas of the famous Ukrainian legislator in relation to the territorial division of Ukraine as a unitary state granting considerable authority to the local communities. It is also explored the political system of the unitary state with elected bodies introduced by Mikhnovsky in the constitutional project and the influence of the political flows of Mikhnovsky contemporaries on the state idea.

Key words: state, state system, constitutional project, Mykola Mikhnovsky, independent Ukraine, union, constitutionalism .

Економіка. Проблеми економічного становлення

УДК 351.863(477)

Баб'як В.М.,

канд. екон. наук, доцент кафедри економічної теорії та управління
Академії праці і соціальних відносин ФПУ

Економічна безпека України за умов кризи

У статті розглянуто основні проблеми, що виникають у сфері економічної безпеки України за умов внутрішніх і зовнішніх загроз та запропоновано деякі шляхи щодо їх вирішення.

Ключові слова: економічна безпека, національна безпека, енергетична безпека, фінансова безпека, економічні інтереси, внутрішні і зовнішні загрози.

Динамізація розвитку світової економіки, її потреб у процесі глобалізації викликає активізацію і зміну пріоритетів у розвитку національних господарств, які прагнуть стати її рівноправними учасниками. Враховуючи економічну і культурну успішність країн, які активно беруть участь у міжнародному поділі праці, необхідним і природним є активне входження України у господарські зв'язки зі світом. Україна, попри посилення колізій, сплеску суперечностей, розвитку кризи економічної системи, викликаних кардинальними перетвореннями політичного та економічного характеру, прагне стати органічною складовою світового співтовариства.

Зміцнення і збереження позицій України у світовій економічній системі передбачає, насамперед, забезпечення власної економічної безпеки, що є, безперечно, головною умовою ефективності життєдіяльності суспільства і гарантією незалежності країни.

Враховуючи нинішню ситуацію світової фінансово-економічної кризи, наразі як ніколи, актуальним є дієспроможність Української держави захистити національні економічні інтереси від наявних і потенційно можливих зовнішніх та внутрішніх загроз і тим самим зміцнити свою національну безпеку.

У провідних країнах світу (США, країни Європи, Японія) розробляються і реалізуються концепції національної безпеки з урахуванням власних економічних інтересів, на що Україні слід особливо зорієнтуватись, враховуючи неабиякий інтерес до себе з боку ближнього та далекого зарубіжжя з огляду на наявність потужного геостратегічного потенціалу.

Успішне вирішення завдань по усуненню зовнішніх і внутрішніх загроз економічній безпеці можливе через активізацію державної політики і використання практичного досвіду і наукових розробок у цій сфері, що підкреслює актуальність дослідження.

Темі економічної безпеки національних економік за умов формування глобальної економічної системи присвячено багато наукових праць. Основні теоретичні підходи щодо сутності економічної безпеки та механізму її забезпечення висвітлені в наукових працях таких провідних вітчизняних учених як А.С. Гальчинського, П.С. Єщенко, Ю.І. Палкіна, В.М. Гейця, С.І. Кіреєва, Ю.К. Зайцева, В. Андрійчука, В. Мунтіяна, І.Проценка та ін. [2; 5; 9; 10].

© Баб'як В. М.

На увагу заслуговують дослідження російських учених О.П. Градова й І.В.Льїна, які структурували потенційні загрози геополітичного, економіко-географічного, екологічного та соціального характеру, запропонували інтегральні і часткові показники оцінки рівня економічної безпеки та алгоритм комплексного аналізу стану економічної безпеки [3]. У наукових працях вчених проаналізовано потенційні фактори, що можуть загрожувати економічній і національній безпеці, наголошено на необхідності розробки Концепції національних інтересів держави, визначено напрями забезпечення зовнішньоекономічної безпеки. Однак, динамічність процесу глобалізації і еволюційність розвитку національних економічних систем вимагає подальших досліджень у напрямі вдосконалення механізму забезпечення економічної безпеки і захисту національних економічних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Метою цієї статті є визначення сучасного стану економічної безпеки України за умов світової кризи та перспектив її забезпечення в майбутньому при умові активного впливу держави на попередження виникнення внутрішніх та зовнішніх загроз економічній безпеці.

Тривалий час розвиток Української держави, формування відкритості економіки та забезпечення її конкурентоспроможності значною мірою здійснювалося без урахування вимог національної безпеки і економічної зокрема. Так, нівелювалися основні фактори, які впливають безпосередньо на забезпечення стабільного поступального розвитку і відповідного захисту економічними методами інтересів людини та держави у цілому. Недостатній державний контроль над національними ресурсами, неефективне використання національних конкурентних переваг, неспроможність самостійно реалізовувати і захищати національні економічні інтереси, проводити ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний потенціал країни, нездатність забезпечити гарантії для ефективної підприємницької діяльності і стримувати дестабілізаційні чинники гальмувало процес побудови економічної незалежності, стійкості і стабільності національної економіки і здатність її до саморозвитку і прогресу.

Місце України, стан її економічної безпеки у світовому економічному просторі визначається неоднозначно. З одного боку, це країна, яка має істотні конкурентні переваги, а також один з найпотужніших у Європі структурно розгалужений промисловий комплекс, перспективне агропромислове виробництво, третину запасів чорноземів та 27% орної землі Європи, посідає шосте місце у світі з експорту сталі, сьоме – з експорту новітньої зброї, володіє найпередовішими аерокосмічними технологіями, має високий науково-освітній та технічний рівень кадрового потенціалу, сучасну мережу вищої школи. З іншого боку, за базовим показником міжнародної економічної класифікації – обсягом ВВП на душу населення Україна належить до країн із середнім рівнем розвитку. Так, за цим показником, який у 2008 р. становив 4440 доларів, Україна значно відстає від Росії (11880 доларів), Польщі (14640 доларів), Угорщини (14720 доларів), Чехії (21860 доларів), Німеччини (41550 доларів), Франції (43910 доларів), а порівняно з США – більше як у 10 разів (48 400 доларів) [5; 7].

Забезпечення економічної безпеки національної економіки має відбуватися комплексно, використовуючи велику кількість напрямів. Відповідно до методики розрахунку рівня економічної безпеки, що затверджений Наказом Міністерства економіки України № 60 від 02.03.2007 р., розрізняють такі складові економічної безпеки національної економіки України: макроекономічна, фінансова, зовнішньоекономічна, інвестиційна, науково-технологічна, енергетична, виробнича, демографічна, соціальна і продовольча безпека [8].

Ситуація, в якій опинилася Україна за умов глобальної економічної кризи, ще раз довела неспроможність держави і недієвість її політики щодо забезпечення стійкості і стабільності національної економіки за форс-мажорних обставин. Світова економічна криза за кілька місяців поставила Україну на коліна.

Якщо у 2000 р. українська економіка вперше заявила про своє зростання, у 2005 р. – нарешті був досягнутий рівень 1991 р. з промислового виробництва, а у першому півріччі 2008 р. навіть прозвучала інформація про дефляцію за рахунок економічного зростання, то останнім часом кожний місяць приносить рекордні дані про падіння національної еконо-

міки. Обсяги виробництва і експорту значно зменшились, недієздатною виявилась банківська система, відбувся обвал обмінного курсу і зниження купівельної спроможності, під загрозою виявилися соціальні виплати, почалися масові звільнення працівників. Тобто, закінчився період економічного зростання і з початку 2009 р. економіка України стрімко почала падати.

Влада кинулася шукати допомоги всюди – за кордоном, у міжнародних банках, у фінансових корпораціях всього світу, має наміри допродати об'єкти стратегічного значення і ігнорує вітчизняного виробника.

Світова ж практика пропонує два простих і ефективних методи пом'якшення наслідків кризи. Перший – це пільги і дотації вітчизняному виробнику із резервного фонду. Так, провідні країни світу мають свій запас на «чорний день» – Норвегія має 370 млрд. доларів США стабілізаційного фонду, Франція тільки вітчизняних автовиробників дотує на 20 млрд. євро, значні резервні фонди мають Китай, Росія, Японія, Німеччина, Італія. Україна ж не має стабілізаційного фонду, хоча б могла мати за рахунок коштів, виручених від приватизації.

Другий метод – це зниження податкового і фіскального тиску на бізнес та дотаційна підтримка стратегічних галузей та великого бізнесу. Це класичний метод боротьби із кризою, який використовується в усьому світі, тільки не в Україні. Так, чиновники всіх рангів попри будь-яку логіку вважають за необхідне покривати бюджетний дефіцит за рахунок банального підвищення податків, зборів і платежів для виробників, а це за умов недостатньої ділової активності є просто злочином для реального сектора економіки. До того ж зростає безробіття, знижується купівельна спроможність, внутрішній ринок скорочується, що ще більше загострює кризу.

Але ж не слід ігнорувати те, що національний виробник – це ключовий елемент економічної безпеки країни, адже національний виробник – це і більша можливість працевлаштування, і реальний експорт, і джерело наповнення внутрішнього ринку товарами, це і механізм запобігання відтоку капіталу в офшорні зони. Але при цьому необхідно зауважити, що і споживач повинен віддавати перевагу національному виробнику і, таким чином, сприяти розвитку вітчизняного реального сектора економіки.

Варто особливо відзначити аграрний сектор економіки, адже значна частина експорту формується саме в ньому. Лише з червня 2008 до січня 2009 р. було вивезено з України зерна на суму 14 млрд.грн., а враховуючи сьогоднішній стан світового ринку (спостерігається тенденція значного скорочення посівних площ зернових культур у багатьох країнах світу) можна значно збільшити валютну виручку від експорту зерна у поточному році, але для цього так необхідна державна підтримка вітчизняних аграріїв. Натомість, замість 29 млрд.грн, які необхідні для успішного проведення весняних польових робіт, у бюджеті на 2009 р. передбачено лише 3.8 млрд. грн., що більше як у 2,5 рази менше попереднього року.

Безпека української економіки значною мірою визначається енергетичною безпекою. Монопольна залежність України від поставок російських енергоресурсів (газу, нафти, ядерного палива) значно послаблює її як економічне, так і політичне становище, що особливо відчутно було наприкінці 2008 – на початку 2009 р. у період «газової війни» між Україною і Росією. Володіючи величезними місцесховищами газу в Чорному морі влада ігнорує стимулювання розвідування і добування власних енергоресурсів.

Недієздатність інститутів фінансової системи, зокрема банківської, знекровили національну економіку, позбавивши підприємства кредитних ресурсів. Як підтверджують поточні події – парадоксально, але факт, що Україна за зависою «середньої країни» є однією з найбагатших країн і це підтверджують дані про те, що лише за жовтень 2008 – січень 2009 р. із банківської системи «втекло» 10 млрд. доларів США, сума, яку обіцяв МВФ у ролі кредиту допомоги на весь рік. Всього сьогодні у кишенях українців осіло 50 млрд. наявних доларів. Гроші, які повинні працювати на українську економіку, осідають в «кишенях» і це є наслідком кризи довіри національній фінансовій системі, і банківській зокрема.

Підприємства всіх секторів економіки, позбавлені кредитних ресурсів, змушені скорочувати виробництво, звільняти працівників, які у свою чергу не мають можливості споживати і оплачувати кредити і, таким чином, і підприємства, і люди зменшують виплати до бюджетів

різних рівнів. Україна переживає наймасштабнішу кризу серед країн світу, банківський сектор знекровлюється, а це різко загрожує як економічній, так і національній її безпеці.

Надмірна орієнтація на іноземні кредити призведе до ще більшої боргової кабали і збільшить залежність економічних перетворень від міжнародних фінансових організацій.

Сьогодні перед Україною, як ніколи, постали нелегкі завдання стратегічного характеру, вирішення яких повинне зміцнити позицію держави на світовій арені, забезпечити стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз, здатність до розширеного самовідтворення і спроможності задовольнити потреби особи, суспільства, держави, тобто забезпечити економічну та національну безпеку.

Основним напрямом цієї стратегії, на нашу думку, на сучасному етапі світової нестабільності має стати зовнішньоекономічна безпека, яка полягає у відверненні загроз, спрямованих проти економічних інтересів України. І першим кроком на шляху забезпечення зовнішньоекономічної безпеки повинна бути енергетична безпека. Зменшення надмірної залежності від імпорту російських енергоносіїв можливе завдяки нарощуванню їх власного видобутку, упровадження енергозберігаючих технологій, диверсифікації зовнішніх джерел надходження енергоресурсів. Причому, диверсифікована модель енергозабезпечення України повинна полягати не лише у приєднанні до альтернативних джерел постачання, а й задля реалізації своїх національних інтересів відігравати роль транзитного коридору, інакше цю нішу можуть зайняти інші країни.

Другим кроком є максимальна державна підтримка національного виробника, зниження податкового тиску, гнучка кредитна політика, що дозволить запобігти масовому банкрутству і стабілізувати реальний сектор економіки.

Третім кроком має бути експортно-імпортна стратегія, яка повинна забезпечити товарну збалансованість експорту та імпорту та підвищити рівень економічної безпеки. Україна, враховуючи кон'юнктуру зовнішніх ринків, має розвивати свій експортний потенціал і пріоритетними напрямками у цьому повинні бути зерновиробництво, біотехнології, літакобудування, космічне ракетобудування, виробництво надтвердих матеріалів, порошкова металургія.

На особливу увагу заслуговує геостратегічний потенціал України, адже за транзитними можливостями Україна посідає одне з провідних місць у Європі і може виконувати роль міжнародних транспортних коридорів в транспортній системі Європи і Азії. Україна має розширювати обсяг та асортимент транспортно-експедиторських послуг через транзитне перевезення автомобільним, залізничним, повітряним, водним і трубопровідним транспортом і бути своєрідним плацдармом для країн Центральної Європи в реалізації їх економічного потенціалу на Схід.

Імпортна стратегія повинна враховувати зовнішні та внутрішні чинники і бути спрямована на визначення оптимального обсягу імпорту й активізацію внутрішнього ринку.

Четвертим, та особливо важливим у складних за сучасних умов кроком є забезпечення фінансової безпеки, яка ґрунтується на поверненні життєдіяльності і вдосконаленні грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової та боргової безпеки.

Загальна недовіра, яка вразила всю країну, і насамперед, втрачена віра до влади ще більше поглиблює фінансову кризу і загрожує економічній безпеці.

На цьому етапі держава повинна зайняти активну позицію щодо повернення довіри народу, а політики і чиновники мають нарешті усвідомити, що живуть за рахунок підприємців та робітників і повернутися обличчям до народу, захищаючи його інтереси.

Література

1. Аналітична записка щодо стану економічної безпеки та загроз економічній безпеці України. – К.: Міністерство економіки України. Департамент економічної стратегії, 2006. – 45с.
2. Андрійчук В. Глобалізація, інтеграція та економічна безпека України / В.Андрійчук // Політика і час. – 2004. – № 9. – С. 61 – 71.
3. Градов А.П. Национальная экономика. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 240с.
4. Дацків Р. Економічна безпека у глобальному вимірі / Р.Дацків // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – № 7. – С. 143 – 154.

5. Єщенко П.С., Палкін Ю.І. Сучасна економіка: Навч. посіб. / П.С.Єщенко – К.: Вища шк., 2005. – 327с.
6. Микитенко В. На чому базується енергетична безпека держави / В.Микитенко // Вісник НАН України. – 2005. – № 3. – С. 41 – 47.
7. Мир в 2009. – Київ: Інвестгазета. – 2009. – с.87– 91.
8. Наказ Міністерства економіки України «Про методику розрахунку рівня економічної безпеки України» від 02.03.2007 № 60.
9. Перехідна економіка: Підруч. / В.М.Геець, Є.Г. Панченко, Е.М. Лібанова та ін. / За ред. В.М. Гейця. – К.: вища шк., 2003. – 591.
10. Проценко І. Деякі питання забезпечення національної економічної безпеки України / І. Проценко // Українське право. – 2003. – № 1. – С. 213 – 218.
11. Слободян А. Национальный производитель – это экономическая безопасность / А. Слободян // Інвестгазета. – 2009. – 22 марта. – С. 46.

Бабяк В. М. Економічна безпека України при умовах кризи. В статті розглядаються основні проблеми, що виникають в сфері економічної безпеки в умовах внутрішніх і зовнішніх загроз, пропонуються деякі шляхи їх вирішення.

Ключові слова: економічна безпека, національна безпека, енергетична безпека, фінансова безпека, економічні інтереси, внутрішні і зовнішні загрози.

V. Babyak. Economic security of Ukraine in crisis. The main problems which arise in the sphere of economic security under existing conditions of internal and external threats and ways of their solving are revealed in the article.

Key words: economic security, national security, energetic security, financial security, economic interests, internal and external threats.

УДК 331.5:330.322

Забута Н.В.,

здобувач відділу економічної безпеки
Національного інституту проблем міжнародної безпеки

До питання впливу інвестицій на якісні характеристики зайнятості

У статті розглядаються аспекти впливу інвестицій на якісні характеристики зайнятості. Акцентовано увагу на необхідності оцінки впливу різних видів інвестиційного капіталу на зайнятість, здійснення дослідних процесів створення робочих місць із залученням прямих іноземних інвестицій і міграційного капіталу.

Ключові слова: зайнятість населення; державна політика зайнятості; прямі іноземні інвестиції; міграційний капітал; трудова міграція.

Необхідність здійснення досліджень різних аспектів впливу інвестицій на економічні процеси все більше усвідомлюється за останні роки. Серед складного комплексу чинників, якими визначаються економічний та соціальний розвиток, особливе місце займає зайнятість населення. Ця проблема особливо актуальна для національної економіки зараз, коли, під впливом світової фінансової та національної соціально-економічної кризи питання зайнятості та безробіття особливо загострилися.

У цілому зайнятість — це складне, багатогранне явище, вирішення проблем якого за сучасних умов неприпустимо зводити лише до збільшення кількості робочих місць. На жаль, і наразі більшою мірою використовуються пасивні методи державного регулювання, а з великого арсеналу активних практикуються і дають помітні результати переважно ті, що спрямовані на підвищення самозайнятості населення. З огляду на це особливої значущості набувають питання спрямування державної політики зайнятості у напрямі підвищення якості новостворених робочих місць.

У зв'язку з цим актуальними є питання впливу різних видів інвестицій на сферу зайнятості, зокрема на структуру системи робочих місць. Слід пам'ятати, що спрямування інвестицій у сферу виробництва не лише сприяє зростанню ВВП, а й дозволяє створити нові робочі місця, що відбивається на рівні зайнятості населення. Крім того, регулюючи інвестиційну сферу, держава має можливість впливати й на інші чинники, від яких залежить рівень ефективної зайнятості, зокрема, рівень раціональної структури розподілу працівників за галузями і секторами економіки.

Здійснення досліджень у цій сфері, врахування отриманих наукових рекомендацій, прийняття законодавчих рішень на їх основі має стати одним із провідних завдань державної політики зайнятості.

Питанням регулювання зайнятості населення в Україні присвячені праці відомих українських вчених, серед яких В.С. Васильченко, О.А. Грішнова, М.І. Долішній, С.П. Злупко, С.П. Калініна, О.І. Ковтун, А.М. Колот, Е.М. Лібанова, В.М. Петюх та ін. Однак проблема є багатовимірною і надзвичайно гострою, що вимагає все більш поглибленого вивчення різних її аспектів. Зокрема, на нашу думку, особливо актуальними є дослідження взаємопов'язаності інвестиційних процесів з рівнем, структурою та якістю зайнятості.

У цій статті ми розглядаємо проблеми взаємозв'язку кількісних та якісних характеристик зайнятості з міжнародною інвестиційною діяльністю.

Наразі простежується помітна різниця між декларованими та реальними пріоритетами державної політики зайнятості. Законом України «Про зайнятість населення» та Державними програмами зайнятості проголошується спрямованість на досягнення природного рівня безробіття, збалансованості ринку праці, підвищення продуктивності праці, поліпшення її умов та зростання доходів працюючих. Реальним пріоритетом протягом 2000–2007 рр. виступала максимізація обсягу створених робочих місць та чисельності працевлаштованих безробітних (основний плановий показник діяльності регіональних центрів зайнятості – кількість створених робочих місць). Викладене підтверджується і тим, що із значного арсеналу методів державного сприяння розширенню сфери зайнятості активно застосовувалися лише надання дотацій роботодавцям на створення робочих місць для безробітних і одноразова виплата допомоги з безробіття для організації власного бізнесу. Однак ці види заходів політики зайнятості, а правильніше, практика їх використання в Україні, мають такі недоліки як відсутність регламентації організаційно-технічних параметрів створеного робочого місця та якості зайнятості на ньому, неможливість здійснення результативного контролю витрачання державних коштів. Таким чином, виникає і все більше посилюється у сьогоднішній несприятливій економічній ситуації проблема поширення низькоефективних робочих місць.

Існують також недоліки у методичному забезпеченні обліку руху робочих місць. Основним є те, що створення робочого місця у торгівлі чи особистому підсобному господарстві прирівнюється до створення робочого місця у сфері виробництва. Безумовно, соціально-економічний ефект створення та функціонування таких робочих місць різний. Друге, на відміну від першого, пов'язане із залученням інвестицій, їх освоєнням, запровадженням інновацій, введенням у дію виробничих основних фондів.

При визначенні пріоритетів державної політики зайнятості головним критерієм має стати як подальше нарощування кількості робочих місць, так і поліпшення їх якості та структури. Необхідною умовою для цього є врахування в процесі розробки Державних програм зайнятості взаємозв'язку політики зайнятості та державної економічної і соціальної політики. Зайнятість – багатоаспектна проблема, тому здійснення об'єктивних та результативних досліджень у цій сфері можливе лише у поєднанні з пошуками шляхів вирішення багатьох проблем, зокрема тих, що знаходяться в площині державної інвестиційної політики.

Також усе важливішого значення набуває посилення відповідальності органів законодавчої та виконавчої влади за проведення державної політики зайнятості.

Саме такий підхід до вирішення питань зайнятості прокласує Міжнародна організація праці (МОП). Відправним пунктом зусиль у наданні допомоги в боротьбі з безробіттям і

неповною зайнятістю стала Всесвітня програма зайнятості, в якій наголошувалось, що за сприяння більш високому рівню продуктивної зайнятості в кожній країні несе відповідальність не лише уряд даної країни, а й усі члени МОП – уряди, підприємці та працюючі. Окрім того, у світлі впливу на зайнятість має розглядатися не лише внутрішня соціальна і економічна політика, а й політика в галузі міжнародної торгівлі та інвестицій.

Всесвітня програма зайнятості передбачала підвищення рівня знань щодо взаємозв'язку політики в галузі праці, зайнятості та людських ресурсів, з одного боку, і демографічними факторами, зокрема, міграцією, — з іншого. Те, що реалізація програми була незадовільною, а актуальні питання зайнятості і безробіття не були вирішені, не робить її основні положення менш значущими.

Вітчизняними науковцями зайнятість та її регулювання вивчаються досить широко, однак безпосередньо впливу інвестиційної та міграційної політики на стан та перспективи зайнятості приділяється недостатньо уваги. На нашу думку, врахування цих аспектів при формуванні державної політики зайнятості, зокрема державних програм зайнятості, є не лише бажаним, а й необхідним фактором насамперед на етапі її прогнозування.

Стосовно впливу інвестування на зайнятість зауважимо, що науковці частіше розглядають позитивні результати зростання обсягу інвестицій, тоді як якісна сторона зростання зайнятості залишається поза увагою. Особливо наголошується на необхідності активізації внутрішніх інвестиційних процесів. Ми вважаємо, що внаслідок посилення впливу глобалізації на національну економіку та зростання ролі і значення ТНК на ринку праці, акценти дещо зміщуються. Залучення іноземних інвестицій залишається одним з найважливіших та найскладніших питань економічного розвитку країни.

Необхідно зазначити, що в країнах з низьким рівнем доходу на душу населення поширеним способом отримання коштів (наприклад, для накопичення стартового капіталу з метою створення власного бізнесу у своїй країні) є зовнішня трудова міграція. В дослідженнях останнього періоду пропонується розглядати трудових мігрантів як суб'єктів інвестиційних процесів. Якщо абстрагуватися від факту наявності українського громадянства в інвестора, що не завжди залишається незмінним, за всіма іншими ознаками вплив заробітчанських коштів на економіку часто є цілком ідентичним до впливу приватних іноземних інвестицій [6, с.139].

Дійсно, рух міграційного капіталу, як і приватного (прямих та портфельних інвестицій), призводить до зростання обсягів іноземної валюти та заощаджень, що є одним з головних чинників економічного зростання. Тому необхідно дати оцінку впливу міграційного капіталу (грошових переказів мігрантів) на економічний розвиток країни. Адже йдеться не про дрібні грошові суми. Офіційно обсяг надходжень оцінюється у 3 – 5 млрд. доларів. США, тоді як за неофіційними оцінками щорічно через різні канали трудові мігранти переправляють в Україну від 17 до 19 млрд. доларів США. Що стосується участі грошових переказів мігрантів у міжнародних фінансових потоках, то сьогодні вони посідають друге місце після прямих іноземних інвестицій.

Масштаби міжнародної трудової міграції стабільно зростають під впливом формування єдиного економічного простору, особливо інформаційного і транспортного, тому мова вже йде про глобальну трудову міграцію. Звичайно, світові кризові явища дещо послаблять глобалізаційні тенденції у короткостроковій перспективі. Однак очевидно, що при збереженні низького рівня середньомісячної заробітної плати в Україні збережуться і сучасні тенденції до відпливу за кордон працівників.

З цього приводу слід пригадати, що іноземні інвестори, приймаючи рішення про вкладання коштів, оцінюють сприятливість економічного середовища країни на тривалу перспективу. Одне з перших місць у процесі аналізу такої сприятливості відводиться високій кваліфікації робочої сили, що підтверджується досвідом Естонії. Зокрема, в 2006 р. економіка Естонії зросла на 11,6%, а прогноз на 2009 – 2010 рр. – 6–7% щороку. Дослідники акцентують увагу на тому, що серед чинників зростання вагомим є присутність іноземних інвесторів, які враховують наявність висококваліфікованої робочої сили та її відносно

низьку вартість [1, с.93]. Тобто, виїзд з країни висококваліфікованих працівників суттєво зменшує її шанси на залучення іноземних інвестицій.

За розрахунками вчених, валютна ефективність експорту робочої сили у 5 разів вища за валютну ефективність товарного експорту. Надходження за цією статтею порівняно з іншими надходженнями країн, що розвиваються, зростають більш високими темпами – 10% на рік. Передбачається тенденція такого швидкого зростання і в подальшому [10, с. 186]. Однак залишається відкритим питання – чи варто надавати перевагу ефективності експорту робочої сили перед ефективністю іноземних інвестицій.

Міжнародна трудова міграція впливає на соціально-економічний розвиток держави як позитивно, так і негативно. Загальновідомо, що країни-імпортери робочої сили набувають більше переваг, а у країнах-експортерах переважають втрати. Оскільки наразі Україна є одним з найбільших у світі експортерів робочої сили, увага дослідників мають привернути і негативні наслідки міграції.

Науковці виокремлюють такі негативні наслідки зовнішньодержавної трудової еміграції:

- втрата державою найбільш конкурентоспроможної частини власної робочої сили (особливо науковців і фахівців), що призводить до уповільнення темпів науково-економічного прогресу;
- збільшення тиску на національний ринок праці внаслідок створення іноземними громадянами конкуренції місцевій робочій силі;
- дискримінація і експлуатація громадян України іноземними роботодавцями;
- виникнення політичних і економічних претензій до України з боку країн-реципієнтів у зв'язку зі збільшенням нелегальної трудової міграції українців;
- зростання рівня злочинності і соціального напруження у суспільстві через між-національні конфлікти [7, с.114].

Також необхідно звернути увагу і на скорочення податкових надходжень через зменшення чисельності платників податків, переважання у структурі трудових ресурсів старших вікових груп, певною мірою – проблему адаптації реемігрантів, які відвикли від місцевих умов праці та життя.

Було б неправильним розглядати трудову еміграцію однобічно, адже країни-експортери трудового потенціалу отримують і значні вигоди. У стратегічному аспекті це, насамперед, засвоєння зарубіжного господарського та організаторського досвіду, який є важливою передумовою розвитку інноваційної та інвестиційної діяльності.

Отримання країною валютних надходжень у формі грошових переказів від мігрантів за сучасної скрутної економічної ситуації можна назвати «легким» джерелом отримання державою валюти. У складі прямих джерел таких надходжень ми виокремлюємо: особисте інвестування мігрантів; безпосередні перекази грошових коштів мігрантів, спрямовані на підтримку сімей і родичів; податки з прибутку фірм-посередників; прямі компенсації за втрату робочої сили, що надаються країнам-експортерам робочої сили країнами-імпортерами (питання обговорювалося у МОП).

Особисте інвестування мігрантів відбувається переважно у вигляді створення на батьківщині мікропідприємств та малих підприємств. Хочемо ще раз підкреслити, що одночасно з припливом у країну інвестицій у даному випадку має відбуватися не просте збільшення дешевих робочих місць. Пріоритети державної політики зайнятості насамперед мають віддаватися покращенню їх якості та структури.

У порівнянні з прямими іноземними інвестиціями міграційний капітал, який спрямовується на інвестиційні цілі, значно менш залежний від інвестиційного клімату у країнах-реципієнтах. Іноземні інвестори здійснюють вкладення за сприятливої економічної ситуації, а за її погіршення відбувається масовий відтік коштів. Особливо гостро постає ця проблема у періоди фінансових криз, коли помітно скорочується рух інших типів капіталу. Потоки міграційного капіталу залежать лише від особистісних факторів, зокрема, від зобов'язань трудових мігрантів перед особами, що отримують кошти у вигляді грошових переказів.

Як наголошують дослідники, тоді як протягом останніх десятиліть темпи залучення прямих іноземних інвестицій, портфельних інвестицій та інших потоків капіталу до країн, що розвиваються, циклічно зростали і падали, міграційний капітал стабільно зростав. Збільшення його обсягів відбувалося навіть у 1999–2001 рр. під час азійської фінансової кризи. Таким чином, можна говорити про міграційний капітал як показник, що відіграє важливу роль у забезпеченні макроекономічної стабільності в країні, чинник економічної безпеки держави.

Актуальним залишається питання вивчення впливу прямих іноземних інвестицій на зайнятість у світлі захисту економічних інтересів держави. Адже одним з основних мотивів іноземних інвестицій, який залишає позаду навіть фактор дешевої робочої сили, є розширення ринків збуту власної продукції. Саме тому іноземних інвесторів в Україні традиційно приваблює харчова промисловість та внутрішня торгівля. Інвестиції у ці галузі становили 37% від загальної структури у 1997 р. і з того часу поступово зменшувались до 17% у 2006 р., однак і цей показник вважається високим. Відповідно відбувається інтенсивне створення робочих місць у цій сфері. Безумовно, цей факт заслуговує на позитивну оцінку. Однак за період 2000 – 2006 рр. у галузях матеріального виробництва (переважно у промисловості та будівництві) чисельність працюючих зменшилася на 475,9 тис. осіб, а перерозподіл відбувався саме на користь сфер надання торгово-посередницьких послуг [5, с.38].

Отже, розвиток галузей матеріального виробництва, створення стратегічно важливих інноваційних виробництв та стратегічних форм кооперації підприємств має стати головним напрямом як інвестиційної політики держави, так і політики зайнятості. Негативні ознаки інвестиційного клімату роблять Україну однією з найменш привабливих для інвестування, як внутрішнього, так і зовнішнього. Серед них: невизначеність пріоритетів економічної політики, політична невизначеність спрямування економічних реформ, відсутність гарантій прав власності, значний зовнішній борг, нестабільна законодавча база з питань іноземного інвестування. Така ситуація однаково негативно позначається на темпах зростання як прямих іноземних інвестицій, так і міграційного капіталу, впливає як на темпи створення робочих місць, так і на їх якість.

Реальність впливу інвестицій на зайнятість підтверджується досвідом багатьох країн, зокрема Мексики. Протягом 80-х років у ролі прямих іноземних інвестицій до країни надходило в середньому 3,1 млрд. доларів за рік. Необхідно відзначити, що інвестиції спрямовувалися насамперед в обробну промисловість та у сферу інформаційних технологій. У наступні роки цей показник не спускався нижче 8 млрд. доларів. Відповідно в країні у середньому реальному обчисленні на 29% підвищився рівень оплати праці та на 15% зріс рівень зайнятості [3, с. 314].

У сучасній важкій ситуації для України першочерговою постала проблема збереження існуючих робочих місць. За прогнозами Управління політики зайнятості і міграції населення Міністерства праці і соціальної політики України, кількість зайнятого населення зменшиться на 300 – 600 тис., а кількість безробітних досягне 2 млн. осіб. І тим більше уваги має привернути якість новостворюваних робочих місць.

Щодо сучасного стану їх створення, то за прогнозом обласних державних адміністрацій у 2009 р. на сектор самозайнятості і найманої праці у фізичних осіб-підприємців припадатиме 62,63% загальної кількості створюваних робочих місць, і лише близько 10,66% робочих місць створюватиметься у процесі освоєння інвестицій [2]. Як бачимо, на одне робоче місце створюване з освоєнням інвестицій припадатиме шість, створених у секторі самозайнятості.

Необхідність збільшення місткості ринку праці через розширення сфери самостійної зайнятості населення є безумовною. Однак вважаємо за доцільне акцентувати увагу на тому, що саме ця форма підприємницької діяльності є найбільш чутливою до негативного впливу ринкової кон'юнктури, і має вважатись найбільш динамічною і нестабільною. З урахуванням викладеного слід визнати, що розвиток самозайнятості в Україні може посприяти вирішенню проблем зайнятості та безробіття, але вважати його панацеєю неприпустимо.

На нашу думку, кількість робочих місць, створених з освоєнням інвестицій, має використовуватись як основний індикатор спроможності держави впливати на процеси створення робочих місць відповідно до пріоритетів державної політики зайнятості, проголошений у Законі України про зайнятість населення та Державними програмами зайнятості.

Питанням впливу інвестування на зайнятість приділяється достатня увага з боку вищих органів влади. Зокрема, Указом Президента серед напрямів державної політики розвитку трудового потенціалу у сфері зайнятості виокремлюється створення робочих місць на базі широкого розвитку малого і середнього бізнесу, самозайнятості за умов формування дієвого інвестиційного і фінансового механізму [8]. Так само Указом Президента України «Про вдосконалення державного регулювання у сфері зайнятості населення та ринку праці в Україні» [9], було доручено Кабінету Міністрів України разом із Національною академією наук України, за участю організацій роботодавців, профспілок та їх об'єднань вивчити питання про вплив інвестиційної діяльності в галузях економіки на створення робочих місць, їх продуктивність, зростання зайнятості населення.

На нашу думку, необхідні не лише ґрунтовні дослідження в цій сфері та інформування про виконання програми Президента, чийм указом і був схвалений даний документ. Оскільки Укази оприлюднюються в засобах масової інформації, логічно було б очікувати і обов'язкового оприлюднення результатів їх виконання.

Слід також наголосити, що вивчення впливу прямих іноземних інвестицій та міграційного капіталу на зайнятість у світлі захисту економічних інтересів держави має стати провідним напрямом наукових досліджень. Це питання також вимагає уваги з боку державних органів влади і управління.

На сучасному етапі актуальною проблемою зайнятості, якій державою не приділяється достатньої уваги, є виникнення ризику поширення низькоефективних робочих місць, погіршення їх якості та структури. Природним є прагнення держави до забезпечення роботою максимальної кількості своїх громадян. Однак очікувати високого соціально-економічного ефекту можливо лише від створення та функціонування робочих місць, пов'язаних із залученням та освоєнням інвестицій, запровадженням інновацій.

З цього приводу важливим є дослідження зв'язку інвестиційної політики саме з якісними характеристиками зайнятості та врахування результатів таких досліджень у нормотворчій та регулятивній діяльності держави. Було б доцільним оцінити вплив різних видів інвестиційного капіталу на зайнятість, зокрема, дослідити процеси створення робочих місць із залученням прямих іноземних інвестицій та міграційного капіталу.

Скрутна фінансова ситуація, низькі доходи на душу населення у поєднанні з недостатньою увагою до якісного аспекту зайнятості мають своїм результатом активізацію трудових міграційних процесів. Поглиблене вивчення таких процесів, моніторинг напрямів витрачання ввезених мігрантами коштів посприяють виробленню зваженої міграційної політики держави, яка враховувала б як негативні, так і позитивні наслідки трудової міграції.

Одним із шляхів посилення відповідальності органів законодавчої та виконавчої влади за проведення державної політики зайнятості може стати обов'язкове оприлюднення в засобах масової інформації результатів виконання указів Президента України та державних програм регулювання зайнятості.

Література

1. Алексеенко Л. Підвищення стійкості економіки України до світових фінансових криз / Л.Алексеенко // Економіка України. – 2008. – №1. – С. 92 – 95.
2. Анішина Н., Верба Д. Передумови та напрями державного регулювання створення робочих місць у вітчизняній економіці / Н.Анішина, Д.Верба // Україна: аспекти праці. – 2008. – №5. – С. 12 – 19.
3. Гапоненко В.Ф., Яковенко Е.Г. Мировое хозяйство: инструментарий измерения и регулирования последствий интеграции. Учеб. пособ. – М.: ООО «Изд-во «Элит», 2008. – 408с.
4. Капур Д., Макхейл Дж. Прибыльная миграция / Д.Капур, Дж.Макхейл // Pro et Contra. – 2005. – Июль. – авг. – С. 81 – 90.
5. Краснов Ю. Методологічні основи відтворювального механізму зайнятості населення / Ю. Краснов // Україна: аспекти праці. – 2008. – №4. – С. 37 – 40.

6. Пехник А.В. Іноземні інвестиції в економіку України: Навч. посіб. / А.В. Пехник – К.: Знання, 2007. – 335с.
7. Пуригіна О.Г., Сардак С.Е. Міжнародна міграція: Навч. посіб. / О.Г. Пуригіна, С.Е.Сардак – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 312 с.
8. Про основні напрями розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 року: Указ Президента України № 958/99 від 3 серпня 1999 р. // portal.rada.gov.ua
9. Про вдосконалення державного регулювання у сфері зайнятості населення та ринку праці в Україні: Указ Президента України № 1073/2005 від 11 липня 2005 року // portal.rada.gov.ua
10. Спиридонов І.А. Мировая экономика: Учеб. пособ. / И.А.Спиридонов– 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 272с.

Забута Н. В. К вопросу влияния инвестиций на качественные характеристики занятости. В статье рассматриваются аспекты влияния инвестиций на качественные характеристики занятости. Внимание акцентировано на необходимости оценки влияния различных видов инвестиционного капитала на занятость, осуществления исследований процессов создания рабочих мест с привлечением прямых иностранных инвестиций и миграционного капитала.

Ключевые слова: занятость населения; государственная политика занятости; прямые иностранные инвестиции; миграционный капитал; трудовая миграция.

N. Zabuta. To the issue of investment effect on the quality characteristics of employment. The article considers various aspects of investment effect on quality characteristics of employment. The author underlines the necessity of the evaluation of investment capital effect on employment. Investigation of workplace creation process based on foreign investments and migration capital is given.

Key words: employment, state policy of employment, foreign investments, migration capital, labour migration.

УДК 336.13.06:502

Мищук І.С.,

молод. наук, співроб. відділу економічних проблем лісокористування та природоохоронних територій Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України

Фінансовий механізм розвитку природоохоронних територій

У статті розглянуто фінансовий механізм розвитку природоохоронних територій, можливості фінансового забезпечення природоохоронних територій, формування системи цільової підтримки природоохоронних територій за рахунок державного, муніципального бюджету і позабюджетних фондів.

Ключові слова: природоохоронні території, фінансування, джерела фінансування, ресурси, витрати.

На сучасному етапі розвитку держави природоохоронні території, як державні установи, фінансуються за рахунок коштів державного бюджету і тільки належне державне фінансування дозволяє природоохоронним територіям успішно й у повному обсязі виконувати покладені на них функції.

У вітчизняній та зарубіжній літературі достатньо уваги приділяється вивченню багатоглядних питань економічного механізму раціонального природокористування, збереження, відтворення і використання природно-заповідного фонду. Ці проблеми, зокрема, частково розглядаються у працях О.Ф. Балацького, І.К. Бистрякова, В.Є. Борейка, В.І. Гетьмана, М.А. Голубця, Б.М. Данилишина, Я.В. Ковалю, В.І. Куценко, Я.В. Мовчана, М.Ф. Реймерса, І.М. Синякевича, С.М. Стойка, Ю.Ю. Туниці, Ю.Р. Шеляг-Сосонка, М.А. Хвесику, Є.В. Хлобистова та інших вітчизняних і зарубіжних вчених.

Аналіз літературних джерел виявив, що незважаючи на чисельність досліджень, ця проблема вивчена недостатньо, а стосовно формування фінансового механізму розвитку природоохоронних територій недостатньо визначена. Постає нагальна потреба в комплексному опрацюванні фінансово-економічного механізму розвитку природоохоронних територій. Сьогодні об'єктивні економічні труднощі не дозволяють розраховувати на можливість забезпечення всіх витрат природоохоронних територій лише за рахунок держав-

ного бюджету. Виникає необхідність розширювати можливості фінансового забезпечення природоохоронних територій за рахунок інших джерел, у тому числі формуючи на регіональному й муніципальному рівнях систему цільової підтримки природоохоронних територій за рахунок державних і муніципальних бюджетів і позабюджетних фондів. Зокрема варто приділити увагу питанням пророблення й реалізації всіх варіантів одержання природоохоронними територіями різних податкових пільг, передбачених Податковим кодексом. Зафіксована Держкомстандартом у 2006 р. загальна сума пільги, що надаються підприємствам у разі реалізації ними заходів щодо раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища становила 476,3 тис.грн. [1]. Також слід розвивати практику й ширше використовувати наявний позитивний досвід з одержання природоохоронними територіями безоплатної фінансової допомоги з боку вітчизняних комерційних структур, у тому числі шляхом створення й розвитку відповідних благодійних фондів на регіональному й загальнонаціональному рівнях. Варто розширювати участь природоохоронних територій у реалізації некомерційних природоохоронних проектів, фінансованих великими закордонними інвесторами.

Чинне законодавство дозволяє природоохоронним територіям мати додаткові джерела фінансування за рахунок власної діяльності. Будучи некомерційними організаціями, вони можуть здійснювати підприємницьку діяльність, але тільки якщо це служить і відповідає цілям, заради яких природоохоронні території створювались. До числа вищезгаданих коштів, що формуються природоохоронними територіями, відносяться:

- кошти, одержані як орендна плата від юридичних і фізичних осіб за використання земельних ділянок і інших об'єктів нерухомості з метою забезпечення туризму й відпочинку;
- кошти від реалізації товарів, виконання платних робіт і послуг у рамках просвітительської, рекреаційної, наукової, рекламно-видавничої й іншої діяльності, що регламентується чинним законодавством;
- суми адміністративних штрафів і інших платежів, які стягуються адміністрацією з порушників природоохоронного законодавства.

Велике значення має поширення в системі природоохоронних територій позитивного досвіду виконання платних послуг, а також інших форм одержання власних коштів.

Фінансування природоохоронних територій у кожній окремо взятій країні є складною проблемою, залежить від історичних передумов, структури й можливостей персоналу природоохоронних територій. Набір використовуваних джерел фінансування й процентне співвідношення коштів, одержуваних із цих джерел, є результатом широких суспільних зусиль, і індивідуальної ініціативи менеджерів природоохоронних територій. Однак основою фінансування діяльності багатьох природоохоронних територій світу було і продовжує залишатися державний бюджет. В Україні з 2002 р. у видатках формується розділ «Охорона навколишнього природного середовища» (КФК 0500). У 2006р. фактичні видатки становили 1306,9 млн.грн., затверджено Верховною Радою України 1425,7 млн.грн. У загальній сумі видатків із загального фонду бюджету використано 752,0 млн. грн., зі спеціального 554,9 млн.грн. На жаль, багато природоохоронних територій одержують недостатнє фінансування для організації роботи з охорони природи й сприянню сталому розвитку на належному рівні. У цей час більшість урядів не фінансують природоохоронних територій у повному обсязі. У цілому по світі сумарне бюджетне фінансування всіх природоохоронних територій відповідало їхнім потребам приблизно на 20%. Згідно з даними оцінок Всесвітнього конгресу МСОП з природоохоронних територій, потреби в додатковому фінансуванні становлять приблизно 20–30 млрд. доларів США щорічно протягом 30 років [2]. Недофінансування природоохоронних територій урядами й іншими спонсорами означає, що ці території часто не виконують своїх природоохоронних соціальних функцій. Недолік у людських і фінансових ресурсах означає, що багато природоохоронних територій неефективні в частині охорони й управління, особливо в країнах, що розвиваються. Проблема полягає у тому, що потрібно досягти істотного збільшення інвестицій у природоохоронні території і знайти більше широке коло стійких джерел з їхнього фінансування.

Ресурси, що отримуються від уряду, як і раніше є основними в усьому світі. Ці доходи, будучи залежними від податкових надходжень, чутливі до змін у національних бюджетах. Ще одним джерелом доходу є плата за вхід, тобто кошти, що надходять від туризму. У табл. 1 показані види плати, отримуваної з відвідувачів що є важливою частиною загальних доходів природоохоронних територій [3]. Вхідна плата з відвідувачів започаткована навіть у благополучних країнах, оскільки державний бюджет не компенсує всіх витрат на діяльність природоохоронних територій.

Таблиця 1

Платежі, що стягуються з відвідувачів природоохоронних територій

<i>Платежі</i>	<i>Опис</i>
Вхідна плата	Дозвіл на вхід
Плата за рекреацію	Плата за рекреаційні програми й послуги
Користувальницька плата	Плата за користування інфраструктурою природоохоронних територій: паркуваннями, кемпінгами, візит-центрами; плата за нічліг
Концесійна плата	Орендна плата компаній, які обслуговують туристів на природоохоронних територіях. Плата стягується у вигляді відсотка від доходів компанії
Плата за товари	Виторг від продажу продуктів та супутніх товарів і сувенірів
Плата за харчування	Послуги кафе й ресторанів
Плата за розміщення	Послуги від кемпінгів і готелів, розташованих на природоохоронних територіях
Ліцензії й дозволи	Плата з комерційних фірм за право працювати на природоохоронних територіях (з туроператорів, гідів та ін.)
Мита й збори	Збори за проживання в готелях, збори з автомобілів
Орендна плата	Плата за оренду паркового устаткування
Добровільні пожертвування	Готівка, подарунки, добровільна праця; часто надходять через «групи друзів парків»

У країнах, що розвиваються, доходи від туризму, як правило, є ключовими для виживання системи охоронюваних природних територій.

Плата за відвідування. Багато природоохоронних територій стягують вхідну плату або з кожної людини, або застосовують комбінований підхід. Кілька природоохоронних територій надає рекреаційні послуги, як наприклад, організовані екскурсії або проведення спеціальних заходів. Часто за таке обслуговування стягується окрема плата, що покриває операційні витрати й дозволяє фінансувати інші заходи на природоохоронних територіях. Охоронювані території, у які в'їзд транспорту дозволений, зобов'язані надати відвідувачам місця для паркування. Стягнення плати за паркування може бути вигідним джерелом доходів. Доходи, що реально надходять до бюджету природоохоронних територій, допомагають змінити суспільну думку на користь стягнення плати з відвідувачів.

Плата за проживання. Однією з головних статей витрат для туристів є витрати на проживання. Плата за розміщення може бути головним джерелом доходу для природоохоронних територій.

Плата за оренду устаткування й харчування. Для туризму необхідно спеціальне устаткування, що, як правило, важко перевозити на великі відстані. Тому оренда або продаж відповідного устаткування на природоохоронній території може бути істотним джерелом доходів. Однією з головних статей витрат у туристів є витрати на харчування, і природоохоронні території можуть одержувати на цьому гарні гроші. Менеджери повинні вирішити питання, як краще організувати харчування – створити власну організацію або ж здати концесію стороннім організаціям.

Продаж товарів для відвідувачів потенційно може бути дуже важливим джерелом доходу природоохоронних територій за умови продуманості й гарної організації цього процесу.

Суспільна й корпоративна добродійність. Відвідувачі, які одержали позитивні емоції від відвідування природоохоронних територій, часто хочуть зробити пожертвування. Такі пожертвування найчастіше роблять на конкретні заходи, наприклад, на створення додаткової інфраструктури, проведення досліджень або організацію нової рекреаційної програми.

Продаж бренда й крос-продуктовий маркетинг. В іміджевому плані природоохоронні території являють собою вагомий інтелектуальний власність. Ці організації мають позитивний образ, з яким багато корпорацій хотіли б асоціюватися. Багато місць природоохоронних територій дуже мальовничі й активно використовуються для зйомок рекламних роликів або художніх фільмів. Незначна кількість природоохоронних територій одержує доходи від продажу прав на використання їхнього імені чи бренду. Крос-Продуктовий маркетинг є дуже популярним бізнес-підходом, але він поки ще рідко використовується в системі природоохоронних територій. В основі такого підходу лежить те, що два «взаємозалежних» продукти рекламують і «просувають» один одного.

Концесійна плата. Ціль концесії – це розвиток природоохоронних територій, тобто надання доступу до унікальної природної й культурної спадщини з дотриманням законодавства й задоволення запитів відвідувачів у припустимій формі й обсягах. Звичайно, у концесії бере участь комерційний сектор, але можлива участь інших некомерційних організацій. Надання концесій місцевим співтовариствам може забезпечувати нові джерела доходу для населення, компенсуючи тим самим обмеження при традиційному природокористуванні, пов'язані зі створенням охоронюваних природних територій. На додаток місцеві жителі можуть бути відмінними екскурсоводами на своїх територіях.

Як доводить світова практика, управління туризмом на природоохоронних територіях вимагає фінансових ресурсів, але більшість служб природоохоронних територій використовує лише незначну частину можливих джерел фінансування [4]. Незважаючи на те, що у функції управління природоохоронними територіями входить забезпечення туристичного сервісу, часто існують правові обмеження, які не дозволяють охоронюваній території ефективно організувати роботу. У цьому випадку комерційний, приватний сектор може краще впоратися з наданням послуг відвідувачам. У деяких країнах (Танзанія, Кенія) історично склалися традиції повністю фінансувати діяльність природоохоронних територій за рахунок доходів від відвідувачів. В інших країнах (США, Нова Зеландія) існують давні традиції стимулювання туризму на природоохоронних територіях за рахунок виділення на ці програми державних субсидій. За останні роки загальною тенденцією стало все зростаюче використання надходжень від туризму на покриття витрат на поточну діяльність природоохоронних територій.

Державний сектор відіграє унікальну роль у питаннях збереження природної й культурної спадщини, суспільної безпеки й надання інформації (екологічна освіта). Не можна забувати, що природоохоронні території являють собою широкий набір важливих для суспільства послуг, які повинні одержувати державну підтримку. Створення базової туристичної інфраструктури здебільшого також фінансується з державних джерел.

У окремих країнах всі експлуатаційні витрати системи природоохоронних територій покривають доходи від туризму. У цих випадках ціна на туристичні послуги й продукти повинна включати собівартість послуг плюс кошти, які будуть витрачені на охорону природи. Незважаючи на те, що створення природоохоронних територій припускає, що сумарні вигоди перевищують сумарні витрати, часом користь від природоохоронних територій не має матеріального втілення й розпоршується в часі й просторі. У той час як витрати виробляються за короткий проміжок часу й вимагають реальних грошей. Тому у даний час багато урядів не фінансують природоохоронних територій у повному обсязі, і існує реальна тенденція до подальшого зниження обсягів державного фінансування. У даній ситуації комерційний сектор бере на себе більшу частину сервісного обслуговування й виробництва споживчих товарів.

Усе більш розповсюдженим у світовій системі природоохоронних територій є корпоративне фінансування. При цьому мотивацією є:

- бажання допомагати й позиціонувати себе як добродійника;

- бажання одержати сприятливий «зелений» імідж для своєї компанії або продукції;
- необхідність доступу до ресурсів природоохоронних територій і суміжних територій.

Очікувана від корпорації ступінь підтримки залежить від традицій бізнесу в тій або іншій країні, системи оподаткування, стану бізнесу й часто від екологічної освіченості лідера усередині самої комерційної структури. Прикладом такого інноваційного корпоративного фінансування й партнерства є надання екосистемних послуг; плата за проведення наукових досліджень [5].

У багатьох країнах частину доходів державних організацій перераховують до державного бюджету. При такій схемі уряд щорічно виділяє природоохоронним територіям певний обсяг цільових і нецільових коштів. Ця система фінансування не дуже підходить для природоохоронних територій, що активно працюють у сфері туризму, тому що вартість туристичних послуг може дуже швидко змінюватися в часі. Такого роду складності привели до появи в складі служб природоохоронних територій напівдержавних структур. Прикладами такого підходу служить створення напівдержавних агентств природоохоронних територій на Карибських островах, які витрачають на охорону природи вдвічі більше, ніж державні. В Африці такі агентства мають фінансування в 15 разів більше, ніж чисто державні служби. Очевидно, що організаційна форма таких структур впливає на фінансову стійкість національної системи природоохоронних територій.

У більшості країн підтримку природоохоронних територій здійснюють за рахунок зовнішніх донорів. Існують міжнародні структури з розвитку (наприклад, Всесвітній банк, Азійський банк розвитку) і регіональні або національні структури, наприклад, Європейський Союз і такі національні програми як датське агентство Міжнародного розвитку, департамент Великобританії з Міжнародного розвитку, Канадське агентство міжнародного розвитку. Всі разом вони надають істотну підтримку охороні природи й розвитку природоохоронних територій. Фінансування із цих джерел може також допомогти країнам виконувати свої зобов'язання з міжнародних конвенцій у галузі збереження біорізноманіття. За останні роки важливим доповненням до міжнародних джерел фінансування став Глобальний екологічний фонд, що взаємодіє із Всесвітнім банком, Програмою ООН з навколишнього середовища й Програмою розвитку ООН з питань виконання Конвенції по збереженню біорізноманіття.

Аналіз світових тенденцій фінансування природоохоронних територій виявляє широкий спектр можливостей, що відкриваються, стосовно вітчизняної мережі природоохоронних територій. Стає очевидним, що додатковими джерелами залучення засобів для природоохоронних територій, крім бюджетного фінансування, повинні стати доходи від туризму. Туристична діяльність сприятиме охороні природи й місцевого соціального й культурного середовища, налагодженню співробітництва охоронюваних територій з місцевим населенням і підвищенням їхнього суспільного престижу.

Однак при використанні світового досвіду фінансування природоохоронних територій в Україні необхідно не забувати про інші, крім рекреаційних, функції різних типів охоронюваних територій. Так, завдання, що стоять перед вітчизняними природоохоронними територіями, неминуче створюють для зазначених груп об'єктивно нерівні умови в галузі фінансування. Відповідно до українського законодавства заповідники можуть лише мінімально займатися господарською діяльністю й мати прибуток, крім бюджетних асигнувань. У цьому випадку, безсумнівно, як додаткові джерела фінансування діяльності, спрямованої на підтримку мережі ООПТ, можуть розглядатися кошти екологічних фондів і кошти, отримані по міжнародних грантах на конкурсній основі.

Література

1. Статистичний щорічник України за 2007 рік. – К.: Консультант, 2008. – 571с.
2. Development of Ecological Tourism in Ukraine. – К.: А.В.С., 1999. – 24р.
3. Environmental-Policy Co-operation with Central and Eastern Europe. – Berlin, 2003. – P.25-33.
4. Henderson N. Wilderness and the nature conservation ideal: Britain, Canada, and the United States Contrasted. – *Ambio*, 1992. – P.394-399.

5. Pan-European Biological and Landscape Diversity Strategy Implementation: Set the Basis for National Ecological Network of Ukraine. – K.: Corvus, 2003. – 80p.

Мишук И.С. Финансовый механизм развития природоохранных территорий. В статье освещается финансовый механизм развития природоохранных территорий, рассмотрены возможности финансового обеспечения природоохранных территорий, формируя систему целевой поддержки природоохранных территорий за счет государственного, муниципального бюджета и внебюджетных фондов.

Ключевые слова: природоохранные территории, финансирование, источники финансирования, ресурсы, расходы.

I. Myschuk. Financial mechanism of the development of environment-oriented territories. The article deals with the financial mechanism of development of environment-oriented territories, possibilities of their financial providing by forming the system of the special support of the environment-oriented territories due to the state, municipal budget and off-budget funds.

Key words: environment-oriented territories, financing, sources of financing, resources, expenses.

УДК 368.1:004.738.5

Савчук Н.В.,

аспірантка кафедри економічної теорії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Необхідність впровадження Інтернет-послуг у сферу страхування в Україні

У статті досліджуються Інтернет-послуги у сфері страхування, суперечності та перспективи їх розвитку в Україні.

Ключові слова: страхування, Інтернет-послуги, Інтернет-страхування, страхова компанія, страхові портали.

Все більша кількість інститутів використовують мережу Інтернет для надання послуг. Першими були банки та інші інвестиційні посередники, які почали надавати послуги дистанційного обслуговування рахунків та заповнення заявок-анкет на кредит. Сьогодні до них приєдналися страхові компанії. Поряд із звичайними страховими компаніями, в мережі Інтернет представлена велика кількість страхових брокерів (так звані «страхові портали»), які дають можливість клієнту підібрати необхідну компанію та придбати поліс через Інтернет. Найбільше розповсюдження Інтернет-послуги у сфері страхування отримали в США. В Росії та Україні останнім часом почали тільки з'являтися такого роду послуги. Незважаючи на те, що російському ринку Інтернет-страхування близько року, вже понад 100 страхових компаній надають Інтернет-послуги. Для українських страхових компаній цей вид Інтернет-послуг є новим і потребує подальшого вивчення.

Вивченням проблем ринку страхування займаються такі українські та російські вчені як В.Д. Базилевич, К.Г. Воблог, В.І.Грушко, М.С. Клапків, Є.В. Коломін, М.Д. Лутак, Л.І. Рейтман, С.Е. Саркісов, В.А. Сухова, Р.В. Пікус, С.С. Осадць, Л.О. Орланюк-Малицька, В.В. Шахов, А.А. Чухно, І.В. Яковенко та ін.

Метою цієї статті є вивчення Інтернет-послуг у сфері страхування, їх переваг, суперечностей та перспектив розвитку в Україні.

Інтернет-послуги у сфері страхування – це комплекс взаємовідносин страхової компанії та клієнта, що виникають у процесі надання страхових послуг, його обслуговування та виплати страхового відшкодування, використовуючи технології мережі Інтернет. Розвиток та застосування Інтернет-послуг на страховому ринку привели до виникнення нового поняття «Інтернет-страхування» – відносини щодо захисту інтересів фізичних та юри-

дичних осіб при настанні певних подій (страхових випадків) за рахунок грошових фондів, що формуються зі сплачуваних ними страхових внесків (страхових премій), здійснення та обслуговування яких реалізується засобами Інтернет.

Учасниками страхового Інтернет-ринку є страхові компанії, які представлені у мережі Інтернет, споживачі страхових Інтернет-послуг, інші професійні учасники страхового ринку (наприклад, фінансові інститути).

Весь цикл діяльності страхової компанії відбувається в мережі Інтернет, починаючи з маркетингу страхових продуктів до продаж їх клієнтам, виконання сторонами взаємних зобов'язань згідно з укладеними електронними угодами. В Україні страхові угоди поки що укладаються тільки на паперових носіях.

Відсутність прямого контакту представника страховика та страхувальника передбачає високий ступінь стандартизації й уніфікації пропонованих послуг. Таким характеристикам найбільшою мірою відповідають поліси страхування майна домогосподарств, малих і середніх підприємств, поліси автострахування, страхування від нещасних випадків [1, с. 41].

Надання Інтернет-послуг у сфері страхування вимагає наявності у страхових компанії Інтернет-представництва – віртуального офісу. Віртуальний офіс включає такі *елементи*:

- надання клієнту повної інформації про загальний та фінансовий стан компанії;
- про послуги компанії та можливості детального ознайомлення з ними;
- розрахунок величини страхової премії та визначення умов її виплати для кожного виду страхування та залежно від конкретних параметрів;
- заповнення форми заявки на страхування;
- замовлення та оплата (у вигляді одноразової виплати або періодичних виплат) полісу страхування безпосередньо через Інтернет;
- можливість інформаційного обміну між клієнтами та страхувальником під час дії договору (для отримання різних звітів від страхової компанії);
- інформаційний обмін між сторонами при настанні страхового випадку;
- оплата страхової премії клієнту засобами мережі Інтернет при настанні страхового випадку;
- надання клієнтам інших послуг та інформації: консалтинг, словник тощо.

Клієнт, перебуваючи у мережі Інтернет, підбирає прийнятний для нього страховий поліс і заповнює його в електронному вигляді. Страхова компанія здійснює подальший процес страхування засобами Інтернет. У процесі здійснення операції страхування формується електронний документ, що називається страховим полісом. Він слугує для страхувальника і для страхової компанії юридичним документом, в якому обумовлюються всі умови страхування: вказується об'єкт страхування, страховий випадок, початок і кінець терміну страхування, вказується страхова сума, страхова премія. Першою компанією, що використовувала страхові Інтернет-послуги, була американська брокерська компанія – FindMyInsurance, сайт якої був відкритий у 1994 р.

Страхові менеджери отримують можливість проводити аукціони у режимі он-лайн серед страхувальників та брокерів, забезпечуючи прозорість операцій та динамічні ціни на страховому Інтернет ринку. За даними консалтингової компанії А.Т.Кearney, продаж у режимі он-лайн страхових полісів дає змогу отримати 10-25% економії витрат [1, с.42].

Інтернет-послуги у сфері страхування мають як переваги, так і недоліки. *Переваги, які отримує страхова компанія* від використання Інтернет-послуг, такі: по-перше, зменшення витрат на утримання віртуального офісу у порівнянні з звичайним офісом; по-друге, зменшення трансакційних витрат; по-третє, відкриття Інтернет-представництва автоматично призводить до географічної диверсифікації страхового полісу. Крім того, Інтернет-представництво сприяє новим можливостям просування послуг страхової компанії на ринку. *Переваги, які отримує страхувальник*, такі: по-перше, збільшення можливостей вибору і розширення асортименту пропонованих страхових продуктів; по-друге, економія часу і спрощення відбору необхідних страхових продуктів; по-третє, зручний режим проведення операцій і здійснення платежів тощо.

Стрімке зростання Інтернет-послуг у сфері страхування визначається економією витрат, новими можливостями залучення клієнтів, посиленням конкуренції тощо.

Економія витрат. Витрати на збут полісів страхування життя та майна від нещасних випадків можуть становити третину від ціни самого полісу. Продаж полісів та обслуговування клієнтів за допомогою Інтернет-послуг супроводжується значно меншими витратами, ніж продаж через агентів або представників за телефонами – протягом всього життя клієнта економія може становити 58–71 % [2, с.149].

У випадку продажу страховки он-лайн відбувається уникнення агентських комісійних. Якщо продаж здійснюється мережевим агентом, вони можуть бути знижені більш, як на половину. Навіть у випадку, коли розпочата через Інтернет угода завершується звичайним агентом, витрати на неї зменшуються. Інтернет-послуги страхування готують клієнта до зустрічі з агентом, відбувається економія часу та засобів на здійснення продаж, зменшення часу на обробку заявок, оновлення інформації про клієнтські рахунки, повідомлення про стан страховки та ін.

Нові можливості залучення клієнтів. Окрім економії витрат, використання Інтернет-послуг дає нові можливості для збуту. Страхові компанії, які традиційно використовують агентів з продажу, використовуючи Інтернет-послуги, можуть залучити нових клієнтів, які недоступні для агентів. Внаслідок високих часових витрат на пошук нових клієнтів страхові агенти схильні концентруватись на тих клієнтах, які, як вони вважають, можуть придбати поліси на більш великі суми і не звертають належної уваги на «дрібних» клієнтів.

Посилення конкуренції. Надання Інтернет-послуг страхування носить глобальний характер та не має географічних меж, що серйозно збільшує конкуренцію на страховому ринку. В боротьбі за клієнта компанії повинні постійно вдосконалювати рівень обслуговування.

Зростаючий споживчий потім. Дослідження вказують на те, що споживачі хотіли б мати можливість отримувати інформацію про розцінки, страхові премії, що виплачуються, та оновлювати свої поліси безпосередньо за допомогою мережі Інтернет.

До *недаліків* щодо Інтернет-послуг страхування можна віднести ще невелике коло потенційних споживачів у країнах з низьким рівнем доступу до мережі Інтернет.

Природно, що найбільша кількість Інтернет-представництв нараховується у США – 4500 компаній, більше 500 надають Інтернет-послуги. За даними експертів щорічний обсяг світового страхового ринку досягає 250 млн. доларів, що становлять 2–2,5% від загального обсягу Інтернет продаж. Частка страхувальників, які підтримують зв'язок через Інтернет зі своїми клієнтами та залучають нових, зростає за 2006–2007 рр. з 14 до 70% [5].

Поряд з веб-сайтами страхових компаній у США існують також *страхові портали*. На сайтах порталів (прикладом є – Insure.com., lifeshoper.com. та ін.) зібрана інформація про найбільші страхові компанії. Користувачі мережі Інтернет можуть співставити ціни різних страхових компаній на одні й ті самі види послуг, дізнатись, що входить до складу страховки тієї чи іншої компанії. Користувач може також ознайомитись з рейтингом страхових компаній, який складений великими агентствами або самими розробниками порталів. Додаткова перевага для клієнтів – це «географічне розбиття». Відвідувач сайту може дізнатись про найкращу пропозицію про страховку, що діє саме в його штаті.

Існують також міні-портали, що об'єднують від двох до десяти компаній, які працюють у різних галузях страхування. Такі портали інтегрують учасників проекту в одну віртуальну страхову систему, через яку клієнт може придбати поліс у режимі он-лайн. Отже, на одному веб-сайті клієнту пропонують багато різних страхованих продуктів.

За даними компанії IDC, у Європейському союзі через Інтернет у 2007 р. укладалось близько 40% страхових полісів. Дослідження, проведене компанією Datamonitor у Великобританії, засвідчило, що клієнти обирають електронне страхування з таких причин:

- можливості відстежувати стан свого страхового обслуговування у режимі он-лайн;
- низькі витрати або оптимальних ставок при електронному страхуванні;
- широке представлення страхових компаній;
- можливості змінювати умови страхової угоди у режимі он-лайн;

- можливості вибору різних видів страхування, порівнюючи послуги страховиків, представлених у мережі Інтернет;
- спрощення процедури страхування;
- можливості здійснення операцій з використанням ЕПЦ [1, с. 45].

Саморегулювання страхового Інтернет ринку здійснюється міжнародними об'єднаннями страховиків. Головним з них в Європі є Comite Europeen des Assurances, CEA (Європейський комітет страхування, ЄКС), створений у 1953 р. як координаційно-консультаційний центр розвитку страхування в Європі.

Основне завдання ЄКС – представляти інтереси страховиків країни – членів ЄКС у міжнародних організаціях. Напрями роботи ЄКС – це сприяння формуванню страхової культури у суспільстві, організації конференцій, видавнича діяльність у сфері страхування, розвиток інформаційного забезпечення страховиків, їх участь у розробці міжнародних норм страхування, захист економічних інтересів учасників національних ринків страхування у взаємодіях з урядом.

З метою реалізації завдань інтеграційних процесів регулювання страхового ринку в 1993 р. було створено Міжнародну асоціацію органів страхового нагляду (IAIS). До неї увійшли США, європейські країни, Росія.

Сьогодні більшість російських страхових компаній мають представництва в мережі Інтернет, при цьому більшість веб-сайтів компаній виконують лише інформаційні функції, розміщуючи на своїх сторінках лише загальну інформацію про компанію та продукти страхування, інколи про опис своєї діяльності. Можливості Інтернет-послуг для організації інтерактивних продаж у певному обсязі використовують лише чотири компанії: «Ренессанс-Страхование», «Ингострах», «РОСНО», «АВИКОС» [3]. У Росії через відсутність відповідного законодавства неможлива передача полісу клієнту засобами Інтернет, лише поштою, кур'єрною службою або «з рук у руки». Інша проблема – це відсутність відповідних платіжних систем, за допомогою яких можливий розрахунок між продавців та покупцем. Незважаючи на всі перешкоди, найбільш повний перелік Інтернет-послуг у сфері страхування в Росії надають лише дві компанії – це «Група Ренессанс Страхование» та страхове агентство «РОСНО». Деякі он-лайн послуги надають і інші компанії – «Ингострах» та Промислово-страхова група.

В Україні більшість страхових компаній не використовують Інтернет-послуги або ж взагалі не мають Інтернет-представництв. Лише кілька компаній використовують переваги мережі Інтернет. Так, наприклад, спільний он-лайн – проект НАСК «Оранта» та «Оранта-життя» надає можливість придбання полісу страхування, оформлення заявки та розрахунку вартості полісу за допомогою мережі Інтернет [4]. Страхова група «ТАС» запропонувала своїм клієнтам нову послугу – замовлення полісів через мережу Інтернет [5].

З викладеного вище доходимо висновку: перешкодами на шляху розвитку Інтернет-послуг в Україні у сфері страхування є – недостатнє забезпечення віртуальних платіжних систем, відсутність відповідного законодавства, використання Інтернет-послуг лише у великих містах, недостатня поінформованість населення у регіонах, застаріла система телекомунікацій у цілому по країні, низька платоспроможність населення тощо.

Інтернет-послуги у сфері страхування є досить важливою сферою економіки у розвинутих країнах світу. Важливим для розвитку українського ринку Інтернет-страхування є використання новітніх технологій, а саме – Інтернет-послуг, що забезпечить зростання ринку страхування та економіки країни в цілому.

Література

1. Плеская В.Л., Затонацька Т.Г. Електронна комерція: Підруч. / В.Л.Плеская. – К.: Знання, 2007. – 535 с.
2. Юрасов А.В. Основы электронной коммерции. Учеб. / А.В. Юрасов. – М.: Горячая линия-Телеком, 2008. – 480 с.
3. Інтернет – страхование в России: <http://business.rin.ru/cgi-bin/search.pl?action=view&num=341631&razdel=15&w=0>
4. ЗАО СК «Оранта-Жизнь» – 11 лет на рынке Украины: <http://www.epravda.com.ua/press/4a1bf4150fcec/>

5. Страховая группа «ТАС»: принимаем заказы полисов онлайн: <http://www.tas-insurance.com.ua/ru/news/kyiv/1857.html>

Савчук Н.В. Необходимость внедрения Интернет-услуг в сферу страхования в Украине. *В статье исследуется Интернет-услуги в сфере страхования, противоречия и перспективы их развития в Украине.*

Ключевые слова: *страхование, Интернет-услуги, Интернет-страхование, страховая компания, страховые порталы.*

N. Savchuk. The necessity of Internet-service introduction into insurance in Ukraine. *The Internet-services in insurance, contradictions and prospects of their development in Ukraine are investigated in this article.*

Key words: *insurance, Internet-services, Internet-insurance, insurance company, insurance portal.*

Політика, історія, культура

УДК 930.2(430)“1970/1979”

Барвінська П.І.,

канд. істор. наук, доцент, докторант кафедри нової та новітньої історії
Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

Східноєвропейські історичні дослідження у Федеративній Республіці Німеччині у 70-і роки ХХ ст.

У статті розглядається процес інституалізації східноєвропейських історичних досліджень у Західній Німеччині у 70-і роки ХХ ст. Відзначається інтенсивність цього процесу, поступове утвердження нових напрямів дослідження, що значною мірою було пов'язано з появою нової генерації дослідників та викладачів, а також поступовим зниженням напруженості у стосунках між ФРН та країнами соціалістичного табору.

Ключові слова: східноєвропейські історичні дослідження, Федеративна Республіка Німеччина, 70-і роки ХХ ст., історіографія, університети.

Сьогодні східноєвропейська історія як фахова дисципліна посідає чільне місце в університетах німецькомовних країн Європи. У рамках цього фаху вивчають та досліджують й історію України. Впродовж ХХ ст. цей напрям досліджень у Німеччині неодноразово зазнавав політичного впливу та відзначався політизацією історії Східної Європи відповідно до концепції державної східної політики. Сьогодні дискусії щодо взаємозв'язку історії та політики є доволі актуальними серед науковців. Також в середовищі політиків дедалі більшої популярності набуває історична політика, що значно актуалізує тему дослідження.

Радянська історіографія була досить чутливою до східноєвропейських досліджень у Федеративній Республіці Німеччині. Необхідно також зазначити, що в радянській історіографії цей напрям досліджень розглядався, насамперед, як поле бою холодної війни [1], а не наукова дискусія. Саме такий підхід програмував певну упередженість і схематизм в оцінках. Процеси інституалізації розглядалися радянськими істориками дуже побіжно, при цьому основна увага, насамперед, приділялась «...викриванню центрів антирадянської пропаганди». Правда, в оцінках східноєвропейських історичних досліджень 70-х років радянська історіографія була дещо лояльнішою й відзначала, що «примітивний антисоветизм та антикомунізм, які панували в західнонімецькій історіографії у 50–60-і роки, на рубежі 60–70-х років став поступово поступатись місцем більш реалістичним оцінкам відносин між СРСР та ФРН і зовнішньої політики Радянського Союзу [2]». Також у 70–80-х роках на відміну від 60-х років кількість публікацій безпосередньо присвячених східноєвропейським дослідженням у Західній Німеччині, значно зменшилась. Публікаціям радянських істориків стала більш притаманна наукова лексика, ніж нищівна критика публіцистичного характеру [3].

Сучасна українська історіографія сьогодні відзначається надмірною коцентрацією на національній історії і тільки спорадично досліджуються окремі питання всесвітньої історії. Ця стаття має на меті проаналізувати особливості інституалізації та професіоналізації східноєвропейської історії у Федеративній Республіці Німеччині впродовж 70-х років мину-

лого століття, що дає змогу прослідкувати й зміни у підходах до витворення образу Східної Європи у західнонімецькому науково-освітньому середовищі.

За період з 1945 р. – до кінця 50-х років у Федеративній Республіці Німеччині постали і відновили свою діяльність як професійні інститути у закладах академічної освіти, так і самостійні дослідні заклади, історичні товариства, спрямовані на дослідження історії Східної Європи. Ці інституції багато в чому запозичили довоєнний досвід організації східноєвропейських історичних досліджень у Німеччині. У цих закладах змогли поновити свою професійну діяльність і ті дослідники історії Східної Європи, які раніше співпрацювали з фашистським режимом, значною мірою було обумовлено розгортанням холодної війни, коли їх досвід антирадянської пропаганди міг стати у нагоді, а також тим, що для такої кількості нових інституцій важко було знайти нових фахових спеціалістів. Варто також відзначити домінування інтересу до історії Росії та Радянського Союзу [4]. Це можна пояснити, по-перше, традицією, адже перший семінар східноєвропейської історії заснований у Берліні у 1902 р. «...був покликаний необхідністю більше дізнатись про велику державу на сході – про царську імперію (Zarenreich) [5]», а, по-друге, протистоянням холодної війни й позицією Радянського Союзу у «німецькому питанні».

Наприкінці 50-х років вже у дев'яти університетах Західної Німеччини існували або семінари східноєвропейської історії, або запроваджувалась посада професора означеної дисципліни. Впродовж першої половини 60-х східноєвропейську історію як фахову дисципліну було запроваджено у решті «старих» університетів: Боннському, Мюнстерському, Гайдельберзькому, Фрайбургському та університетах міст Ерланген-Нюрнберг і Франфуркт на Майні [6]. Потім почалась хвиля заснування «нових» університетів, в яких належало запроваджувати східноєвропейську історію як стандартне забезпечення новостворених історичних семінарів чи інститутів. Ця тенденція продовжувала зберігатись до кінця 70-х років [7]. У другій половині 60-років східноєвропейську історію як фах було запроваджено у трьох так званих нових університетах: Бохумському, Ганноверському та Саарбрюкенському, в 70-і роки ще у п'яти: Вюрцбурзькому, Дюссельдорфському, Бременському, Кассельському та Регенсбурзькому університетах [8].

У Бременському університеті кафедру історії і політики системи соціалістичних країн було запроваджено в 1973 р., це обумовило дослідження та викладання новітньої історії східноєвропейських країн соціалістичного табору. З кінця 70-х років тут почали впроваджувати практику запрошення викладачів із соціалістичних країн для читання лекції [9]. Також у 1973 р. кафедру східноєвропейської історії було запроваджено у Дюссельдорфському університеті, а у 1979 р. її трансформовано на окремий відділ історичного семінару. Традиційно основна увага тут приділялась новітній історії Росії, а, насамперед Радянського Союзу. Поряд з цим поступово починають утверджуватись теми, пов'язані з історією Південно-Східної Європи [10].

Посаду професора східноєвропейської історії в університеті м. Касселя запроваджено у 1975 р. Хоча й до цього студенти університету знайомились з історією Східної Європи у рамках лекцій з середньовічної історії. Тут здебільшого вивчали історію Росії та Радянського Союзу, особливо новітній період а також такий напрям як соціальна історія СРСР та національні проблеми. Впровадження фаху східноєвропейська історія без сумнівів зумовлювалось зростанням зв'язків університету з вищими навчальними закладами країн Східної Європи. Найбільш інтенсивні наукові зв'язки були налагоджені з Люблінським університетом, вищою педагогічною школою у Бідгощі та Ярославським університетом [11]. Слід відзначити, що у 70-і роки значно активізувались наукові контакти між істориками ФРН та соціалістичних країн. Це значною мірою можна пояснити змінами у стосунках між ФРН та країнами соціалістичного табору. Наприкінці 60-х років у Федеративній Республіці Німеччині вперше до влади прийшли соціал-демократи на чолі з Віллі Брантом, які почали впроваджувати «нову східну політику». Налагодження політичного діалогу сприяло й інтенсифікації наукових контактів. Чимало молодих науковців з ФРН отримали можливість роботи в архівах і бібліотеках країн соціалістичного табору під час короткотермінових стажувань. Для багатьох ці поїздки послуговували кардинальному переосмисленню їхніх уявлень

про історію та тогочасність країн та народів Східної Європи і у подальшому послуговували становленню нових напрямів у німецькомовних східноєвропейських історичних досліджень. Як виняток слугували наукові контакти між дослідниками історії Східної Європи з ФРН та НДР. Попри налагодження політичних стосунків, їх контакти обмежували зустрічами в інших зарубіжних країнах на різноманітних міжнародних форумах. Насамперед, це були світові конгреси істориків у Москві й Сан-Франциско та конгрес славістів у Варшаві [12]. Вперше тільки у 1982 р. п'ять славістів та істориків з ФРН були запрошені до Східного Берліна на конференцію про слов'янську культуру, яка проводилась під егідою ЮНЕСКО. Ця подія стала справжньою сенсацією [13].

У Регенсбурзькому університеті східноєвропейську історію як фахову дисципліну було запроваджено тільки у 1979 р. Тут поряд з історією Росії та Радянського Союзу чималу увагу приділяли історії Південно-Східної Європи [14]. Слід наголосити, що в 70-і роки значно посилюється інтерес до історії Південно-Східної Європи, що супроводжувалось дискусією щодо поняття «Південно-Східна Європа» [15]. Взагалі впродовж 70-х років у ФРН проводились серйозні дискусії й щодо самого поняття «Східна Європа». Клаус Цернак наприкінці 70-х років виділив чотири східноєвропейських історичних регіони: Східно-Центральна Європа, Південно-Східна Європа, Північно-Східна Європа та Росія [16]. До основних напрямів досліджень впродовж 70-х років належала, як і раніше, історія Росії XIX–XX ст., центральними питаннями виявились передумови та причини російських революцій. При цьому історія Радянського Союзу до 1941 р. представниками молодшої генерації, яка частково походила з «нових лівих» й була у методологічно-теоретичному сенсі вимоглива, обговорювалась інколи доволі лояльно [17]. При цьому інтерес до досліджень середньовічної історії Русі, до витворення образу якої німецька історіографія Східної Європи зробила суттєвий внесок, помітно спав. Також історія Росії XVIII ст., особливо постать Петра I перейшли до розряду падчерки німецькомовної історіографії [18]. Менш інтенсивно ніж історія Росії й Радянського Союзу протягом цього періоду в німецькомовних країнах досліджувалась історія Східно-Центральної Європи. Основними пунктами досліджень була історія раннього періоду Польсько-Литовської дворянської республіки та політична історія міжвоєнного періоду, особливо Чехословаччини [19].

У 70-і роки в східноєвропейських історичних дослідженнях ФРН починає зростати інтерес до гендерних студій, насамперед історії жінок Східної Європи. Спочатку це були біографії окремих персон, таких як Олександра Колонтай, Інесса Арманд, а також рецепції марксистської дискусії щодо емансипації жінок. Одночасно зростає інтерес до становища жінок у Радянському Союзі, що також викликано проведенням у 1975 р. міжнародного року жінки. Але мала кількість досліджень на цю тему породжувала більше питань, ніж давала відповідей. А доступ до джерел радянського періоду для проведення подальших досліджень став доволі обмеженим. Це спричинило те, що дослідники змушені були переорієнтуватись на XIX ст. [20].

З 60-х років у вищих навчальних закладах Західної Німеччини утверджується нова генерація істориків, які навчалися після війни і були стосовно Східної Європи, як правило, безпристрасні та об'єктивні [21]. Насамперед ті, хто розширював професури в групі «нових» університетів, вже майже повсюди належали до повоєнної генерації, яка опанувала фахом у старих університетах на кафедрах батьків-засновників [22]. Це певною мірою спровокувало у 70-і роки більш критичне осмислення історії східноєвропейських досліджень у Німеччині. У 1972 р. Георг фон Раух у своїй прощальній лекції у Кільському університеті почав ревізію витвореного нацистською пропагандою негативного образу Росії та вказав на «...колосальну необхідність наздоганяти упущене» з 1914 р. в інформації про Східну Європу [23]. Кількома роками пізніше Дітріх Геер прийшов до подібної основної засади, коли він також вказав на негативну роль впливу холодної війни як додаткової умови [24]. Ця тенденція посилилась насамперед серед представників нової генерації й проявилась у боротьбі проти «азіатського» чи «напівазіатського» образу Росії [25].

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що в 70-і роки XX ст. продовжується процес інституалізації та професіоналізації східноєвропейської історії в університетах

Федеративної Республіки Німеччини. У цей період спостерігається регіоналізація фаху та зростання інтересу до інших регіонів та країн Східної Європи, хоча інтерес до історії Росії та Радянського Союзу продовжує домінувати. Слід наголосити на більш критичному ставленні до історії східноєвропейських досліджень у Німеччині та відповідно переосмислення підходів до дослідження історії Східної Європи й, насамперед Росії. Це було обумовлено як політичними факторами, так і генераційними змінами в середовищі дослідників.

Література

1. Allenov S.G. Die deutsche historische Russlandforschung im 20. Jahrhundert in der rezeption der russischen und sowjetischen Historiographie // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft.- Stuttgart; 2005. – S. 270.
2. Сухоруков С. Р. Организация исследований в ФРГ истории советско-западногерманских отношений / С.Р. Сухоруков // Ежегодник германской истории. – 1983. – С. 141.
3. Барвінська П. Східноєвропейські історичні дослідження у Федеративній Республіці Німеччини у висвітленні радянської історіографії у 70–80-і роки ХХ ст. / П. Барвінська // Науковий світ. – Одеса, 2008. – № 20 (76). – С.136–143.
4. Барвінська П. Новий початок після 1945 року: з історії інституалізації східноєвропейських історичних досліджень у Західній Німеччині у другій половині 40-х–50-і роки ХХ ст. / П. Барвінська // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2008. – С.176-184.
5. Goehrke C., Naumann H. Osteuropa und Osteuropäische Geschichte: Konstruktionen – Geschichtsbilder –Aufgaben. Ein Beitrag aus Schweizer Sicht // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. –2004. — Bd. 52, Heft 4. – S. 586.
6. Lemberg H. Forschung und Lehre zur russischen und sowjetischen Geschichte in Westdeutschland nach dem Zweiten Weltkrieg // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. – S. 60.
7. Ibidem. – S. 61.
8. Ibidem. – S. 60.
9. Eichwede W. Bremen. Forschungsstelle Osteuropa / Studiengang Kulturgeschichte Osteuropas // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945 – 1990. -Stuttgart, 1992. – S.70.
10. Kluge B. Düsseldorf. Abteilung Osteuropäische Geschichte des Historischen Seminars // Geschichte Osteuropas. – S. 75–76.
11. Lorenz R. Kassel. Professur für Neuere Osteuropäische Geschichte // Geschichte Osteuropas. – S. – 136.
12. Lemberg H. Forschung und Lehre. – S. 57
13. Ibidem.
14. Völkl E. Professur für Geschichte Ost-und Südosteuropas // Geschichte Osteuropas. — S. 197.
15. Grothusen K.-D. Südosteuropa und Südosteuropa-Forschung. Zur Lage der Südosteuropa-Forschung in der Bundesrepublik Deutschland // Osteuropa in Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Günther Stökl zum 60. Geburtstag. – Köln, Wien, 1977. – S. 408–409.
16. Zernack K. Osteuropa. Eine Einführung in seine Geschichte. – München, 1977. – S. 32.
17. Kappeler A. Osteuropäische Geschichte // Aufriss der Historischen Wissenschaften. Bd. 2. Raume. – Stuttgart, 2001. – S.240.
18. Ibidem. – S. 241.
19. Ibidem.
20. Scheide C. Von Katharina der Großen zu Svetlana Pavlovna. Zur Entwicklung der Frauen- und Geschlechter-Geschichte in der Osteuropaforschung // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. – S. 230.
21. Kappeler A. Osteuropäische Geschichte. – S.239.
22. Lemberg H. Forschung und Lehre. – S. 62.
23. Ibidem. – S. 66.
24. Ibidem. – S. 67.
25. Ibidem.

Барвинская П.И. Восточноевропейские исторические исследования в Федеративной Республике Германии в 70-е годы ХХ в. В статье рассматривается процесс институализации восточноевропейских исторических исследований в Западной Германии в 70-е годы ХХ в. Отмечается интенсивность этого процесса, постепенное утверждение новых направлений исследования, что в значительной степени было обусловлено появлением новой генерации исследователей и преподавателей, а также постепенным снижением напряженности в отношениях между ФРГ и странами социалистического лагеря.

Ключевые слова: восточноевропейские исторические исследования, Федеративная Республика Германия, 70-е годы ХХ в., историография, университеты.

P.Barvinska. Eastern European historical research in Federal Republic of Germany in the late seventies of the 20th century. *The article reveals the process of institute establishment of Eastern European research in Western Germany in the late seventies of the 20th century. The author points out the intensity of this process and gradual confirmation of the new tendencies in research, which was stipulated by new generation of Scholars and gradual decrease of tension in relations between FRG and Socialist Camp Countries.*

Key words: *the Eastern-European historical research, Federal Republic of Germany, the late seventies of the 20th century, historiography, universities.*

УДК 37.013(477.43/.44)(091)

Байлема Т.М.,

аспірантка кафедри етнології та краєзнавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Розвиток освіти в УНР за доби Директорії (на матеріалах Подільської губернії)

У статті розглядаються питання розвитку освіти на Поділлі за доби Директорії, який мав кілька етапів і пов'язувався з соціально-економічними та політичними подіями в Українській Народній Республіці.

Ключові слова: *Українська Народна Республіка, Директорія, Поділля. освіта, шкільництво, початкова школа.*

Розвиток освіти на Поділлі за доби Директорії мав певні етапи й був тісно пов'язаний із соціально-економічними та політичними подіями в Українській Народній Республіці.

Прийшовши до влади, уряд Директорії приймає постанови про запровадження в Україні всенародного і безкоштовного навчання, про децентралізацію управління освітою. Згодом було підготовлено «Проект єдиної школи в Україні», який передбачав створення такої системи загальноосвітньої школи: молодша школа (4 роки), старша школа (4 роки), колегія (4 роки). Перших два ступені утворювали основну школу, а третій – середню. Постановою Директорії УНР від 5 грудня 1918 р. завідувачем відділу освіти при Директорії призначений Є. Щириця [1]. 26 грудня 1918 р. в. о. міністра освіти було призначено П. Холодного, а незабаром міністром освіти став професор І. Огієнко.

У розпорядженні Директорії УНР про «Управління школами на Україні», яке підписали член Директорії проф. Ф. Швець та завідувач відділу освіти Є.Щириця, йдеться про необхідність негайного поновлення повітових освітніх (шкільних) рад, які були розпущені гетьманським урядом, та заснування губерніальних і міських шкільних рад і управ [2].

В архівах зберігаються закони, накази, розпорядження, інструкції, видані за доби Директорії, які є свідченням того, що і у цей складний час питання управління освітою не були забуті та не відсунулись на задній план. Так, наказом Директорії про призначення і звільнення урядовців, ліквідовано шкільні округи і окружні комісаріати. Натомість створено губерніальні шкільні ради та управи: Київську, Харківську, Одеську, Херсонську (Поділля входило до Київської шкільної округи). Створювались міські шкільні ради. У наказі наголошувалось, що постійним виконавчим органом міської шкільної ради є міська шкільна управа, яка складається з трьох членів: а) голови міської шкільної управи – міського комісара з народної освіти; б) члена міської управи; в) виборного міської шкільної ради. Міські шкільні ради складаються з 15 членів: а) від міської управи – 1; б) від міської думи – 3; в) від повітового земства – 1, г) від міських учительських організацій національних меншостей по 1 від кожної нації, всього – 3; г) від міської учительської спілки – 4; д) від міських культурно-просвітніх організацій меншостей – 1; е) від міських українських культурно-просвітніх організацій – 1; є) міський комісар по народній освіті – 1 [3]. 26 січня 1919 р. Директорія затвердила закон про збільшення державної допомоги на утримання учителів початкових класів. При

Міністерстві освіти за Директорії був організований окремий департамент вищої школи; було розпочато розроблення широких проектів утворення української вищої школи [4].

У скрутний час, в якому знаходилась УНР, на жаль, держава не могла утримувати всі школи за свій рахунок. Тому, частково, а то й повністю, ця функція перекладалась на місцеву владу.

Так, наприклад, у м. Кам'янці на жовтень 1920 р., крім середніх шкіл, які утримувались цілком на державні кошти, функціонували 31 комплект українських нижчих початкових шкіл і 5 (по 4 класи у кожній) вищих початкових шкіл. Крім українських, існували також початкові школи інших національностей, зокрема 12 комплектів польських і 16 – єврейських.

Утримання вчительського персоналу забезпечувалось державою. А на місцеву владу покладались витрати на утримання господарської частини шкіл. Наприклад. По м. Кам'янцю ці витрати мали бути такі:

- 1) платня за завідування 20 шкіл по 2000 к. на міс. 160 000 крб.
- 2) утримування 20 сторожів при школах 12 тис. к. на міс. 960 000 крб.
- 3) опалення 1574 пуд. по 200 к. за пуд на 6 місяців 3 148 000 крб.
- 4) вода 16135 відер по 25 к. за відро 403 375 крб.
- 5) на дрібні господарські видатки по 10 тис. к. на школу 250 000 крб.
- 6) на скло в школу 1400 шибок по 800 к. 1 120 000 крб.
- 7) на дрібний необхідний ремонт 50000 к. 1 250 000 крб.
- 8) на утримання двох вчителів співів по 15000 к. на міс. 120 000 крб.
- 9) на утримання двох вчителів гімнастики 120 000 крб.
- 10) на необхідне приладдя, підручники по 25000 к. 625 000 крб.
- 11) на улаштування дитячих свят 500 000 крб.
- 12) на допомогу чотирьом районним просвітам 800 000 крб.

Всього по 1 січня 1921 р. 9 456 375 крб.

Без цих основних витрат школи закривались [5].

Недостатня кількість навчальних закладів на Поділлі, як і по всій УНР, стає основною проблемою розвитку освіти. Частково це пояснюється тенденцією царської влади засновувати школи лише поблизу адміністративних центрів, не враховуючи справжні потреби життя. Інші причини такого становища пояснюються розрухою, війною, зміною структур влади та їх різними підходами до проблеми становлення освіти.

У грудні 1918 р. департамент середніх шкіл звернувся до Вінницької народної управи з пропозицією виробити сітку середніх шкіл, які бажано відкрити у Вінницькому повіті. Разом з тим, департамент середньої освіти поставив умови, щоб місцеве самоврядування пішло назустріч розв'язанню освітянських проблем грошовою чи іншою допомогою. Школи могли відкриватись лише тоді, коли вони забезпечувались власним чи найманим будинком. Повітова управа висловила побажання аби середні школи були відкриті в таких населених пунктах – одна в м. Гнівані – загальноосвітня, і такого самого типу в м. Яневі (не рахуючи підготовчих класів), а також дві спеціальні школи, одна в с. Заливанщині – технічна з відділом цукроваріння, друга у м. Вінниці – сільськогосподарська з відповідними відділами. Гнівань і Янів були містечками при залізниці, в яких місцеве населення обіцяло, з свого боку, значну допомогу. Заливанщина відзначалась як місцевість, навколо якої розташовано багато цукроварень. Вінниця входила до переліку через можливість використати для спеціальної школи будинки і землю колишньої церковно-учительської школи.

До Вінницької управи постійно надсилались прохання від волосних народних рад про відкриття в тих чи інших селах гімназій. Так, Гавришівська волосна управа надіслала постанову загальних зборів волосної ради, в якому клопоталось про відкриття гімназії у с. Гуменному. Раніше там існувала сільськогосподарська нижча школа, але через відсутність коштів її закрила організація, якою вона утримувалась. Наголошувалось, що школа мала свої власні будинки, землю, майно цієї школи, рухоме й нерухоме, могло б бути передано земству або безкоштовно, або за невелику платню. Витрати ж, які будуть потрібні для функціонування школи, давало частково волосне земство, а частину, на думку волосної управи, мало дати повітове і губерніальне земство [6].

Звичайно, відкрити стільки гімназій, скільки надходило прохань, у 1919 р. не вдалось і через нестачу коштів, і за відсутністю будинків, і навіть через те, що і держава була неспроможна надавати допомогу на відкриття в одному році по кілька середніх шкіл лише у Вінницькому повіті. На думку губерніального земства, надзвичайно добре було б аби в цьому повіті в одному році відкривалась принаймні одна така школа.

Особливої турботи з боку Директорії потребувала проблема навчання сільських дітей. Міністерство народної освіти запропонувало з осені 1919 р. відкрити на Поділлі 50 вищих початкових шкіл переважно для дітей селян. Такі школи мали відкриватись у містечках, або у великих селах з більш-менш великою кількістю населення та дітей шкільного віку. Школи ці мали поділити між повітами залежно від того, скільки є початкових шкіл у кожному повіті. Всіх нижчих початкових шкіл на Поділлі існувало до 3000 комплектів [7]. Отже, одна вища початкова школа припадала на 60 нижчих початкових. У Проскурівському повіті існувало 278 комплектів нижчих початкових шкіл, то для цього повіту мало бути 4–6 вищих початкових шкіл. Управою пропонувалось відкрити чотири вищі початкові школи змішаного типу (для хлопців і дівчат разом) у таких місцях, де існували двокласні школи, а саме: в Ярмолинцях, Юринцях, Чорнім-Острові і в Іванківцях-Олежинських. При цих школах пропонувалось заснувати інтернати для дітей з дальніх сіл, в яких вони могли проживати і харчуватись за невелику плату. Для цієї мети відкривався державний кредит на суму 19 305 крб.

Велика проблема полягала і у нестачі приміщень для шкіл. Так, наприклад, на зібранні Педагогічної Ради у Тульчині 30 серпня 1919 р. зазначалось, що відкрита у серпні 1917 р. гімназія протягом двох минулих років швидко збільшувалась і могла ще збільшуватись, якби не тіснота найманого помешкання [8].

Подібних ситуацій було багато. Із 50 державних українських гімназій та реальних шкіл власними будинками було забезпечено лише п'ять, мали будівельний фонд – 17, з яких три гімназії були забезпечені тільки землею, а 14 – землею і грошми, причому грошми забезпечені у незначній кількості: від 15 тис. до 150 тис. крб. [9].

Згідно з умовами, які Подільське земство підписало з Міністерством народної освіти при прийнятті плану шкільної сітки нижчих початкових шкіл ще у 1908 р. та інших подальших законів, які стосувались шкільного будівництва, держава надала земству лише половину тих коштів, які потрібні були на будівництво шкіл. На кожен комплект нової школи призначалось 2 тис. крб. допомоги на будівлю і 200 крб. на обладнання кожного комплекту меблями і шкільним приладдям. Протягом останніх років ціни на всі товари дуже збільшувались і відповідно будівництва школи мало тепер обійтись у більшу суму. Тому Подільська управа зверталась до Міністра народної освіти з проханням збільшити суму до 10 тис. крб. на будівлю школи і 1 тис. крб. на обладнання для кожного комплекту. Управа запропонувала також внести до кошторису 1918 р. попередній кредит на суму 18 400 крб. і цю суму віднести до фонду на шкільне будівництво.

Протягом 1918 р. не планувалось проводити будівництва шкіл через брак матеріалів і дорожнечу робочих рук. Але проводились витрати на обладнання нових комплектів, оскільки у 1918 р. такі комплекти пропонувалось відкривати у кількості 34 однокласових і чотирьох вищих початкових шкіл. Для цього Управа попросила на випадок нестачі коштів за кошторисом для обладнання дозволити витратити на це той залишок, що може залишитись від асигнування на господарське утримання шкіл за поточний рік [10].

Протягом 1917–1919 рр. на території Поділля заходами земств, товариств та кооперативів відкрито до 100 вищих початкових шкіл. Більшість цих шкіл відкрито по містечках та великих селах. Але відповідних помешкань для школи такого типу в селі чи містечку не було. Тимчасові школи, здебільшого в складі одного-двох класів, містилися або в звичайній сільській хаті, або притулялись до старої школи і проводили навчання в другу зміну. Неможливо було дістати обладнання і матеріали для освітлення, тому ці вищі початкові школи не приносили жодної користі. Школи, які містилися у випадкових помешканнях, у звичайних хатах не могли бути повноцінними школами. Коли в кімнаті розміром 6 ар. Ч 5 Ч2 S – вмістити 40–45 дітей, то можна лише уявити, за яких умов там проходив навчальний процес.

За відомостями відділу вищих початкових шкіл, при Подільській губерніальній управі необхідно було збудувати на Поділлі близько 90 нових будинків для вищих початкових шкіл. За приблизними підрахунками, на це потрібно було понад 30 млн. крб. Губерніальне земство взяло справу будування шкіл у свої руки. Воно розраховувало на допомогу держави, на асигнування з її сторони якоїсь певної суми на цю потребу. Ще деяку суму управа мала дістати через облігаційну позичку. Будівництво передбачалось передати до рук будівничому кооперативу «Винкотех» який знаходився у Вінниці і володів капіталом майже 80 млн. крб.[11].

Ще однією проблемою в освітянському будівництві було підтримання в належному стані діючих шкіл. Зокрема, приміщення шкіл, які були збудовані раніше, потребували капітального ремонту. Так, наприклад, у Вінниці вищі початкові школи були зруйновані постоями військ. Не маючи коштів на ремонт, їх керівництво телеграфом зверталось до Міністерства освіти, у відділ вищих початкових шкіл з проханням відкрити їм кредит для цієї потреби згідно з асигнуваннями, які виділялися ще у лютому 1919 р., коли міністерство знаходилось у Вінниці.

Проблемою було і фінансування навчальних закладів. Так, наприклад, Тульчинська громадянська змішана гімназія до серпня 1919 р. утримувалась на місцеві кошти, які одержувались від плати за навчання. Виплати, які за законом призначалися від державної скарбниці, з огляду на різні обставини не одержували протягом двох років її існування. Виплати, які були одержані від державної скарбниці за останні місяці – 21 тис. і 15 тис. крб., мали випадковий характер. У зв'язку із дорожнечою життя місцеве населення не мало коштів для оплати навчання в гімназії своїх дітей на наступний навчальний рік. Крім того, цю плату збільшували в кілька разів, оскільки збільшувались оклади для вчителів. За приблизними підрахунками утримання гімназії мало обійтись до 700 тис. крб. 360 учнів мали виключити як неспроможних платників, а це все були діти службовців з різних інституцій, учителів, дрібних ремісників та сироти. Число учнів скорочувалось до 200 осіб. Середня плата за навчання мала становити 3000–3500 крб., що було не під силу навіть найбільш заможним батькам. 22 серпня 1919 р. відбулось засідання правління громади батьків і кураторської ради Тульчинської громадянської гімназії, які дійшли висновку, що гімназія може існувати лише тоді, коли держава візьме її на своє утримання [12].

У такому скрутному становищі знаходились майже всі недержавні школи на Поділлі. Так, перша Вінницька 8-класова українська гімназія, яка була на утриманні товариства «Просвіта», за рішенням Директорії утримувалась на державні кошти від 1 січня 1919 р. Відкривався також кредит у сумі 126 835 крб. у розпорядження директора цієї гімназії на утримання педагогічного персоналу і на господарські видатки на 1919 р. [13].

Проблемним було і забезпечення шкіл навчальним обладнанням. Через цю обставину не було можливості повноцінно проводити навчання.

У 1919 р. на загальних зборах Товариства шкільної освіти А. Лещенка обрано головою ради товариства, яке він очолював до 1920 р. За роки головування А. Лещенка товариство за власний кошт утримувало українські школи, забезпечувало їх паливом, меблями, помешканням, засновувало книжкові склади для забезпечення українських шкіл підручниками.

У придбанні необхідного приладдя допомагав департамент середніх шкіл, надававши необхідні кошти. Департамент також пропонував створити певний орган при своєму видавничому відділі, якому доручили складання каталогу і постачання книжок у шкільні бібліотеки, збирати нову інформацію про те, яке приладдя для фізичних кабінетів знаходиться на ринку, увійти в стосунки з усіма видавництвами як в Україні, так і за кордоном, для утворення контракту з метою задоволення середніх шкіл книжками для бібліотек, організувати придбання приладдя для фізичних і природознавчих кабінетів не тільки в Україні, а й за кордоном, налагодити постачання приладдя на місця [14].

Особливо важким було становище сільських шкіл. Зокрема, у Проскурівському повіті при кількості 16–17 тис. учнів в усіх школах, підручників на 1918/19 навчальний рік треба було на суму 85 тис. крб. і навчальних приладів на суму 255 тис. крб. Оскільки до каси земської управи майже не надходили податки і каса знаходилась у не найкращому стані щодо фінансового забезпечення, Подільська управа запропонувала на деякий час за прикладом

інших земств ці витрати перекласти на батьків, щоб вони самі дбали про забезпечення своїх дітей книжками, папером та іншим приладдям. Управа, зі свого боку, разом з кооперативами мала подбати, щоб у кожній сільській крамниці були в продажу по справедливій ціні всі необхідні учням речі для місцевої школи. Що стосувалось бідних батьків, які неспроможні були забезпечити своїх дітей за власні кошти на книжки та папір, таким дітям надавалась допомога від місцевої шкільної ради [15].

Отже, незважаючи на скрутне становище, в якому знаходилась Директорія, відбувались позитивні зрушення в системі народної освіти. Влада Директорії заклала підвалини української національної школи, дала такий великий поштовх, який продовжував рухати освіту і у наступні роки. Однак політичні катаклізми, військові дії, економічна розруха, окупації українських земель більшовиками та денікінцями не дали можливості Директорії за короткий час її існування втілити в життя більшість освітянських законопроектів і планів.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3.
2. Там само. – Арк. 15.
3. Там само. – Арк. 28-29.
4. Беднаржова Т. Степан Сірополко – подвижник українського шкільництва /Т. Беднаржова. – Львів, 1998.–С.21–22.
5. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 2. – Спр. 141. – Арк. 7-7 об.
6. Там само. – Оп. 1. – Спр. 193. – Арк. 13 об. – 14.
7. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.Р. 260. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 6.
8. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Спр. 114. – Арк. 28-28 об.
9. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр.127. – Арк.4.
10. ДАХО. – Ф.Р. 260. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 8.
11. ДАХО. – Ф.Р. 260. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 49, 50, 52зв.
12. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 144. – Арк. 25.
13. Там само. – Спр. 238. – Арк. 86.
14. Там само. – Спр. 127. – Арк. 1об., 4об.
15. ДАХО. – Ф.Р. 260. – Оп. 1. – Спр.41. – Арк. 4.

Байлема Т.Н. Развитие образования в УНР в период Директории (на материалах Подольской губернии). В статье рассматриваются вопросы развития образования на Подолье в период Директории, который имел несколько этапов и связывался с социально-экономическими и политическими событиями в Украинской Народной Республике.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, Директория, Подолье, образование, школьничество, начальная школа.

T.Baylema. The development of education in Ukrainian People's Republic in the period of Directory (on the materials of Podillia province). The issues of the development of education in Podillia province in the period of Directory, which was divided into few stages and was connected to the social, economic, political events in Ukrainian People's Republic are revealed in the article.

Key words: Ukrainian People's Republic, Directory, Podillia, education, schooling, elementary school.

УДК 94:321.15](38)"-5"

Голованов С.О.,

канд. педаг. наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики навчання
Київського міського педагогічного університету ім. Б.Д. Грінченка

Кривозі процеси в Афіньському полісі наприкінці V ст. до н.е.

У статті розглядаються закономірності розвитку полісу як форми політичного устрою. Зокрема, на основі аналізу сучасного стану проблеми розвитку полісної держави у пострадянській та радянській історичній науці, робиться висновок про те, що з певного періоду розвитку громадянського колективу поліс як політична структура та місто, як економічна структура, починають суперечити одне одному.

Ключові слова: олігархія, демократія, афіньський поліс, громадянський колектив, демос, криза.

Афіньський поліс, один з найактивніших учасників важливих політичних та суспільних процесів, які мали місце в Елладі, увійшов у V ст. до н.е. громадянським колективом.

V ст. до н.е. відзначається в історії античної Греції як таке, що насичене найдраматичнішими подіями, різючими змінами в суспільному та політичному житті грецьких полісів і головне – трагічною за своїми наслідками для всієї Еллади Пелопоннеською війною, яка завершила це століття. Саме на середину цього періоду припадає славетна 50-річна доба найвищого розквіту Афіньської держави «*πεντήκοναετία*». Але найбільше увагу дослідників привертає саме те, що в період найвищого її розквіту всередині полісного суспільства вже визрівали першопричини майбутньої кризи та занепаду не тільки Афіньської держави, а й всієї полісної системи.

У контексті змісту згаданих процесів особливий інтерес викликає аналіз як суспільних, так і політичних та економічних процесів, які спричинили майбутню кризу. На різні аспекти складання передумов кризи античної полісної системи звертали свою увагу авторитетні дослідники як радянської, так і пострадянської доби, вітчизняні та зарубіжні дослідники.

Так, найсуттєвішим аспектам соціально-політичної боротьби в Афінах присвятив свої наукові доробки М.С. Корзун, який вважає, що дослідження боротьби між громадянськими угрупованнями розкриває сутність афіньської демократії, яка ґрунтується на антагонізмі між громадянами та союзниками, між дрібними та великими виробниками. Цей науковець поділяє точку зору, яка стала традиційною. Згідно з нею, головну сутність суперечностей у середині громадянського колективу становила боротьба між олігархією та демократією. Саме ця боротьба й породила поміркований демократичний рух, спираючись на який Афіньський поліс у час свого найвищого розквіту здійснював внутрішню економічну політику. На його думку, олігархічний переворот в Афінах після капітуляції, а потім відновлення демократії є проявом громадянської війни, і пояснюються не лише поразкою у Пелопоннеській війні [1].

Л.М. Глускіна в основі політичної та соціальної структури полісу вбачає насамперед колектив громадян землевласників. Ця особливість полісного громадянського колективу визначає характер суттєвих процесів, які відбувалися в Афінах на межі V–IV ст. до н.е. Зокрема, у цей період поширюються випадки дарування окремим метекам та навіть групам імігрантів права володіння нерухомістю (*γές κάі οκίας ενκτέςς*). Поширення такої практики порушувало виключні права громадян відносно земельної власності і у той самий час було пов'язано з відчужуваністю землі [2].

В.М. Строгецький значну увагу приділив аналізу античних джерел відносно причини Пелопоннеської війни, а також стану цієї проблеми у сучасній західноєвропейській історіографії. Посилаючись на Полібія, Плутарха, Фулідіда та Діодора, він відзначає, що у другій половині V ст. до н.е. опозиція з боку олігархічного руху створила свою таємну організа-

цію – олігархічну гетерію. Її члени і розпочали загальновідомі політичні атаки на Перікла, вимагаючи звіту перед еклесією щодо витрат громадських коштів. Як відомо, перші спроби політичного та судового переслідування Перікла скінчилися невдало для опозиції. У 443 р. до н.е. Фукідіда, сина Мелесія, було піддано вигнанню з Афін через остракізм. Наступний етап боротьби опозиції проти правління Перікла припадає на кінець 30-х років до н.е. Так, після повернення Фукідіда з вигнання опозиція піддала своїм нападкам тепер вже друзів та близьких першого стратега. Розуміючи складність внутрішньополітичної ситуації, Перікл сподівався зовнішньополітичною активністю припинити внутрішні чвари та незадоволення в державі. Цим, на думку В.М.Строгецького і пояснюється наполегливе підштовхування Періклом Афінської держави до війни зі Спартою.

Серед інших причин Пелопоннеської війни В.М.Строгецький, посиляючись на Фукідіда, вказує на занепокоєння з боку спартанців, яке було спричинене посиленням афінян під час правління Перікла. Саме це і змусило Спарту порушити 30-річний мир і розпочати військові дії. Фукідід детально викладає події, пов'язані з Епідамном та Потідеєю. І хоча він прямо не прив'язує до причин так звану Мегарську псефізму, проте натякає, що це стало одним з приводів до війни [3].

Найсуттєвішим результатом перемоги греків у мідійських війнах було посилення еллінських полісів і насамперед Афін. З цієї війни поліс вийшов з потужним військово-морським флотом, лідером «Архе» (Першого морського союзу), що робило його безсумнівним політичним лідером всієї Еллади. Для Афін припинення військових дій давало можливість спрямувати зусилля та державні кошти на зміцнення своєї гегемонії як в Афінському морському союзі, так і по всій країні у цілому. Перемога в греко-перських («мідійських») війнах обумовила посилення активності афінського демосу, який усвідомив свою роль у здобутій перемозі і мав тепер підстави бажати посилення своєї політичної ваги. Це зрештою привело до влади політичних вождів демосу та змусило аристократію та її лідерів потіснитися від державного кормила. Тому друга половина V ст. до н.е. стала періодом розквіту афінської демократії.

Доступ до реального державного управління, можливість обиратися до складу органів державної влади, а також участь у загальнодержавних святах, змаганнях, жертвоприношеннях – все це згуртовувало громадянський колектив. Афіняни мали всі підстави пишатися своєю причетністю до найбільш демократичної держави. Вони відчували, що держава стоїть на захисті не лише їхнього життя, а й майна та свободи.

Афінська держава була зацікавлена у збільшенні кількості метеків (неповноправного населення) і постійно заохочувала їх до переселення в місто. Зрозуміло, громадянській общині було вигідно мати поряд із собою значну чисельність працездатного населення, що бере участь у виробничій діяльності, сплачує подушний податок («метойкіон»), несуть військову службу, деякі, з числа заможних, залучаються до літургій. При цьому метеки були позбавлені доступу до участі у державному управлінні, не обиралися в державні органи, не мали права володіти землею та будинками. Нерухомість метеки могли тільки орендувати. Ці умови сприяли концентруванню метеків лише в певних галузях господарчої діяльності: торгівлі, ремеслі (ергастерії, ремісничі майстерні з працюючими робітниками – рабами, метеки арендували). Накопичення в разі успіху значного торгового капіталу дозволяло спрямувати готівкові гроші в лихварську діяльність, що сприяло розвитку кредитної справи, а звідси й торгівлі (слід мати на увазі, що розвиток торгівлі у суттєвих масштабах неможливий без кредиту). Таким чином, існування та розвиток інституту метойкії безпосередньо сприяли підйому та розквіту Афінської держави.

Повноправні громадяни чоловічої статі від 20 років становили меншість населення полісу, на думку Л.М.Глускіної, число громадян у середині V ст. до н.е. становило 24–30 тис. при загальній кількості населення 100–120 тис. За своєю суттю вони являли собою «... колектив громадян-землевласників». При цьому слід наголосити, що ані громадянський колектив, ані тим більше населення полісу в цілому, не являли собою згуртованого моноліту, як може здатися на перший погляд. На думку Л.С.Корзуна, в системі рабовласницької демократії «...існував антагонізм між рабами та рабовласниками, між афінськими

громадянами та союзниками, між великими рабовласниками та дрібними виробниками, а також кілька інших протиріч...» [4].

На думку Г.А. Кошеленко, в античному полісі існувала відчутна тенденція до обмеження чисельності громадян. Поліс, як один з типів громадських структур, міг існувати як такий тільки при порівняно невеликих розмірах громадянського колективу та території [5]. Платон у своїй праці «Закони» та Аристотель у «Політиці» особливо наголошували на цій особливості (Plat. Legg. 737e; 747 c., Arist. Polit.1256b 40-1257a 1).

Економічну основу полісного устрою становила наростаюча експлуатація рабської праці. Поліс забезпечував також розподіл продукту, виробленого рабською працею. Лише, доки він міг зберігати форми експлуатації, що склалися і розподіляти вироблений продукт, поліс міг продовжувати існувати [6].

Оскільки саме демос забезпечував реальну силу держави, а звідси і можливість експлуатації рабів, об'єктивно ставала очевидною необхідність збільшення його долі у прибутках від такої експлуатації та посилення своєї участі в управлінні державою. Саме ці обставини обумовлюють загострення суспільних суперечностей у громадянському колективі. Суперечності між заможними та незаможними верствами громадян знайшли відтворення в політичній боротьбі між олігархією та демократією. Полісна держава за таких умов мусила стримувати розвиток цих суперечностей, щоб зберегти свою могутність. У цьому стримуванні, власне, і полягала сутність внутрішньої економічної політики Афінської держави.

Напевно, саме згадані міркування обумовили політику Перікла, лідера афінської демократії, який орієнтувався на інтереси не самого демоса, а на інтереси поліса в цілому. Оскільки демос являв собою більшість населення полісу, логіка послідовної політичної позиції Перікла диктувала відтворення в політиці держави інтереси демосу. Політична влада є не кінцевою метою видатного політика, а лише засобом для реалізації інтересів певних суспільних верств. Тому Перікл, досягнувши верховної влади в Афінській державі, спрямував свою енергію та політичну волю на посилення цієї держави, що було, на його думку, засобом реалізації інтересів не лише демосу, а й більш широких верств. Результатом такої реалізації стає, знов таки, посилення держави. «...Я дотримуюсь тієї думки, що добробут цілої держави, якщо вона прямує правильним шляхом, більш вигідний для приватних осіб, ніж добробут окремих громадян при занепаді всієї держави в цілому», – констатував Перікл в одній із своїх промов. (Фулідід «Історія», кн.ІІ, гл. 60, § 2). Тож існування полісної держави неминуче спиралося на рівновагу сил між демосом та аристократією. Політика Перікла, як вже згадувалося, цілком відповідала інтересам широких верств вільного населення, та мала повний успіх протягом майже півтора десятиліття. Завдяки могутньому авторитету та впливу Перікла, його пропозиції, як правило, сприймалися на народних зборах схвально. Переконувати він вмів і ніколи не прагнув до репресивних заходів, навіть на адресу політичних суперників.

Вся повнота його влади могла бути реалізована тільки через демократичний устрій, тому для Перікла характерним є піклування про подальший розвиток демократії. Це потребувало, як не дивно на перший погляд, значних фінансових витрат. За ініціативою Перікла запроваджено оплату державних посад, витрати на видовищні гроші («теорікон»). Було розгорнуто величезне будівництво споруд громадського призначення, що забезпечувало широкі верстви трудового населення заробітком за державний кошт.

Значних витрат потребувала також допомога бідним верствам у вигляді народних та державних святкувань. Вони проводилися й раніше, та за часів Перікла їхня кількість значно зросла. Участь у таких святах згуртовувало громадянський колектив, збільшувала відчуття єдності з рідним полісом. Численні роздачі та частування на святах дозволяло демосу отримати частину державних доходів. Держава відчувала потребу в надходженні коштів.

Скарбницю Афінського морського союзу переміщують з Делосу в Афіни, під приводом надійного її захисту (454 р. до н.е.). Поступово афіняни починають витрачати ці кошти згідно з інтересами свого полісу. Після завершення греко-перських війн (449 р. до н.е.) гроші відкрито і цілковито почали витрачатися на внутрішні потреби держави. На всі обурення та протести союзників відповідь була одна – мовляв Афіни несуть найбільший тягар

захисту Еллади, беруть найактивнішу участь у союзі і тому мають право на витрату цих фінансів. Слід зазначити, що цей приклад є типовим для союзів того часу. Военні та політичні союзи не були союзами рівноправних. Підпорядкування і навіть пряме підпорядкування домінові з боку лідера було типовим явищем у союзах того часу, так само як і реакція на це з боку союзників. Цим пояснюються і запобіжні заходи з боку Афін на випадок заворушення і невдоволення союзників. Афіни вдаються до практики створення на землях союзників клерухій – воєнно-землеробських афінських поселень. Члени поселень, клерухи, залишались афінськими громадянами і були провідниками афінської політики на місцях, захисниками інтересів своєї держави. Такі масштабні заходи вказують на те, що афіняни прагнули посилити своє панування над союзниками. Стосунки в морському союзі ставали все менше подібними на стосунки між союзниками. З'являється практика насильницьких заходів при збиранні форосу. Все це перетворювало союзників на майбутніх противників Афінської держави.

Така політика Перікла дозволяла йому виконати свою місію – здобути якомога більше коштів для громадян шляхом експлуатації решти населення: рабів, метеків та інших афінських союзників [7]. Це зміцнювало його владу та авторитет настільки, що тривалий час він був недосяжний для атак своїх політичних опонентів. Справа в тому, що не лише прибічники олігархії, а й демократи були занепокоєні постійним продовженням перебування Перікла на вищій державній посаді. Тривале, протягом 15 років, перебування Перікла першим стратегом Афінської держави дійсно було порушенням демократичних принципів. Але слід визнати, що такий стан речей, як не дивно, був на користь саме демократії. Серед демократичних лідерів на той час не було гідної альтернативи цьому визначному політику. Тож, послідовне виконання цього принципу було б на користь антидемократичних кіл. Як бачимо, розвиток демократії призводить зрештою до заперечення її основних принципів. Це явище є свідченням початку кризи демократії в Афінах. Для подальшого розвитку демократичних перетворень слід було відмовитися від демократії [8]. Одночасно з еволюцією суспільних відносин відбувався розвиток міста, як центру споживання, місця зосередження торгівлі та ремесла. Розвиток міста, як суспільного організму починає деформувати полісну структуру [9]. Оскільки розвиток ремесла і торгівлі створює тенденцію до динаміки, це стає небезпечним для полісного організму, оскільки спричиняє майнове розшарування громадянського колективу землевласників, яким поліс був за своєю суттю. Накопичення в місті значного числа метеків, їхнє зосередження в галузі ремісництва та торгівлі забезпечувала концентрацію питомої ваги фінансових коштів у руках людей, які стояли поза громадянським колективом. Відчуваючи небезпеку такої тенденції, поліс створює перешкоди розвитку ремесла. Ми маємо приклади законодавчого обмеження права на громадянство людей, які зайняті ремісництвом. Заняття ремеслом у V ст. до н.е. було непрестижним. Так, поліс, як колектив землеробів, стихійно опирається руйнівним тенденціям.

Все більше число заможних та багатих громадян, а також метеків, відчуваючи обтяжливе зростання своїх громадянських обов'язків у вигляді літургій, прагнули вийти з-під контролю над своїм майном з боку полісної держави. Як вказує В.Н.Андреев та Джонс, у другій половині V ст. до н.е. виникає, а у наступному столітті посилюється тенденція приховування від держави справжнього розміру свого майна, у зв'язку з розкладанням прямого податку – ейсфори, та з метою ухиляння від літургій [10]. Значну частину багатства заможні верстви переводять з так званого видимого у «невидиме» майно, тобто з форми нерухомої власності у грошову, яка важко піддається обліку. Для цього заможні афінські громадяни переводять більшу частину майна в гроші, які приховують під виглядом грошової позики, ховають від суспільства гроші, віддаючи їх на зберігання трапедзитах. В.Н. Андреев наголошує, що за подібне утримання грошей трапедзити не сплачували відсотки кредиторам. Звісно, певна частина грошей вкладалася у нерухомість, у купівлю рабів, меблювання тощо. Проте грошова частина, за переконанням окремих дослідників (Л.М. Глузкіної, В.Н. Андреева, Бека) все ж таки переважає над нерухомим майном [11].

При цьому нерухома частина майна в Аттиці, на думку більшості дослідників, не являла собою суцільного масиву земельних володінь. Тобто в Афінському полісі не відбу-

валося концентрації земельних володінь, які б перетворювалися на латифундії. Велике землеволодіння формувалося у вигляді скуповування територіально розрізнених земельних ділянок. Така «концентрація», звісно, не могла обумовити покращення ефективності експлуатації землі. Тому збільшення землеволодіння, що складалося з таких подроблених ділянок, з певної межі ставало економічно не вигідним. За таких умов економічна система полісу набувала застійного характеру, вона втрачає потенційну можливість розвитку. І дійсно у жодному джерелі не знайти свідчень про вдосконалення знарядь праці, поширення виробництва, піднесення економічної ефективності економіки. Тому багатство не сприяло економічному розвитку навіть тоді, коли гроші вкладалися у засоби виробництва. Так, навіть сама економічна система давньогрецького полісу створювала нестійкість, мобільність структури приватного багатства в Афінах. Майно постійно змінювало свою форму, перепливало з «майнової» у «грошову», вислизало з-під контролю громадянського колективу тощо. Проте, середні за майновим станом громадяни в період розквіту демократії не полишали займатися ремеслом. Розвиток ремесла диктувався політичними міркуваннями, наприклад, створенням Архе. Дехто з дослідників (наприклад, В.Коннор) вважають, що основою політичного ладу Афін був союз між громадянами-морямиками та ремісниками і торговельними верствами. Це було головним наслідком залучення значного числа метеків до імміграції в Афіни. Так створюються суперечності між напрямом розвитку держави як полісного організму та розвитком міста як економічної структури.

Оскільки майнове багатство в Афінах у громадянському колективі продовжує концентруватися переважно у грошовій, а не у майновій формі, ми погоджуємося з думкою В.Н. Андреева відносно того, що такі процеси мали надати афінській економіці рухливого характеру. Наслідком цього стає відносна плинність, нестабільність майнових відносин у полісному суспільстві. Склад заможних верств населення набуває аморфного, нестійкого характеру. Нагадаємо, значна частина торгівлі, торговельного капіталу, багатства перебувала в руках метеків, тобто за межами громадянського колективу. Саме на верстви метеків припадає питома вага саме «невидимого» за формою втілення, майна. Такі суперечності породжують кризові процеси у державі. В афінському полісі ця криза співпадає у часі з початком Пелопоннеської війни, трохи випереджаючи її початок. У наступному столітті вказані тенденції розгорнуться в кризу всієї полісної системи. Ця криза була породженням суперечностей, яке визначається як конфлікт між традиційною структурою полісу та його економічним розвитком, що переросло межі полісу. Для Афін це мало фатальні наслідки, оскільки Пелопоннеська війна загострила та посилила суперечності у громадянському колективі та додала нові: суперечності між великими рабовласниками та широкими верствами трудового населення. Війна потребувала величезних витрат коштів, що послаблювало державу та погіршувало становище громадян. Ці суперечності, як відомо, знайшли своє відтворення в запеклій політичній боротьбі між демократами та олігархами, яка точилася ще від початку VI ст. до н.е.

Проте така політика мала об'єктивними наслідками зміцнення соціальної опори демократії, оскільки зміцнювала майнове становище демосу. Вона сприяла подальшій демократизації політичного життя. Оскільки ж політика олігархів суперечила інтересам широких верств громадянського населення, то вона зазнала неминучої поразки [12].

Тож послідовний розвиток демократичних принципів побудови полісного колективу, як ми вже бачили, неминуче заводив Афінську державу до кризового тупіка. З одного боку, розвиток демократії сприяв економічному розвитку поліса. Наслідком такого розвитку було посилення майнового розшарування громадян. У майбутньому це призведе до залучення земельної власності у товарний обіг і посилення майнового розшарування серед громадян. Перетворення землі на товар матиме руйнівні наслідки для полісної держави, стане однією з ознак кризи полісної системи.

Таким чином, усі викладені вище тенденції та процеси, які співпали в часі наприкінці V ст. до н.е., об'єдналися в загальний вектор еволюційного руху Афінського полісного суспільства і спричинили зрушення суспільного та економічного розвитку в напрямі

пошуку відносно «полегшеного» виходу з кризового стану. Це породило тенденції паразитування за рахунок союзників.

Такі тенденції у розвитку Афінської держави викликали зенепокоення та незадоволення як союзників так і ворогів афінської держави. Наслідками цього стане концентрація та згуртування Пелопоннеського та криза Афінського морського союзів.

Поразка лідерів олігархічних політичних угруповань порушила рівновагу у проти-стоянні олігархії та демократії у полісі. Поширення практики остракізму, як засобу розправи з непересічними громадянами, розгул охлократії тримав видатних політиків та стратегів у жаху перед демосом. Відсутність стійкого керівництва воєнними діями, постійні зміни стратегів мали згубні наслідки. Сицилійська експедиція, її наслідки є достатньо характерними для такого стану суспільства.

Підсумовуючи сказане, доходимо висновку, що суспільні та політичні процеси в полісному суспільстві мають комплексний, багатофакторний характер. Їх розвиток неминуче призводить до болючого внутрішнього конфлікту в громадянському колективі. Одночасно еволюція демократії підводить до порушення самих демократичних принципів та підводить суспільство до кризового тупіка. Як відомо, у подальші століття антична цивілізація так і не знайшла виходу з кризи полісної системи.

Література

1. Корзун М.С. Социально-политическая борьба в Афинах в 444–425 гг. до н.э. – Минск, 1975. – С. 3.
2. Глускина Л.М. Проблемы социально-экономической истории Афин IV в. до н.э. – М.1975. – С. 40.
3. Строецкий В.М. Античная традиция о причинах Пелопонесской войны и отношение к ней в современной западноевропейской историографии // Вестник древней истории. – 1984. – № 4. – С. 116.
4. Корзун Л.С. Вказ. праця. – С. 4.
5. Кошеленко Г.А. Полис и город: к постановке проблемы // Вестник древней истории. – 1980. – № 1. – С. 9.
6. Корзун Л.С. Вказ.праця. – С.14.
7. Там само. – С. 31.
8. Там само. – С. 33.
9. Кошеленко Г.А. Вказ. праця. – С. 22.
10. Андреев В.Н. Структура крупных состояний в Афинах V-IV вв. до н.э. // Вестник древней истории. – 1981. – № 3. – С. 21–47.
11. Там само. - С. 31.
12. Корзун Л.С. Вказ.праця. – С. 29.
13. Pecirka J., The Crisis of the Athenian Polis in the Fourth Century B.C. XIV International of Historical Sciences. – San Francisco, 1975.
14. Connor W. R. The New Politicians of Fifth Century Athenes. – Princeton, 1971. – s. 153.

Голованов С.А. Кризисные процессы в Афинском полисе в V ст. до н.э. В статье рассматриваются закономерности развития полиса как формы политического устройства. В частности, на основе анализа современного состояния проблемы развития полисного государства в постсоветской и советской исторической науке, делается вывод о том, что из определенного периода развития гражданского коллектива, полис как политическая структура, и город как экономическая структура, начинают противоречить друг другу.

Ключевые слова: олигархия, демократия, афинский полис, гражданский коллектив, демос, кризис.

S. Golovanov. The crisis in the Athens polis in the 5th century B.C. This article deals with some principles of the development of the polis as a form of political organization. Based on the analysis of the modern studies concerning polis state in the Soviet and post-soviet science, the conclusion was made that at the certain stage of the society development, polis as a political structure and town as an economic structure start to get in contradiction.

Key words: oligarchy, democracy, Athenian Polis, civil collective, demos, crisis.

УДК 94(477)“04/14”

Гончаревський В.Е.,

здобувач кафедри історії для гуманітарних дисциплін
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Дослідження середньовічної історії України у контексті використання цивілізаційного підходу в сучасній вітчизняній історіографії

У статті проаналізовані особливості використання цивілізаційного підходу в контексті інтерпретації періоду Київської Русі у працях сучасних вітчизняних істориків.

Ключові слова: Київська Русь, праукраїнська держава, цивілізація, соціокультурна специфіка.

Сучасне визначення подальших шляхів історичного розвитку України пов'язане наразі з актуальністю осмислення періоду Київської Русі, який являє собою ключову віху української історії епохи Середньовіччя. Практично одностайне визнання Києво-Руської спадщини як невід'ємної складової історії України, а самої Київської Русі як першої праукраїнської держави, поставило вітчизняних істориків перед проблемою визначення її цивілізаційної приналежності. Важливість обґрунтування цивілізаційного вектора історичного розвитку Київської Русі обумовлена тим фактом, що закладає основи і для сьогоденних цивілізаційних орієнтацій сучасної Української держави.

Широке застосування в цьому контексті цивілізаційного підходу, маючи на меті методологічне узагальнення численного фактологічного матеріалу в працях вітчизняних істориків, залишає поза увагою узагальнення основних ліній використання цивілізаційної методології на основі історіографічної рефлексії. Відповідно до цього, історіографічний аналіз особливостей цивілізаційного осмислення Києво-Руської спадщини у сучасній вітчизняній історичній науці є практично відсутнім.

Метою цього дослідження є узагальнення та визначення на основі аналізу історіографічних джерел особливостей цивілізаційної інтерпретації періоду Київської Русі, яка здійснюється у працях вітчизняних істориків на основі використання методології цивілізаційного підходу.

За традицією, що склалася ще за часів радянської історіографії, Київська Русь визначається як перша держава східних слов'ян або Давньоруська держава. Така нейтральна історіографічна інтерпретація подекуди спостерігається і у деяких сучасних вітчизняних працях переважно компілятивного характеру, зокрема навчальних посібників, підручниках та ін. [1; 2; 3].

У свою чергу відхід від усталених стереотипів, який намітився в сучасній вітчизняній історіографії Середньовічної доби історії України та пов'язаний із застосуванням методології цивілізаційного підходу, обумовив оформлення нових напрямів осмислення місця та ролі періоду Київської Русі.

Одним з них є обґрунтування слов'янської єдності у межах єдиного цивілізаційного утворення. Так, у контексті дослідження культурно-цивілізаційної ідентифікації українського народу, дослідник Б.Б. Глотов визначає період Київської Русі як початок становлення Східно-Православної цивілізації. Поштовхом до цього процесу стала, на думку вченого, християнізація Київської Русі за православним обрядом, що стало визначальним чинником виникнення підстав для становлення Східно-Православної цивілізації як дочірньої від Візантійської на засадах спільності віри, але із своєю писемністю, освітою, особливостями місто- і храмовбудування тощо [4].

У працях дослідника Ю.М. Теплицького має місце розробка концепції Слов'янської цивілізації, що відображена в монографіях вченого та знайшла своє теоретичне узагальнення в першому томі 10-томної «Енциклопедії слов'янства» [5].

Всупереч напрямові цивілізаційних концепцій слов'янської єдності, що орієнтовані переважно на акцентування східнослов'янської соціокультурної ідентичності Київської Русі та її близькість у цьому контексті до Росії, де ідея єдиної Слов'янської чи Східно-Православної цивілізації займає одне з чільних місць в історичній науці, вітчизняні науковці розробляють у своїх дослідженнях і західноєвропейський вектор її історичного розвитку, де Київська Русь постає як типова середньовічна держава Європейської цивілізації.

На думку відомого вітчизняного історика Л.Л. Залізняка, проблема визначення місця і ролі Київської Русі в історії України полягає не стільки у недостатності наукових джерел, скільки у надмірній політизації цього питання. Так, вирішення проблеми спадкоємності культурних, духовних, політичних надбань Київської Русі постає визначальним як для історії Східної Європи, так і для української історії, передбачаючи поряд з цим і визначення етнічної приналежності Києво-Руської спадщини [6; 7].

У вирішенні цього завдання вчений виходить з того положення, що виключення Київської Русі з української національної історії суперечить логіці європейського історичного процесу. Відкидаючи міф про давньоруську народність, дослідник відзначає спільність своєї інтерпретації етнічної приналежності Київської Русі до концепції М.С. Грушевського, відповідно до чого вона постає у працях дослідника як перша праукраїнська держава, етнічні корені якої слід шукати у попередню ранньослов'янську добу.

Головним аргументом ранньослов'янської концепції походження українців є, на думку Л.Л. Залізняка, безперервність етноісторичного розвитку на українських етнічних землях із середини I тис. до н.е., де прабатьківщина слов'ян територіально співпадає з ядром українських етнічних територій, займаючи Північно-Західну Україну (Волинь, Прикарпаття, Поділля, Київщина). Таким чином, Київську Русь, як державу, консолідував, за висновком дослідника, праукраїнський субетнос, з огляду на що вона постає першою історичною державою українців та підвалиною їхньої історії [8; 9].

У контексті обґрунтування європейської цивілізаційної ідентичності Київської Русі вчений виходить з наявності історичних свідчень про давні органічні зв'язки України з Європою. Наприклад, за словами дослідника, Південно-Західна Україна здавна розвивалася під впливом Подунав'я, Балкан, Середземномор'я, в той час як традиційні західні зв'язки Північно-Західного регіону, який територіально збігається з прабатьківщиною слов'ян та українців, дають підстави говорити про значні західні впливи на етогенез останніх. Підкреслює автор також і важливість прогресивного впливу на українські терени греко-римської цивілізації, вказуючи поряд з цим на те, що український етнос зародився в пострімський час, як і більшість великих європейських народів, що мали безпосередні культурно-історичні контакти з останньою [10].

За висновком дослідника, перша українська держава Русь за головними параметрами була типовим для середньовічної Європи державним утворенням, а, отже, органічною частиною Європейської цивілізації, що складалася, за словами вченого, з двох частин: латино-католицького заходу та греко-православного сходу.

На користь цього, за словами автора, засвідчують, численні історичні факти: геополітичні фактори, адже Київська Русь виникла вздовж торговельного шляху з Балтії до Середземномор'я, який являв собою східну частину загальноєвропейської торговельної мережі; на її теренах поширилась європейська срібна монета динарій, що є, на думку вченого, переконливим доказом домінування торгово-економічних зв'язків західного спрямування; династичні шлюби київських князів також вказують на спрямування політичних зв'язків Русі на Захід; наявність процесу асиміляції русичами-праукраїнцями прийшлої іноземної знаті (варягів), що був типовим явищем для ранньосередньовічних держав Європи; типовими європейськими лицарями були також дружинники та князі Київської Русі, у той час як лицарський культурний комплекс являв собою стрижень європейської цивілізації за середньовічної доби; прийняття загальноєвропейської релігії християнства духовно інкорпоровало

Київську Русь у європейську духовну спільноту, причому наголос на принциповій конфесійній відмінності Русі від Заходу автор вважає перебільшеним, вказуючи при цьому на те, що Київська Русь була християнською, але не православною у сучасному розумінні країною. Всі ці факти вказують, на думку вченого, на те, що Київська Русь розвивалась у рамках загальних закономірностей історико-культурного процесу середньовічної Європи, в якому брали участь усі тогочасні народи [11].

Окремо слід виділити напрям осмислення історичної спадщини Київської Русі з точки зору цивілізаційного підходу, де вона постає як окрема цивілізація із власною соціокультурною специфікою.

На думку відомого вітчизняного історика В. Литвина, основою соціокультурного розвитку Київської Русі виступає православна церква, яка постала важливим чинником як об'єднання східнослов'янських земель, так і розвитку в широких народних масах почуття єдності православної Руської землі [12].

На думку провідних дослідників, які працюють у цьому напрямі, передане з Візантії на Русь-Україну християнство починає систематизовано набувати місцевих рис, з огляду на що, починаючи з перших часів прищеплення християнства на наших землях, а особливо після теоретичного обґрунтування національного християнства в творі першого митрополита-русича Іларіона «Слово про Закон і Благодать», можна говорити про такий особливий феномен духовно-культурного розвитку християнського світу як Українське православ'я або Київське християнство, що і стало основою формування та розвитку Давньоруської цивілізації [13].

Поряд з цим деякі дослідники, вказуючи на Апостольський характер Українського православ'я, відносять дату початків християнства на Русі-Україні не до 988 р., коли воно вже постало її офіційною ідеологією, а до моменту заснування християнської церкви Апостолом Андрієм Первозваним у 65-у році, з огляду на що вона і постає важливим чинником цивілізаційного поступу України [14].

За словами відомого вітчизняного історика В.М. Рички, становлення й розвиток офіційної ідеології Київської Русі, подібно до інших країн тогочасного середньовічного світу, відбувалося в категоріальному руслі християнського світогляду. Саме старозавітна традиція, як відзначає вчений, була визначальною для давньоруських літописців і книжників, що й визначило значною мірою орієнтацію на її історичні зразки тексти найдавніших літописних зведень. За висновком дослідника, основою сприйняття соціокультурної унікальності Київської Русі є формування ідеї Києва як Другого Єрусалима та центру Православного світу [15; 16].

Подальша співпраця вченого з відомим вітчизняним істориком О.П. Моцею привела до визначення християнства, основою якого виступали специфічні риси давньоруської релігійної свідомості як складного соціокультурного комплексу, що постав підґрунтям входження Київської Русі до загальноєвропейського історико-культурного ландшафту [17].

У свою чергу в дослідженні цивілізаційної сутності Київської Русі О.П. Моця використовує стадіальне визначення цивілізації, подане у праці К.П. Бунятян «Давнє населення України», згідно з яким цивілізація – це той стан суспільства, якому притаманні державна система управління, соціальна стратифікація (елітарне суспільство всупереч первісному егалітарному) та різні форми експлуатації. Проте, поряд з цим, вчений погоджується з точкою зору відомого вітчизняного історіософа Ю.В. Павленка про те, що цивілізаційний процес слід розглядати у вигляді двох основних етапів – передісторії (становлення основ цивілізації, наприклад, Трипільська протоцивілізація) та власне історії (цивілізаційного розвитку), де й постають всі ознаки державності (період Київської Русі).

Згідно з цим визначенням, за словами дослідника, Київську Русь, що склалася в IX ст. у результаті тривалого внутрішнього розвитку східнослов'янських племен, збагаченого впливами сусідніх народів, безсумнівно слід відносити до кола цивілізацій, адже їй притаманні наявність урбаністичного центру (Києва), розвинутої державності та стратифікації суспільства, а також потужного консолідуючого чинника, яким постало в її історії православ'я [18; 19].

Підводячи підсумки проведеного дослідження, слід наголосити на певних характерних рисах застосування цивілізаційного підходу вітчизняних істориків до вивчення Середньовічного періоду української історії.

Незважаючи на подальше застосування в інтерпретації Київської Русі понять першої східнослов'янської або Давньоруської держави, які є традиційними ще з радянських часів, у розробці цього питання в сучасній українській історіографії можна виділити кілька основних підходів, які сформувалися під впливом методологічних переорієнтацій, викликаних застосуванням цивілізаційного підходу до цього періоду української історії.

Слід відзначити, що застосування понять Слов'янської (Ю.М. Теплицький) чи Східно-Православної (Б.Б. Глотов) або будь-якої іншої цивілізації, яка охоплює у своїх межах і Україну, і Росію в контексті вивчення історії Київської Русі у працях вітчизняних істориків є скоріше як виняток. Пов'язано це з прагненням відходу від радянської історіографічної традиції у розгляді цього питання, що обумовило у свою чергу як провідну тенденцію сучасної вітчизняної історіографії, розгляд Київської Русі саме як першої Української держави та, відповідно, невід'ємної складової історії України.

Найбільш інтенсивним розвитком наразі позначений напрям інтерпретації Київської Русі як органічної частини Європейської цивілізації, де вона постає як типова держава середньовічної Європи (Л.Л. Залізник).

Поряд з цим набуває поширення і напрям осмислення історії розвитку Київської Русі, де вона постає, з точки зору цивілізаційного підходу як окрема цивілізація (О.П. Моця, О.О. Рафальський, М.Є. Горелов). Причому, виходячи з уваги цивілізаційного підходу до соціокультурних факторів, одним з провідних чинників визначення її як цивілізації виступає тут історичний феномен Київського або Українського православ'я, обумовивши тим самим її власну соціокультурну унікальність (В. Литвин, В.М. Ричка, В.С. Крисаченко).

Література

1. Історія України / [Верстюк В.Ф., Гарань О.В., Гуржій О.І. та ін.]; Під ред. В.А. Смолія. – К., 2002. – С. 27–57.
2. Олійник М. Історія України: [Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / М. Олійник, І. Ткачук. – Хмельницький, 2003. – С. 23 – 31.
3. Король В.Ю. Історія України: [Навч. посіб.] / Віктор Юхимович Король. – К., 2005. – С. 31 – 67.
4. Глотов Б.Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу: [монографія] / Борис Борисович Глотов. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 64, 132.
5. Теплицький Ю.М. Енциклопедія слов'янства в 10 т. / Ю.М. Теплицький. – Луганськ: ВАТ «ЛЮД», 2004. – Т. 1: Етногенез слов'янства і становлення державності Русі в контексті взаємовідносин «Захід» – «Схід» (Звідки пішла земля слов'янська й якого ми роду-племени), 2004. – С. 10, 219 – 220.
6. Залізник Л. Первісна історія України: [Навч. посіб.] / Леонід Залізник. – К., 1999. – С. 189.
7. Залізник Л.Л. Походження українського народу / Леонід Залізник. – К., 1996. – С. 21.
8. Залізник Л. Від склавинів до української нації / Леонід Залізник. – К., 2004. – С. 78.
9. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України / Леонід Залізник. – К., 1994. – С. 3 – 5, 136 – 151.
10. Залізник Л. Передісторія України X – V тис. до н.е. / Леонід Залізник. – К., 1998. – С. 270.
11. Залізник Л. Україна в колі світових цивілізацій: [Наук.-метод. розробка на допомогу лектору-викл. нар. ун-ту українознавства] / Леонід Залізник. – К., 2006. – С. 52 – 62, 72.
12. Литвин В. Історія України: [Підручник] / Володимир Литвин. – К., 2006. – С. 79.
13. Бабенко В.М. Історіософські ідеї доби Київської Русі (на матеріалах книжної культури): дис.... канд. філос. наук: 09.00.03 / Бабенко Валерій Михайлович. – Донецьк, 2003. – С. 166 – 167.
14. Крисаченко В.С. Україна на сторінках Святого Письма та витяги з першоджерел, що засвідчують процес поширення християнства на теренах України від Апостола Андрія до князя Володимира: [Науково-довідкове видання] / Валентин Семенович Крисаченко. – К., 2000. – С. 101 – 102, 108 – 126.
15. Ричка В.М. Ідея Києва – Другого Єрусалима в політико-ідеологічних концепціях середньовічної Русі / В.М. Ричка // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 72 – 73, 81.
16. Ричка В. «Київ – Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі) / Володимир Ричка. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 243 с.
17. Моця О.П. Київська Русь: від язичництва до християнства: [Навч. посіб. для учнів старших класів і студентів] / О. Моця, В. Ричка. – К., 1996. – С. 3, 122 – 142, 189.
18. Бунятян К.П. Давнє населення України: [Навч. посіб.] / Катерина Петрівна Бунятян. – К., 1999. – С. 137 – 138.
19. Моця О.П. Давні та середньовічні цивілізації в Україні / О.П. Моця // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: [Зб. наук. пр.] – К., 2004. – С. 77 – 80, 84.

Гончаревский В.Э. Исследование средневековой истории Украины в контексте использования цивилизационного подхода в современной отечественной историографии. В статье проанализированы особенности использования цивилизационного подхода в контексте интерпретации периода Киевской Руси в работах современных отечественных историков.

Ключевые слова: Киевская Русь, праяукраинское государство, цивилизация, социокультурная специфика.

V. Goncharevskiy. A study of medieval history of Ukraine in the context of using the civilization theory in modern ukrainian historiography. *The peculiarities of applying the civilization theory in the context of interpretation of Kiyivska Rus' period in the works of modern Ukrainian historians has been analyzed in the article.*

Key words: *Kyivska Rus', pro-Ukrainian country, civilization, social-cultural specification.*

УДК 94(47+57)"1919/1924"

Дізанова А.В.,

канд. істор. наук, доцент кафедри історії України
Ізмаїльського державного гуманітарного університету

Українсько-російські відносини за умов творення СРСР

У статті розглядаються основні етапи творення СРСР і розвиток відносин між УСРР та РСФРР на кожному з них, намагання українського керівництва забезпечити фактичну рівність республік.

Ключові слова: *воєнно-політичний союз, воєнно-господарський союз, СРСР, федерація, рада національностей.*

Росія є стратегічним партнером України. Гармонізація відносин із сусідньою державою залишається однією з актуальних проблем для Української держави на сучасному етапі. Нагальною потребою у зв'язку з цим стало переосмислення відносин, які дісталася нам у спадок від попередньої епохи. Відмова від стереотипів, що існували десятиліттями, переусвідомлення історичного шляху України неможливі без аналізу подій 1919 – початку 20-х років ХХ ст., визначення державно-політичного статусу України за умов так званого об'єднаного руху радянських республік, у системі союзної держави.

Останнім часом з'явилося чимало праць, присвячених проблемам утворення СРСР. Однак поза увагою дослідників, зокрема російських, проходить той факт, що об'єднання радянських республік відбувалося під безпосереднім керівництвом більшовицької партії, рішення якої були обов'язковими для партійних організацій республік. Практичні кроки щодо зміцнення державних зв'язків між республіками закріплювались у програмі партії, прийнятій VIII з'їздом РКП(б). Програмою передбачалось федеративне об'єднання радянських республік як одну з перехідних форм на шляху до повної державної єдності.

Українські дослідники звертають увагу на те, що підпорядкування України більшовицькому центру розпочалося задовго до утворення СРСР і навіть до встановлення так званого воєнно-політичного союзу.

7 березня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд УСРР своєю постановою об'єднав банківську справу України та Радянської Росії. Російському народному банку було надано право поширювати свої дії на українську територію. Єдиною була грошова система, що базувалася на радянському карбованці. Росія узяла на себе фінансування головних витрат радянських республік [1]. Раднарком РСФРР призначив при урядах радянських республік своїх уповноважених для координації політики. На початку 1919 р. Україна направила уповноважених до Раднаркому РСФРР.

У квітні цього самого року ЦК РКП(б) прийняв директиви для ЦК КП(б)У про необхідність єдності дій Радянської України з Радянською Росією. Московське партійно-державне керівництво, підкреслюючи необхідність об'єднання радянських республік, спонукало їх, із тактичних міркувань, виявляти ініціативу щодо об'єднання з радянською Росією. У секретному протоколі ЦК РКП(б) від 23 квітня вказувалося: «Запропонувати ЦК КП(б)У поставити на обговорення питання про те, за яких умов, коли і в якій формі може бути проведене злиття України з Радянською Росією» [2, с. 335].

18 травня вийшла постанова Центрального Виконавчого Комітету Рад України про необхідність об'єднання військових і матеріальних сил радянських республік, в якій, зокрема, зазначалося, що усі матеріальні засоби, необхідні для ведення боротьби з ворогами радянських республік, мали зосереджуватись навколо спільного для усіх республік центру [3, с. 535].

Таким чином, встановлення тісного державного зв'язку між РСФРР, УСРР та іншими республіками почалося до підписання угоди від 1 червня 1919 р.

Остаточна форма об'єднання республік визначилась 1 червня 1919р. на засіданні Всеросійського ЦВК за участю представників усіх радянських республік, де прийняли декрет «Про військовий союз радянських республік – Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії».

Декретом ВЦВК було юридично оформлено ліквідацію повноважень республік у найважливіших сферах діяльності. У ньому, зокрема, зазначалося: «Провести тісне об'єднання: 1) військової організації і військового командування, 2) Рад народного господарства, 3) залізничного управління й господарства, 4) фінансів, 5) комісаріатів праці радянських соціалістичних республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії й Криму з тим, щоб керівництво зазначеними галузями народного життя було зосереджене в руках єдиних колегій» [4, с. 53б]. Комісії, створені ВЦВК, доручалося розпочати переговори з представниками відповідних Центральних виконавчих комітетів і разом з ними виробити конкретні норми об'єднання. Однак невідомо, чи збиралася ця комісія. Декрет від 1 червня можна розглядати як перший реальний крок до відновлення унітарної держави.

У листі ЦК КП(б)У від 5 серпня 1919 р., адресованому Оргбюро ЦК РКП(б), вказувалося на необхідність перетворення ЦК КП(б)У на обласний орган ЦК РКП(б) шляхом встановлення з останнім більш тісного органічного зв'язку і здійснення ним безпосереднього керівництва роботою в Україні. З цією метою пропонувалося здійснити обмін відповідальними працівниками [5]. У листі, зокрема, зазначалося, що в Україні дуже часто не мали навіть уявлення про те, які рішення приймає ЦК РКП(б) стосовно окремих українських установ, котрі нерідко дізнавалися про ці рішення останніми [6].

28 грудня 1920 р. було укладено Союзний договір між Росією та Україною. Кількість об'єднаних комісаріатів збільшувалась. Об'єднаними оголошувались комісаріати: «1) військових і морських справ; 2) Вища Рада Народного Господарства; 3) зовнішньої торгівлі; 4) фінансів; 5) праці; 6) шляхів сполучення та 7) пошт і телеграфу» [7, с. 75].

У п.4 вказувалося, що об'єднані комісаріати обох республік входять до складу Раднаркому РСФРР і мають у Раді Народних Комісарів УСРР своїх уповноважених, які затверджуються та контролюються українським ЦВК та З'їздом Рад.

Документи підтверджують, що з утворенням у грудні 1920 р. воєнно-господарського союзу курс на централізацію посилювався. Під контролем Вищої Ради народного господарства (ВРНГ) опинилися металургійна та металообробна промисловість, управління залізницями і зв'язком.

З 1922 р. на Україну почали поширюватись Земельний, Цивільний, Карно-процесуальний та інші кодекси РСФРР. Усе частіше виникали конфлікти та суперечки між республіками. Архівні матеріали дозволяють розкрити їх природу: підґрунтям яких часто ставали економічні питання. Росія вимагала від України збільшити постачання хліба. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 3 вересня 1921 р. розглядалося питання про розміри державного хлібного фонду України та про кількість хліба, який Україна зобов'язана дати Росії. Після ретельних підрахунків було встановлено, що Україна може виділити лише 8 млн. пудів. Однак член колегії Наркомпроду РСФРР Фрумкін наполягав на тому, що Україна має відправити 30 млн. пудів. Політбюро ухвалило останню цифру, «навіть на шкоду власному постачанню» [8, с.78].

Ігнорувалися національні особливості і юридичні права України під час здійснення її районування. Держплан РСФРР наполягав на поділі республіки на дві економічні області – Південно-Західну з центром у Києві та Південну Гірничопромисловою з центром у Харкові. Економікою цих областей мали керувати органи ВРНГ та Ради Праці та Оборони (РПО) РСФРР. Однак протест партійних та державних органів УСРР, а також втручання Леніна дали змогу відстояти економічну єдність республіки [9].

Намагаючись зберегти економічну самостійність, керівництво УСРР особливо ретельно підійшло до розробки «Положення про взаємовідносини Української ради народного господарства (УРНГ) та Вищої ради народного господарства (ВРНГ)», яке було затверджене 7 червня 1922 р. Раднаркомом УСРР. За Президією УРНГ залишилося право вносити зміни

до постанов ВРНГ та призупиняти їх дію, УРНГ мала самостійно визначати основний капітал та обігові фонди окремим промислово-торговельним підприємствам, їх об'єднанням та організаціям, розпоряджатися прибутками з урахуванням потреб республіки [10]. Спеціальним положенням визначались відносини двох республік у фінансовій сфері. У ньому підкреслювалось, що народний комісаріат фінансів РСФРР, інші наркомати та центральні установи діють виключно через уповноваженого наркомату фінансів при Раднаркомі УСРР і у жодному разі не допускають безпосередніх звернень до губернських та повітових фінансових органів, котрі знаходяться на території України [11].

Напередодні утворення Союзу розпочалися гострі дискусії щодо прав союзних республік. Всупереч сталінській ідеї автономізації українське керівництво, зокрема голова Раднаркому УСРР Х.Раковський, обстоювало ідею федерації [12, с. 11].

На I з'їзді рад СРСР, який розпочав роботу 30 грудня 1922 р., з'ясувалися розходження у позиціях делегатів. Делегати від УСРР наполягали на забезпеченні реальних гарантій рівноправності та суверенності республік у межах Союзу.

Після утворення Союзу керівництво УСРР продовжувало боротьбу за розширення прав республіки. Х.Раковський у статті «Національний момент у радянському будівництві», надрукованій 25 березня 1923 р., висловлював занепокоєння тим, що чимало представників центральних органів розглядають Союз РСР як крок до ліквідації союзних республік. Були зроблені конкретні пропозиції щодо того, як забезпечити реальну участь республік у союзному уряді [13].

Гостра дискусія з національного питання розгорнулася на XII з'їзді партії. Українське керівництво продовжувало боротьбу за розширення прав України виступало проти втілення в життя під гаслом інтернаціоналізму ідеї єдиної-неподільної Росії. Воно домагалось, щоб рівність республік була фактичною, а не формальною. Х.Раковський вказував на те, що управлінський апарат нерідко ігнорує республіканське керівництво, направляючи циркуляри ЦК РКП (б) губернським комітетам і центральним комітетам автономних республік, ігноруючи керівництво союзної республіки. За висловом Х.Раковського, «...центральні органи обрушилися всією своєю вагою на окремі республіки» [14]. Занепокоєння викликало й те, що Концесійний комітет, створений у 1923 р., отримав право розпоряджатися природними багатствами республік.

На думку багатьох делегатів XII з'їзду РКП(б), забезпечити реальну участь республік у центральних органах Союзу могла б друга палата ЦВК — Рада національностей.

У резолюції з'їзду підкреслювалось, що «...вищі органи Союзу повинні бути побудовані так, щоб вони повністю відображали не тільки спільні нужди і потреби всіх національностей Союзу, а й спеціальні нужди і потреби окремих національностей. Тому, поряд з існуючими центральними органами Союзу, які є представництвом трудящих мас усього Союзу, незалежно від національності, повинен бути створений спеціальний орган представництва національностей на засадах рівності» [15, 30]. Однак Рада національностей мала формуватися з представників усіх національних республік та автономних республік у межах РСФРР на паритетних засадах. У результаті кількість представників від РСФРР набагато перевищувала б кількість делегатів від союзних республік, що входили до складу СРСР. Проти такого вирішення питання виступав Х.Раковський, який наголосив, що це призведе до такого становища, яке склалося у Союзному ЦВК, в котрому з 360 депутатів 280 представляли РСФРР, а решта 80 — усі союзні республіки, разом узяті, у Раді національностей РСФРР мала б 64, або 72 голосів, Україна — лише 4. Раковський наполягав на тому, щоб жодне з державних об'єднань, що входили до другої палати, не мали більше 2/5 голосів, проте ця поправка не була прийнята [16].

Після з'їзду керівництво республіки форсувало роботу над створенням українського варіанту Договору про створення СРСР. 23 травня 1923 р. цей проект був розглянутий і затверджений на об'єднаному засіданні Президії ВУЦВК і Раднаркому УСРР, яким передбачалось розширення компетенції республіканських органів влади. Його було подано до конституційної комісії, створеної ЦВК СРСР. Однак пропозиції українського керівництва не були враховані.

На початку липня 1923 р. Х.Раковського призначили представником СРСР у Лондоні. Своє ставлення до нового призначення Х.Раковський висловив у листі Сталіну від 18 липня 1923 р.: «Мое призначення у Лондон, — писав він, — є для мене, і не лише для мене одного, лише приводом для того, щоб зняти мене з роботи на Україні» [17, с. 75].

У 1924 р. була прийнята Конституція СРСР. Союз РСР перетворювався на жорстко централізовану державу. Відносини між союзними органами та республіканським керівництвом залишалися напруженими. Спроби послабити тиск з боку центральних органів виявились марними. Українська СРР остаточно втратила свій суверенітет.

Вивчення досвіду українсько-російських відносин на етапі творення СРСР дозволяє дійти висновку, що міждержавні відносини можуть повноцінно розвиватися лише на засадах добросусідства, рівноправності, взаємної поваги, з урахуванням національних інтересів обох партнерів.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф. 2 (РНК УСРР (1918–1946)). – Оп. 1. – Спр. 18 (Постанови Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР, 1919р.) – Арк. 47.
2. Шевчук В.П. Історія української державності. Курс лекцій. [Навчальний посібник] / В.П. Шевчук, М.Г. Тараненко. – К.: Либідь, 1999. – 480 с.
3. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Док. і матер. [Довідник]. У 2 ч. / Упоряд: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресів, В.П. Ляхоцький, В.Ф. Панібудьласка; За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 1. – 583 с.
4. Там само.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1 (Центральний Комітет Комуністичної партії України). – Оп. 20. – Спр. 129 (Листування з ЦК РКП(б) – січень–грудень 1919 р.). – Арк. 32.
6. Там само. – Арк. 33.
7. Україна в ХХ столітті (1900–2000): [Зб. док. і матер.] / Упоряд: А.Г. Слісаренко, В.І.Гусев, В.Ю. Король та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 351 с.
8. Там само.
9. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2 (РНК УСРР). – Оп. 2. – Спр. 883 (Ітоги районирования Украины). – Арк. 58.
10. Там само. – Спр. 392 (Краткое положение о взаимоотношениях УСНХ и ВСНХ – 1922г.). – Арк. 482, 482 зв., 483.
11. Там само. – Арк. 491.
12. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Доку. і матер. [Довідник]: У 2 ч. / Упоряд: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресів, В.П. Ляхоцький, В.Ф. Панібудьласка; за ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – 704 с.
13. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2 (РНК УСРР). – Оп. 2. – Спр. 462 (Загальноадміністративний відділ. Статті, нотатки, записки Голови РНК, листування – 1923). – Арк. 39.
14. Там само. – Арк. 111.
15. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. [Довідник]: У 2 ч. / Упоряд: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресів, В.П. Ляхоцький, В.Ф. Панібудьласка; За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – 704 с.
16. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2 (РНК УСРР). – Оп. 2. – Спр. 462 (Загальноадміністративний відділ. Статті, нотатки, записки Голови РНК, листування. – 1923). – Арк. 116 – 117.
17. Они не молчали [Научное издание] / Сост. А.В. Афанасьев. – М.: Политиздат, 1991. – 448 с.

Дизанова А.В. Украинско-российские отношения в условиях создания СССР. В статье рассматриваются основные этапы создания Союза ССР и развитие отношений между УССР и РСФСР на каждом из этапов, стремление украинского руководства обеспечить фактическое равенство республик.

Ключевые слова: военно-политический союз, военно-хозяйственный союз, СССР, федерация, Совет национальностей.

A. Dizanova. The Ukrainian-Russian relationships in the conditions of the USSR creation. The main stages of the USSR creation, the development of the relationships between the Ukrainian SSR and the RSFSR at each of the stages, the pursuit of the Ukrainian authority to provide the actual equality of the republics are revealed in the article.

Key words: military and political union, military and economic union, Union of Soviet Socialist Republics (Soviet Union, USSR), federation, Council of Nations.

УДК 930.1:008](477+438)"2000/2005"

Коваленко О.М.,

аспірантка кафедри історії України
Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова

Історіографія українсько-польських культурних відносин 2000–2005 рр.

У статті аналізується польська історіографія українсько-польських культурних відносин у 2000–2005 рр. Систематизуються праці польських вчених, виступи політиків, порушені загальні українсько-польські проблеми та їх вирішення.

Ключові слова: українсько-польські культурні відносини, польська історіографія, культурні заходи, культурні взаємини, інтеграційні процеси.

Надзвичайно актуальними є дослідження питання історіографії українсько-польських культурних відносин 2000–2005 рр. Цей період насичений різноманітними політичними, економічними і зокрема культурними подіями, серед яких вступ Польщі до ЄС, проголошення Року Польщі в Україні. Історія становлення і розвитку українсько-польських культурних відносин займає помітне місце у польській історіографії. Багато зарубіжних вчених досліджують складні процеси розвитку українсько-польських взаємин у різні історичні періоди. Здобуття справжньої політичної незалежності України і Польщі призвело до кардинальної перебудови польської історіографії, до нового етапу у її розвитку, що є, на нашу думку, закономірним явищем становлення і розвитку історичної науки. Велика кількість різноманітного, змістовного та доступного документального матеріалу дозволяє вдаватися до поглибленого розгляду історії України і Польщі, українсько-польських культурних зв'язків.

Метою цієї статті є систематизація та узагальнення польської історіографії, яка стоєть зближення культур народів Польщі й України.

Процеси формування й поглиблення двосторонніх відносин між Україною і Польщею сучасного періоду вже знайшли певне відображення в працях польських науковців. Наукова історична думка поступово нагромаджує потенціал вивчення зовнішньополітичного, внутрішньополітичного, соціально-економічного розвитку Польщі й України під час становлення польської та української національної державності наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. та формування і розвитку двосторонніх відносин. Наукові дослідження М. Зілковського з цієї проблематики дозволяють простежити основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики обох держав, їх реалізацію зовнішньополітичної стратегії за нових геополітичних умов для забезпечення своєї національної безпеки та встановлення і розвитку повноцінних партнерських стосунків [1].

Дослідження сучасного періоду у розвитку українсько-польських культурних відносин польськими істориками, культурологами, політологами розпочалося паралельно до активізації цих взаємин у політичному житті. Активний процес нагромадження інформації стосовно формування відносин сучасного періоду та підкреслення важливості повноцінного розвитку українсько-польської співпраці як важливого стабілізуючого чинника в Центральній-Східній Європі розпочався після 1991р. Політологи, історики, політики, журналісти, громадські діячі намагаються проаналізувати процеси останнього десятиріччя ХХ ст. та визначити перспективи українсько-польського співробітництва у ХХІ ст., на що вказує проведення міжнародних наукових семінарів, симпозіумів, конференцій, круглих столів. Протягом 2000–2004 рр. українські та польські наукові центри проводили наукові конференції, які відбувались по чергово в Польщі та Україні. Серед них слід виділити такі:

«Україна – Польща: шлях до європейської співдружності» (Тернопіль, 2002 р.), «Українсько-польські спільні питання» (Київ, 2004 р.) [2] та ін. Участь у конференціях брали представники світу науки, а також політики, які порушували питання актуальних аспектів та перешкод у українсько-польській культурній співпраці, місця держав нашого регіону у новому

європейському устрої. Опубліковані збірники матеріалів наукових конференцій, в яких вміщено доповіді, статті, матеріали сотень істориків і політологів України й Польщі, є значним доробком історіографії. Здійснений обмін інформацією, поглядами та оцінками дозволив окреслити сучасний стан досліджень проблематики, узгодити спільні підходи, створити підстави для узгодження розбіжностей і протилежних версій інтерпретації подій та формулювання висновків, що привело до поступового вироблення спільних позицій обох сторін.

Проблема українсько-польських відносин в українській історіографії досліджується в різних її аспектах, але суттєвим недоліком окремих публікацій є те, що в них основна увага приділяється лише розвитку політичного та економічного українсько-польського співробітництва, майже не торкаючись культурних відносин.

У працях польських учених В. Залескі, М. Чеха, Я. Загурського підкреслюється поетапність у розвитку двосторонніх відносин, зосереджується увага на комплексному підході до суспільно-політичних, економічних та культурних зв'язків України і Польщі. Зокрема, В. Залескі, Я. Загурський за основну проблему ставлять питання систематичності та стабільності культурних відносин двох народів. «Культурний аспект наших відносин на сучасному етапі цікавить не тільки політиків на державному рівні, а й наші народи. Ступінь зацікавленості нашими культурами в Україні та Польщі надзвичайно високий» [3].

Дослідник М. Чех, українець за походженням, нині – сенатор Речі Посполитої, у статті «Один з сусідів. До питання українсько-польських культурних відносин», розкриває двосторонні зв'язки через призму змін у Європі наприкінці 90-х – на початку 2000-х років. Він виділяє три площини, що існують для України із встановленням дружніх відносин з Польщею: безпечні кордони; розв'язання проблеми національних меншин та зовнішньополітичний аспект. У висвітленні питань національних меншин залишилися поза увагою проблеми вивчення та збереження їх мови, культури, звичаїв та традицій [4].

Деякі дослідники українсько-польські зв'язки розглядають через призму подолання застарілих стереотипів. До них належать, зокрема, Казимір Зажмитський, Мацай Байерсдорф [5]. Вони відокремили критерії міжкультурного обміну, винайшли шляхи подолання застарілих стереотипів та виділили проблеми, що гальмують розвиток двосторонніх відносин.

Зокрема, польський дослідник М. Фігура у праці «Стереотип українця в пресі Західної Польщі в 2000–2005 рр.» аналізує проблеми подолання застарілих стереотипів між двома народами. Простежуючи історичні умови, що сприяли створенню упереджень, наголошує на шляхах їх подолання: знаходженні прикладів доброзичливого співіснування та компромісів.

До проблеми подолання стереотипів зверталися Б. Бердиховська, багаторічний керівник відділу національних меншин Міністерства культури і науки Республіки Польща та відомий політичний діяч Польщі Я. Куронь. Позитивним у їх дослідженні «Холодне пограниччя» є розгляд трьох проблем, що гальмують розвиток двосторонніх відносин: небажання окремих людей з обох боків співпрацювати, спогади про конфліктні події та сформовані на їх основі стереотипи й недостатність діяльності лише президентів.

Польські автори М. Балтовський та А. Мішчук у публікації «Польсько-український кордон у перспективі нового геополітичного європейського порядку» проаналізували історико-географічне становище України та Польщі, систематизували дані про стан та роботу пропускних пунктів на спільному кордоні та прикордонні контакти [6]. Поділили українсько-польське «пограниччя» на південне та північне, що є доповненням до існуючого розподілу на західне та східне, як у дослідженні Д. Вояковського «Пограниччя польсько-українське. Сучасна зустріч Сходу з Заходом» [6]. Він визначає українсько-польське прикордоння як «цивілізаційне пограниччя», де відбувається взаємовплив культур. Специфіка, за його словами, виникає із різних глибоких міжсуспільних та міжкультурних зіткнень. Позитивним моментом роботи є відокремлення трьох критеріїв міжкультурного обміну: телебачення та преса, контакти мешканців прикордонних територій та національні меншини, завдяки яким відбувається проникнення однієї культури в іншу.

Науковець з Польщі Є. Орльоф у своїх розвідках розкриває політичні та культурні аспекти українсько-польського співробітництва сучасного періоду, але більше акцентує увагу

на розвитку культурних зв'язків і проблемах становища національних меншин в обох країнах та підкреслює важливе значення повноцінних відносин для розвитку обох держав [7].

Для дослідження традицій українсько-польських зв'язків безперечний інтерес має праця В. Мокрого, засновника і керівника Фондації ім. Святого Володимира — Хрестителя Київської Русі у Кракові «Проблеми українців в Польщі після висельної акції «Вісла» 1947 року» [8]. На основі великої кількості маловідомих документів і матеріалів автор висвітлює проблеми українців і поляків після акції «Вісла».

Проблемі пам'яток української культури в Польщі присвячена праця польського автора А. Саладяка «Пам'ятки та пам'ятники старовини української культури в Польщі» [9]. Використовуючи велику кількість зібраних даних про осередки культури православної церкви в Польщі, він створив детальний каталог цих пам'яток та мапи їх розміщення. Підставою для регіонального поділу стала специфіка розміщення об'єктів, пов'язаних з українською культурою, та особливо їх концентрація в Східній Польщі.

Досить дискусійною виявилася проблема повернення культурних цінностей. Є. Завалень у своїх працях «Про охорону пам'яток церковної архітектури Перемищини після 1947 року», «Пам'ятники старовини і політика: розмова з Є. Туром» [10], оцінив процес охорони історичних пам'яток у Польщі, а саме – церковної архітектури на території Перемишльського воєводства, здійснення консерваторської програми та діяльність Бюро документації пам'яток щодо інвентаризації, дослідження та охорони історико-культурних цінностей, підкреслив причини уповільнення реставраційних робіт. Проблемі пам'яток української культури в Польщі присвячена монографія польського автора А. Саладяка [11]. Використовуючи велику кількість зібраних даних про осередки культури православної церкви в Польщі, він створив детальний каталог цих пам'яток та мапи їх розміщення.

Ще одним аспектом у розвитку українсько-польського стратегічного партнерства є проблеми, непорозуміння та конфліктні ситуації, які притаманні будь-яким відносинам і які для об'єктивного висвітлення цього процесу оминати неможливо. Негативний резонанс в українсько-польські стратегічні стосунки внесла і кількарічна проблема з відкриттям польського військового меморіалу на львівському Личаківському цвинтарі. Ця подія активно коментувалася в польських засобах масової інформації, з цього приводу висловлювалися політики, науковці, журналісти та ін. Зокрема, відомий польський журналіст П. Смоленський так оцінив на сторінках «Газети Виборчої» цей інцидент: «Для поляків несправедливе і образливе, а для України – політично самовбивче» [12].

Остаточним висновком більшості коментарів було побоювання, чи не вплине ця історія на стан українсько-польських відносин. «Можливо, на вчорашньому «ні» зависло все польсько-українське єднання?» – запитував головний редактор газети «Трибуна», пов'язаної з правлячою коаліцією лівих партій [12]. Польське видання відомого тижневика «Newsweek» пише: «Дипломати неофіційно стверджують, що тепер у польсько-українських відносинах надовго запанує холод» [12].

Проте офіційна позиція більшості польських політиків на чолі з президентом не підтвердила цих прогнозів. Ще у згаданій вище заяві А. Квасневський зазначив: «Особисто обіцяю, а також від імені польського керівництва, що ми не послабимо зусиль, скерованих на польсько-українське єднання» [12]. Таку саму позицію одностайно задекларували й інші високопосадовці Польщі. Зокрема, прем'єр Л. Міллер на прес-конференції, присвяченій українсько-польському економічному форуму, сказав: «...Ми хочемо інтенсифікувати торговий обмін, економічну та культурну співпрацю. Останніми днями атмосфера співробітництва зі східним сусідом дещо погіршилась. Маю на увазі рішення львівської влади. Однак треба йти далі і, незалежно від тих чи інших проблем, думати про майбутнє» [13].

Завдяки спільним зусиллям А. Квасневського та В. Юценка був знайдений компроміс і було встановлено дошку, на якій викарбуваний такий напис: «Тут спочиває польський військовий, який помер за батьківщину» [12]. З цього приводу висловився професор Є. Ключовський, який зауважив, що тривалі стосунки, перевірені часом, не можуть бути зруйновані непорозумінням. Відкриття некрополя, з української сторони, є знаком приязні, миру та

бажання подальшого українсько-польського єднання, порозуміння та зміцнення стратегічного партнерства [14].

Ще однією визначною подією у поглибленні українсько-польського взаєморозуміння і практичною реалізацією положень Спільної заяви Президентів України та Польщі «До порозуміння і єднання» стало проведення спільних заходів, приурочених до 60-ї річниці трагічних подій на Волині та вшанування пам'яті жертв цих подій. Ще під час зустрічі президентів України та Польщі у лютому 2003 р. глави держав домовились підготувати кілька спільних заходів, приурочених цій трагічній події. Колишній Президент України Л. Кучма підкреслив, що він дав розпорядження детально вивчити всі документи, пов'язані з трагічними подіями на Волині у період Другої світової війни. Коментуючи ці події, польський історик В. Серчік зауважив, що нині історикам потрібно серйозно вивчити це питання з тим, щоб нарешті встановити історичну правду. При цьому наголосив, що хоч якою була б виявлена правда трагічних подій на Волині, вона не повинна зашкодити добросусідським стосункам, які склалися за останні роки між Україною та Польщею [15].

З метою подальшого зміцнення українсько-польського стратегічного партнерства 2004 р. відповідно до домовленостей між президентами України та Польщі, був оголошений Роком Польщі в Україні і проходив під гаслом «Україна і Польща – разом у Європі», офіційне відкриття якого відбулося 30 березня 2004 р. Уже на початку року розпочалось активне приготування до проведення урочистостей. Так, на початку лютого 2004 р. міністр культури Республіки Польща Вальдемар Домбровський прибув в Україну з метою обговорення основних питань підготовки відзначення Року Польщі в Україні з віце-прем'єр-міністром України Дмитром Табачником. Головна мета цього заходу, за словами польського міністра культури, «...познайомити українців з сучасною Польщею, її культурним, суспільним та економічним життям» [16]. Варшавський історик Анджей Ковальчик зауважив: «...2004 рік став уособленням цілісності наших культур, які доповнюють одна одну. Для поляків і українців це надзвичайна подія. Рік України в Польщі показав членам Європейського Союзу велике багатство і здобутки України та її європейські устремління» [17]. Вступ Польщі до ЄС дехто очікував як момент істини в наших відносинах. Останній етап підготовки до цієї події був дуже важким для України. Багатьох турбувала думка, як поведеться Польща? Польща поведлася якнайкраще. Президент Л. Кучма процитував президента А. Квасневського, який наголосив, що «...від України ми, поляки, не відвернемось. Україна споріднена з нами, вона має величезний потенціал, і ми повинні радіти, що можемо неформально представляти її в ЄС, де вона колись, сподіваємося, посяде не останнє місце [12]. Свого часу Польща першою серед країн світу визнала державний суверенітет України. Сьогодні ми, в свою чергу, першими вітаємо поляків зі вступом до Євросоюзу. Відкриваючи Рік Польщі в Україні, ми робимо демонстративний крок для зміцнення наших відносин. Бо тепер, коли ми кажемо – Польща, то маємо на увазі – Європейська спільнота» [12].

Аналіз польської друкованої й електронної преси та інших Інтернет-джерел засвідчує, що Польща – це країна, де ступінь підтримки українців є що не найбільший у світі. На думку польських дослідників Стефана Кокоцінські, Адама Вірські, Миколи Зимомря поляки виявляють інтерес до всього українського: політики, економіки, але найбільше їх цікавить українська культура, яка включає українське мистецтво, науку та ін. Польські історики, науковці, політики намагаються об'єктивно висвітлювати різні аспекти наших культурних взаємин, аналізують культурні заходи і коментують вирішення гострих проблем.

Література

1. Україна і Польща: історія та сучасність. – К: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2003. – 453 с.
2. Роль Паризької «культури» в становленні українсько-польського взаєморозуміння. Україна і Польща – стратегічне партнерство // 36. наук. праць міжнародного круглого столу (25–26 травня 2000 р.). – К: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – 111 с.
3. Wasiljewa L. Społeczno-polityczne i ekonomiczne aspekty przemian Ukrainy, zeszyt 13.– Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Centrum Badan Radzieckich, 2000.– 27 s.

4. Винниченко І. Про перспективи розвитку гуманітарних та культурних польсько-українських взаємин // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч. II. – С. 146–150.
5. Кіндрат К., Трохимчук С. Українсько-польські стосунки на зламі тисячоліть: Моногр. – Львів: Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2002. – 112 с.
6. Голібаррд Є. По-сусідськи. Польський вектор: Докум. Розповідь про динамічне п'ятнадцятиріччя 1989–2004 рр., про роль і наслідки використ. нац. ідеї в Україні та Польщі: Сусп.-екон. порівняння на тлі укр. нерішучості, невпевненості й невизначеності. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 432 с.
7. Війна і мир / За заг. ред. Л. Івашиної. – Вид. – 1. К.: АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – 560 с.
8. Остапчук Б. Україна, Польща, світ. – К.: Вид-во «Смолоскип», 2001. – 356 с.
9. Міжнародна наукова конференція «Українсько-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільство, культура» // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С. 148-150.
10. Pavliuk O. Ukrainian-Polish relations: a pillar of regional stability? / Chaillot Paper 26. The effects of enlargement on bilateral relations in Central and Eastern Europe. – Paris: Institute for Security Studies of Western European Union, 2006. – P. 43–62.
11. Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття: Моногр. – Львів: Вид-во «Кальварія», 2000. – 192 с.
12. Кіндрат К., Трохимчук С. Українсько-польські стосунки на зламі тисячоліть: Моногр. – Львів: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2002. – 112 с.
13. Макар Ю. І. Українці в Польщі: кількість і сучасне становище // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 2001. – Вип. 8. – С. 135–153.
14. Алексієвець М. Об'єктивна необхідність наукового вивчення історії України і Польщі та їх міждержавних відносин // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: ТДПУ, 2002. – Вип. 5. – С. 96–98.
15. Polska – Ukraina. Współpraca organizacji pozarządowych. Fundacja im. Stefana Batorego, Fundacja Edukacja dla Demokracji. – Warszawa, 2003. – 107 s.
16. Рік Польщі сприятиме партнерству // Урядовий кур'єр. – 2004. – 6 лют. – С. 3.
17. Olszański T. A. Historia Ukrainy XX w. – Warszawa: Volumen, 1993. – 279s.

Коваленко О.М. *Историография украинско-польских культурных отношений 2000-2005 гг. В статье анализируется польская историография украинско-польских культурных отношений в 2000–2005 гг. Систематизируются работы польских ученых, выступления политиков, подняты общие украинско-польские проблемы и их решения.*

Ключевые слова: украинско-польские культурные отношения, польская историография, культурные мероприятия, культурные взаимоотношения, интеграционные процессы.

O. Kovalenko. *The historiography of Ukrainian-Polish cultural relations in 2000–2005. The analysis of Polish historiography of Ukrainian-Polish cultural relations in 2000-2005 is done in the article. Works of Polish and Ukrainian scientists, speeches of politicians, common problems and ways of their solving are systematized.*

Key words: Ukrainian-Polish cultural relations, Polish historiography, cultural measures, cultural relations, integration processes.

УДК 94(4-11)+(73)“198/199”

Корнієнко А.Ю.,

аспірантка кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Американські концепції відносин США і країн
Східної Європи за умов революційних змін на межі
80–90-х років ХХ ст.*

Стаття містить нові концептуальні настанови у підходах Сполучених Штатів Америки до східноєвропейських країн на умов революційних змін, які відбулися в регіоні на межі 80–90-х років ХХ ст. Представниками американського політико-академічного істеблішменту були розроблені напрями східноєвропейської політики США після геополітичних змін у Європі внаслідок «оксамитових революцій».

Ключові слова: регіон, Східна Європа, міжнародні відносини, «оксамитові революції».

Новий етап східноєвропейської політики Сполучених Штатів, пов'язаний із політичними змінами у країнах регіону, розпочався навесні 1989 р. Зокрема, перші демократичні перетворення країн Східної Європи, особливо у Польщі й Угорщині, в американському суспільстві сприймалися як частина загального феномена діяльності М. Горбачова. Це впливало на те, що визначення офіційного політичного курсу відносно країн регіону відбувалось у контексті відносин США – СРСР і Захід – Схід. Але переговори «круглого столу» між представниками польського уряду й опозицією, що розпочалися 5 квітня 1989 р. у Варшаві, поставили на порядок денний для США питання про формування нових підходів американської політики щодо східноєвропейських країн як відповідної реакції на важливі політичні зміни в регіоні. Активізація процесів лібералізації в Польщі й Угорщині сприяли тому, що ці країни розглядались у структурах влади США не тільки як держави, де відбуваються радикальні політичні й економічні перетворення, а й як моделі та приклад переходу від комуністичної форми правління до демократії [8, р.2].

Зміни в Польщі й Угорщині мали велике значення для американських інтересів, оскільки несли в собі як певні перспективи, так і загрози для США. Тому трансформація східноєвропейської політики США передбачала обговорення проблемних питань, зумовлених як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Перш за все, таким проблемним питанням було порушення прав людини комуністичними режимами та проблеми, пов'язані з еміграцією з країн Східної Європи [12, р.337]. Саме перешкода вільному пересуванню громадянам з країн Східної Європи розцінювалась як значне порушення прав людини. Крім того, увагу вищого законодавчого органу США привертало порушення прав людини урядом Н. Чаушеску в Румунії, неодноразові репресії чехословацької влади проти дисидентів, болгарська політика примусової асиміляції турків, суперечності між сербами й албанцями в Косово. Проте Конгрес відреагував на це засуджуючими резолюціями і постановами [3, р.19].

Така форма зовнішньополітичної діяльності як надання фінансової допомоги східноєвропейським країнам у період до 1989 р., застосовувалась не часто та була скоріше випадковою, ніж систематичною. Але, починаючи з середини 1989 р., політична ситуація в Східній Європі змінилась, і саме фінансова допомога, як форма реалізації зовнішньої політики США в цьому регіоні, опинилася в центрі уваги як законодавчої, так і виконавчої влади. Хоча економічна допомога США все ще розглядалась як своєрідна відповідь на проблему еміграції зі Східної Європи, проте серед політичної еліти США поширеною ставала думка, що кредити повинні стати важливим інструментом, який впливатиме на розвиток Східної Європи у цілому [17, р.76].

З огляду на те, що Східноєвропейський регіон усе ще розглядався в контексті американсько-радянських відносин, основною темою, яка широко обговорювалась в американському суспільстві та політичних колах, була можливість зворотності змін у Східній Європі та масштаби радянського впливу на них. Варто зазначити, що це питання однаковою мірою турбувало представників як виконавчої, так і законодавчої влади США. Обережність і спостережливість були визначальними ознаками позиції США стосовно подій у Польщі й Угорщині навесні 1989 р. Так, на прес-конференції 30 травня 1989 р. в Брюсселі американський президент на запитання щодо реакції США на можливе військове втручання СРСР у східноєвропейські справи відмовився це коментувати і висловив сподівання, що повторення угорських подій 1956 р. в Східній Європі не станеться [15, р.642].

Одночасно з масовим захопленням демократичними процесами, які відбувались у країнах Східної Європи, та із зростанням відкритості СРСР в американських політичних колах спостерігалось тривожне очікування того, що в регіоні можливе відтворення тоталітарних тенденцій. Тому в зазначений період у процесі формування нової східноєвропейської політики частина конгресменів вважала, що навряд чи СРСР дозволить Східній Європі стати незалежною. На думку професора У. Луерса, улітку 1989 р. ще не було гарантій того, що «залізна завіса» знов не опуститься. Він пояснював, що між Радянським Союзом і Східною Європою залишилась тривожна невизначеність, яка, на його думку, проявлялась у тому, що «доктрина Брежнева» продовжувала існувати». «СРСР говорить про те, що соціалізм має залишатись як економічна система в регіоні. Акцентувалась увага на тому, що не застосовуватимуть силу в Східній Європі доти, доки ці країни поважатимуть соціалістичний вибір» [17, р.50]. Побоювання викликали і зв'язки між Східною Європою та Радянським Союзом у військовій і розвідувальній сферах, а також можливість використання технологій СРСР, які передаватимуться країнам Східної Європи як засіб допомоги у боротьбі із впливом Заходу [3, р.34].

З подальшим розвитком процесів лібералізації у Східній Європі невизначеність щодо майбутніх перетворень у регіоні зменшувалась. Більшість у Конгресі, як і у Палаті Представників, так і у Сенаті, уже погоджувалась з тим, що тенденції, які стали наявними у Східній Європі, доводять про незворотність змін. Проте поширеною ставала думка щодо законодавчого закріплення механізмів, які б тимчасово призупиняли надання допомоги Польщі й Угорщині на випадок їх відмови від політичного й економічного реформування або якщо їх міжнародна діяльність матиме несприятливий для американських інтересів характер [3, р. 34].

Проблемним питанням, що постало перед США 1989 р., була дилема щодо продовження або припинення так званої політики диференціації, яка раніше була однією з визначальних доктрин східноєвропейської політики США. Ще восени 1988 р. відомий американський політолог С. Ларрабі відзначав, що необхідно переглянути «політику диференціації» [6, р. 171]. Як обумовлював на слуханнях у Палаті Представників Дж. МакАдамс, «диференціація» ніколи не мала прямого відношення до Східної Європи. Це був лише інструмент для своєрідного нагородження певних східноєвропейських країн за їх відмежування від СРСР [11, р. 9]. Інший американський фахівець К. Богдан зауважував, що «диференціація» базувалась на визнанні того, що країни Східної Європи відрізнялися не тільки від СРСР, а й одна від іншої. Та у цілому, на його думку, зміст «політики диференціації» в період революційних змін у регіоні вказував на початок позитивної еволюції американсько-східноєвропейських відносин [2, р.59].

Головні критерії нової «політики диференціації» активно обговорювались в академічних і політичних колах США. Серед традиційних були названі незалежність від Москви та забезпечення прав людини. Проте був сформульований і новий критерій – економічні реформи, які за нових умов ставали головною детермінантою розвитку співробітництва між США та тією чи іншою країною Східної Європи. На думку директора дослідницького проекту відносин Схід – Захід М. Мандельбаума, «диференціація» повинна базуватися переважно на внутрішньополітичних та економічних досягненнях східноєвропейських країн і не залежати від їх зовнішньої політики [4, р.60].

1989 року в академічній громаді США активно велась дискусія між представниками двох різних підходів щодо майбутньої ролі США у трансформаційних процесах.

Перший з них передбачав повільне залучення США до трансформаційних процесів у країнах Східної Європи. Як відзначав М. Блітц, директор політичних і соціальних студій в інституті Хадсон, обережність адміністрації Дж. Буша була викликана, перш за все, бажанням не підштовхувати СРСР до використання сили, що могло загальмувати визволення Східної Європи. На його думку, ця обережність та уповільненість гальмувала надання Польщі й Угорщині економічної й організаційної допомоги [1, р.222].

Інший підхід передбачав активне залучення Сполучених Штатів до трансформаційних процесів у Східній Європі. Прибічники більш активної ролі США аргументували загальну зацікавленість Заходу в тому, щоб реформи в регіоні досягли своєї мети, інакше Європу очікуватиме значна нестабільність. Необхідність прямого залучення США до справ регіону також пояснювалася потребами країн Східної Європи ув збільшенні розмірів допомоги, спрямованої на підтримку реформ і стабільності. Лунали і пропозиції щодо впровадження нового «плану Маршала» для країн Східної Європи – мультимільярдної програми західної допомоги. Ідея нового «плану Маршала» була доволі поширеною серед тієї частини конгресменів, яку не задовольняли ті масштаби допомоги Східній Європі, які пропонувалися адміністрацією та Конгресом. Реалізація цієї ідеї розглядалася як відповідь на моральний виклик і своєрідний тест на місце США у світі, що змінювався [3, р.35]. Отже, головною метою активного приєднання США до процесів у Східній Європі було збереження ролі світового лідера.

Активізація контактів між країнами Східної та Західної Європи була одним із факторів, що вплинув на трансформацію підходів США щодо Східної Європи, яка почала розглядатися вже у контексті американсько-західноєвропейських відносин. Тому одне з питань, яке жваво обговорювалось в американських політичних колах, полягало у тому, чи мають США заохочувати західноєвропейські країни відігравати провідну роль у цих процесах, чи, може, взяти цю роль на себе.

Між представниками виконавчої та законодавчої влади була наявною певна одностайність щодо запровадження певних умов, за яких східноєвропейські країни могли отримати економічну допомогу.

У квітні 1989 р. Дж. Буш акцентував увагу на тому, що допомога Заходу надаватиметься країнам Східної Європи паралельно лібералізації в економічній і політичній сферах [10, р.432]. На слуханнях у Палаті Представників 12 червня 1989 р. відзначалося, що реакція США та Заходу на події у регіоні мала бути обумовленою виконанням як політичних, так і економічних реформ [16, р.16]. А на слуханнях 27 червня 1989 р. деталізувалося, що західна допомога без структурних реформ у самих східноєвропейських країнах загрожувала повторити досвід 70-х років ХХ ст., коли великі кредити надавалися без будь-яких умов щодо реформ, а тільки підтримували статус-кво у регіоні. Тому, за твердженням К. Каммана, помічника держсекретаря з проблем СРСР і Східної Європи, спочатку мали бути проведені внутрішні реформи, а потім вже надходити західна допомога [4, р.57].

Перша законодавча ініціатива Конгресу стосовно Східної Європи була висунута у березні 1989 р., коли член Палати Представників С. Гібоне запропонував поширити режим найбільшого сприяння в торгівлі на Угорщину на наступних 5 років [3, р.31]. Але більш детально питання надання цього статусу почало обговорюватись лише у червні 1989 р., коли політичні зміни в Угорщині та Польщі стали більш наявними та потребували дієвої економічної допомоги ззовні.

Квітневі (1989 р.) переговори «круглого столу» в Польщі були першою визначальною подією, з якої починають відлік східноєвропейські революції. Як уже зазначалось, саме ці переговори спричинили й активізацію східноєвропейського напрямку зовнішньої політики США. Так, 24 березня та 17 квітня 1989 р. відбулися засідання Ради національної безпеки, на яких обговорювалось питання допомоги Східній Європі. Результатом цього стало проголошення президентом Дж. Бушем 17 квітня 1989 р. під час промови у м. Хамтрамку (штат Мічиган) «паketу допомоги» Польщі. Дж. Буш зробив огляд розвитку ситуації в Польщі й

Угорщині, наголошуючи на тому, що події, які відбувалися у Польщі, заслуговують підтримки з боку США. Президент проголосив кілька кроків, які США мали запровадити для сприяння процесу реформ [5, р.465].

Основні положення цієї програми допомоги були надруковані у «Нью Йорк Таймс» у формі восьми положень. Основні дії передбачали:

- зняття тарифів на певні товари польського імпорту, згідно із загальною системою преференцій;
- забезпечення гарантій з боку ОПІК (Корпорація приватних капіталовкладень за кордоном) на займи для американського бізнесу в Польщі;
- організація програми зі сприяння поширенню американських приватних інвестицій до польського приватного сектора із залученням Департаменту комерції, адміністрації з малого бізнесу, американських бізнесових організацій;
- розробка нових обмінних і кооперативних програм для підтримки польського приватного сектора;
- підтримка нових умовних займів МВФ;
- розгляд питання займів для підтримки польського приватного сектора у Міжнародній фінансовій корпорації;
- вирішення питання про полегшення умов сплати зовнішнього боргу з урахуванням комерційної вартості в знижках несплаченого боргу Польського банку;
- координування перегляду термінів сплати зовнішнього польського боргу з країнами – членами Паризького клубу [7].

Наступним кроком законодавчих ініціатив Конгресу був законопроект, запропонований членом Палати Представників Д. Фасселом 16 червня 1989 р. Його метою було саме внесення поправок до закону про зовнішню допомогу (1961 р.). Цей законопроект, також ухвалений Палатою Представників 29 червня 1989 р., був спробою реформувати існуючу систему надання зовнішньої допомоги іноземним країнам. У законопроекті містилася пропозиція поширити на Польщу й Угорщину дозвіл користуватися гарантіями ОПІК. До нього були включені асигнування 15 млн. доларів, які мали бути початковою сумою у програмі надання допомоги цим двом країнам. Обидва законопроекти Л. Гамільтона та Д. Фассела були представлені до Комісії Сенату із зовнішніх справ 11 липня 1989 р. й очікували на подальшу сенатську резолюцію [3, р.36]. Проте вони так і не були санкціоновані Сенатом.

Уже влітку 1989 р. надання допомоги окремим країнам Східної Європи розглядалося в контексті загальної допомоги Заходу через участь США у багатосторонніх фінансових інституціях. Однак основна увага приділялася суто американській підтримці.

4 жовтня 1989 р. результат роботи 58 членів Палати Представників був поданий на розгляд головою Комітету із закордонних справ Д. Фасселом. Законопроект, який мав початкову назву «Ініціатива 1989: польська та угорська демократія», поєднав у собі пропозиції, викладені в законопроектах від 20 та 29 червня, які вже пройшли через Палату Представників, а також пропозиції президента від 8 вересня та кілька ініціатив членів Палати з приводу стимулювання торгівлі, технічної допомоги, поширення програм розвитку приватного сектора, демократичного устрою Польщі й Угорщини. Як відзначалося в узагальнюючих матеріалах «Конгрес і зовнішня політика», цей законопроект був ухвалений з великими труднощами: найбільш складним і дискусійним питанням була проблема так званих вантажних преференцій (тобто чи матимуть пільги судна США, постачаючи товари як допомогу) [9, р.1259].

Законопроект «Ініціатива 1989: польська та угорська демократія» неодноразово обговорювався в Конгресі. Остаточний варіант під назвою «Закон про підтримку східноєвропейської демократії 1989» санкціонував загальну суму допомоги на 930 млн. доларів для двох країн на 1990–1992 фінансові роки, включно з допомогою структурному реформуванню та приватному сектору, з торговельними, інвестиційними й екологічними програмами, програмами розбудови демократичних інститутів, підтримки працевлаштування, культурного та навчального співробітництва. Адміністрація президента й Конгрес погодилися асигнувати на 1990 фінансовий рік 659 млн. доларів, що було проведено через закон від 21 листопада 1989 р. [14]. 28 листопада законопроект був підписаний президентом і став законом.

У Конгресі й адміністрації президента США ніхто не міг передбачити, що протягом кількох місяців після ухвалення «Закону про підтримку східноєвропейської демократії», яка асигнувала допомогу лише для Польщі й Угорщини, виникне така сама потреба і для країн Східної Європи. Як вже зазначалося, найбільш несподівані події відбулися після того, як сесія Конгресу завершилася. Тому ухвалення додаткових законів, які відповідали б новій політичній ситуації у Східній Європі, коли не дві, а більше країн відмовилися від комуністичної влади, було відкладено до початку наступної сесії.

Проте у грудні 1989 р. уряд США був змушений відреагувати на криваві події у Румунії, надавши 500 тис. доларів Міжнародному комітету Червоного Хреста, і потім ще 250 тис. доларів для придбання медикаментів. Окрім того, сформувалась група з п'яти консультантів з метою допомоги новому румунському урядові визначити потреби в негайній допомозі та скоординувати діяльність США в цьому напрямі [13, р.1742].

Використавши інший законопроект, а саме: Закон «Про необхідну допомогу демократії в Панамі» від 14 лютого 1990 р., Конгрес доповнив уже ухвалений Закон «Про підтримку східноєвропейської демократії». Ця поправка санкціонувала 10 млн. доларів на допомогу організації та контролю за весняними виборами в інших східноєвропейських країнах [12, р.340].

Таким чином, основні кроки щодо законодавчого закріплення змін в американській східноєвропейській політиці були здійснені наприкінці 1989 р. У першій половині 1990 р. лише вносилися поправки до ухвалених законів, що зумовлювалось поширенням процесів політичної й економічної лібералізації не тільки в Польщі й Угорщині, а і в інших країнах Східної Європи. Так почалося втілення виробленої політики.

У ході формування нової східноєвропейської політики були визначені її основні принципи: збереження «політики диференціації», яка набувала іншого значення в новій геополітичній ситуації; умовний характер фінансової допомоги країнам Східної Європи; активне приєднання США до політичних процесів, які відбувалися в Європі.

Основні законодавчі зусилля 1989 р. були спрямовані на затвердження фінансування допомоги Польщі й Угорщини, оскільки саме ці країни першими відійшли від комуністичної форми правління та розглядалися Сполученими Штатами як модель для інших східноєвропейських країн. Після тривалих дискусій був ухвалений Закон «Про підтримку східноєвропейської демократії 1989», яким враховувалось більшість пропозицій як Конгресу, так і президента. У першій половині 1990 р. нові сформульовані принципи американської східноєвропейської політики були закріплені і відбулося законодавче доопрацювання надання допомоги іншим країнам регіону. Окрім того, визначилась участь США у багатосторонніх міжнародних організаціях і групах, які також брали активну участь у сприянні процесам лібералізації регіону.

Література

1. Blitz M. Letter from America: President Bush's Foreign Policy // Government and Opposition. – 1990. – Vol. 25, X2 2.
2. Bogdan C. Crossing the European Divide // Foreign Policy. – 1989. – Summer, No 75.
3. Congress and Foreign Policy. 101 US Congress. Committee Print. – Washington: US Government Printing Office, 1990.
4. Developments in Eastern Europe, June 1989. 101 US Congress. House of Representatives. Committee on Foreign Affairs. Subcommittee on Europe and the Middle East. Hearing. 27 June, 1989. – Washington: U.S. Government Printing Office, 1989.
5. Gates R. From the shadows: the ultimate insider's story of five presidents and how they won the Cold war. – N.Y.: Simon and Schuster, 1996.
6. Larrabee F.S. Security challenges on Europe's eastern periphery // America and Europe: a partnership for a new era / Ed. by David C. Gompert and F. Stephen Larrabee. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
7. New York Times. – 1989. – April 18.
8. Polish and Hungarian Democracy Initiative of 1989. 101 US Congress. House of representatives. Committee on Foreign Affairs. Report. 16 October, 1989. – Washington: US Government Print Office, 1989.
9. Remarks at the Annual Meeting of the Boards of Governors of the International Monetary Fund and World Bank Group. September 27, 1989 // PPPUS. G.Bush. – Vol.2, 1989.
10. Remarks to Citizens in Hamtramck, Michigan. April 17, 1989. // PPPUS. G.Bush. – Vol.1., 1989.

11. Roundtable Discussion on Recent Developments in East Germany. 101 US Congress. House of Representatives. Committee on Foreign Affairs. Subcommittee on Europe and the Middle East. 21 November, 1989. – Washington: U.S. Government Printing Office, 1989.
12. Schuerch W. The Congressional Role in United States Assistance Policy in Central-East European Economies in transition // East-Central European Economies in transition / Ed. by Hardt J. and Kaufman for the joint Committee, Congress of the US. – N.Y.: M.E.Shapre, 1995.
13. Statement by press secretary Fitzwater on the situation in Romania. 27 December, 1989 // PPPUS. G.Bush. – Vol. 2, 1989.
14. Support for East European Democracy (SEED) Act of 1989. 101 US Congress. House of Representatives. Conference Report. 17 November, 1989. – Washington: U.S. Government Printing Office, 1989.
15. The President's News Conference Following the North Atlantic Treaty Organisation Summit Meeting in Brussels. May 30, 1989. // Public Papers of the Presidents of the United States. George Bush, [flam – PPPUS] – Vol.1., 1989. – Washington: United States Government Printing Office, 1990.
16. Trade Relations with Poland and Hungary. 101 US Congress. House of representatives. Committee of Ways and Means. Subcommittee on trade. Hearing. 12 June, 1989. – Washington: US Government Printing Office, 1989.
17. U.S. Foreign Policy Toward Eastern Europe. 101 US Congress. Senate. Committee on Foreign Relations. Subcommittee on European Affairs. Hearing. 26, July, 1989. –W.: US Government Printing Office, 1989.

Корниенко А.Ю. *Американские концепции отношений США и стран Восточной Европы в условиях революционных изменений на рубеже 80–90-х годов XX в. Статья содержит новые концептуальные установки в подходах Соединенных Штатов Америки к восточноевропейским странам в условиях революционных изменений, которые произошли в регионе на рубеже 80–90-х годов XX в. Представителями американского политико-академического истеблишмента были разработаны направления восточноевропейской политики США после геополитических изменений в Европе в результате «бархатных революций».*

Ключевые слова: регион, Восточная Европа, международные отношения, «бархатные революции».

A. Kornienko. *The American concept of the United States and the countries of Eastern Europe in the context of revolutionary changes at the end of 1980 to early 1990. The article contains the new conceptual ideas of the USA attitude to the Eastern European countries in the context of revolutionary changes, which occurred in the region at the end of 1980 to early 1990. The American representatives developed directions of the USA policy towards Eastern European countries after geopolitical changes in Europe as a result of «velvet revolutions».*

Key words: Eastern Europe, international relations, «velvet revolution».

УДК 070(477.52/.54)(091)

Литвин С.Е.,

аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Преса Південно-Східної України як об'єкт ідейного впливу ОУН у період нацистської окупації

У статті розглядається використання Організацією українських націоналістів періодичних видань Південно-Східної України як засіб свого ідейного впливу на народні маси протягом періоду нацистської окупації.

Ключові слова: Південно-Східна Україна, ОУН, нацистська окупація, періодичні видання.

Після зникнення СРСР з політичної мапи світу українські історики, користуючись широким доступом до архівних джерел та зарубіжних видань, до цього часу засекречених і заборонених для загалу, отримали можливості для повного, глибокого й об'єктивного висвітлення героїчних і водночас трагічних сторінок нашої історії періоду Другої світової війни, пов'язаних із національно-визвольною боротьбою ОУН та УПА. Але через те, що у суспільстві міцно укорінився хибний, але стійкий стереотип щодо вказаних вище структур як організацій вузько обмеженого, суто «західняцького» характеру, до недавнього часу Схо-

ду та Півдня України дослідниками приділялося найменше уваги у контексті розгортання націоналістичного руху. Лише останніми роками їх увага у цьому напрямі значно зростає.

Запропонована нами стаття присвячена проблемі поширення впливу Організації українських націоналістів на сектор друкованої періодики в окупованій нацистським ворогом Південно-Східній Україні та з'ясуванню тематичної спрямованості матеріалів, що публікувалися оунівськими прибічниками. Лише частково цей аспект розглядається на сторінках монографічних досліджень таких сучасних науковців як Є. Горбуров [3], В. Нікольський [9], А. Русначенко [10], О. Стасюк [12], М. Шитюк [3], у публікаціях І. Дольчук [5], І. Іванченка [7], А. Скоробогатова [11], Є. Стахіва [13], Ю. Щура [17] та ін. Базовим джерелом для вивчення діяльності оунівських похідних груп на Сході і Півдні України у цілому залишається книга Л. Шанковського [16].

Своєрідним форпостом ОУН бандерівського напрямку на Сході України за роки німецької окупації був Дніпропетровськ. Тут знаходився Крайовий Провід ОУН південноукраїнських земель із усіма його референтурами [17]. За кілька тижнів після вступу німецьких військ у місті почала виходити газета «Вільна Україна», згодом перейменована окупантами на «Дніпропетровську газету» (у доповідній записці УШПР про діяльність українських націоналістів від 10 грудня 1942 р. назва видання вказується як «Дніпровська газета», яка спочатку називалася «Дніпровський край») [2, с.348]. Л. Шанковський зазначав, що від самого початку свого створення газета виражала інтереси українських самостійників, а після перейменування перетворилася на пронимецький орган [16, с.149]. Однак з ним не погоджується дослідник І. Іванченко, вказуючи на її суто окупаційний характер починаючи вже з першого номера.

Незаперечним виглядає те, що, попри порівняно широку місцеву організаційну сітку, спроби оунівців встановити свій вплив на редакцію газети були важкими. Працівники обласної управи, члени ОУН К. Мешко та В. Худенко зуміли зацікавити націоналістичними ідеями інспектора преси Г. Максименка, новопризначеного на свою посаду у жовтні 1941 р. головою відділу освіти обласної управи П. Козаром, та ознайомили його із метою і завданнями Організації. З того часу Г. Максименко почав відвідувати редакторів «Дніпропетровської газети» Є. Островського і Є. Савченка та вимагав від них розміщення у ній націоналістичних матеріалів. Однак ті не схильні були виконувати його вказівки, оскільки орієнтувалися на берлінську білогвардійську газету «Новое слово».

Не полишаючи спроб змінити ситуацію, ОУН таки заслало до складу редакції газети своїх членів – П. Калашникова та І. Сидоренка. Впродовж кількох перших місяців у виданні ще з'являлися матеріали історичного характеру мельниківця О. Девлада («Дніпровські пороги», «Запоріжські Січі», «В гостях академіка Яворницького»), голови широківської «Просвіти», члена ОУН(б) І. Шкорбуля («Націоналістичне пробудження українців»), статті про відомих українських культурних діячів. Але, починаючи з 1942 р., подібні матеріали поступово зникають зі сторінок газети завдяки позиції редактора Є. Островського [7]. Окрім зазначеного, в цілому пронимецького за характером, друкованого органу в місті, з кінця 1942 р. виходив і нелегальний оунівський часопис «Вісті» [13], у розробці якого були задіяні такі визначні представники ОУН(б) як В. Кук, О. Логуш, П. Дужий [12, с.241].

Газету «Дзвін», що стала рупором національно-визвольних ідей у Кривому Розі, заснував і очолив прихильник ОУН поет М. Пронченко [5, с.48]. Перший номер «Дзвону» був надрукований 1 жовтня 1941 р. З листопада того самого року літературну тематику висвітлював додаток до видання «Меч», що редагувався письменником-новелістом І. Потапенком. Місячне отримування «Дзвону» коштувало передплатникам 6 крб. [18, с.124, 127, 128]. На сторінках газети розміщувалися відверті самостійницькі статті, в яких головним завданням для місцевих жителів ставилося питання відбудови самостійної Української держави. «Московсько-більшовицький тюремні народів настав кінець. Український народ розправив орлині крила і здійснює свою віковічну мрію – створює Самостійну Українську Державу», – писалося у «Дзвоні» за 12 жовтня 1941 р. Широко друкувалися звернення до окремих соціальних груп суспільства: робітництва, селянства, інтелігенції, в яких закликалося сумлінно працювати «на розквіт великої, справді вільної України». Частина тексту статті «Жвавіше відбудуймо наш край» за

8 жовтня цього самого року цілком збігалася з текстом оунівської листівки «До робітників» [7]. Такий стан речей, безсумнівно, не вписувався в стратегію нацистських окупантів. У квітні 1942 р. М. Пронченко, І. Потапенко разом із побратимами по націоналістичному руху були розстріляні, а «Дзвін» позбувся свого національно-визвольного курсу [5, с.50].

Авторитетним виданням на Дніпропетровщині, пов'язаним із ОУН, слід вважати і нікопольський «Промінь» за редакцією Єлизавети Шкандель, що також був проникнутий тематикою боротьби за незалежну Україну. Багато друкувалося матеріалів стосовно української національної атрибутики – герба, прапора та гімна «Ще не вмерла Україна». Як у «Промені», так і у «Дзвоні» містилися публікації про національно-визвольну боротьбу: битву при Жовтих Водах, Базар, Крути; про визначних українських діячів минулого – князя Святослава, гетьманів П. Дорошенка, І. Мазепу, П. Полуботка, П. Сагайдачного, політичних діячів України ХХ ст. С. Петлюру та Є. Коновальця [7].

У Харкові певний час діяв також міцний націоналістичний авангард, що дозволило налагодити видання української газети. Однак видавцям харківського часопису доводилося переборювати значні труднощі, на що вказують записи письменника Аркадія Любченка, прихильника ОУН(м), датовані 4 грудня 1941 р.: «Вже місяць, як взяли ми до газети, а вона й досі не вийшла. Досі нема електрики, нема води, а головне німці тягли, ухилиючись під різними приводами. Тепер ясно: на них дуже натискали росіяни, доводячи, що Харків – російське місто і що вони, мовляв, російські громадяни, просять категорично видавати тут російську газету. Але німці кінець кінцем, донюхались, зважили як слід (ми теж на них увесь час натискали, домагаючись української газети) і дозволили нам газету під назвою «Нова Україна»...». Перший її номер, як стверджує А. Любченко, побачив світ 7 грудня 1941 р. і з того дня за рідкісним випадком газета виходила щоденно. Редакційний штат був прискіпливо перевірений німцями, багатьох небажаних відсторонили від діяльності. Нацисти встановили жорстку цензуру, дбаючи про переважно інформаційний характер газети, співробітникам обіцялася «увага та матеріальна допомога» в обмін на їхню «дисциплінованість» [12, с.27-28]. Відповідальним редактором видання став мельниківець П. Сагайдачний, а головним – Всеволод Царинник.

Окрім А. Любченка, активними співпрацівниками газети були дружина В. Царинника Софія Шадківська та його брат – Віктор Павленко [1, с.305], А. Гак, А. Веретенченко, Запорожченко, Щербина, члени «Просвіти» Варава і Оглоблін [15, арк.37]. Щільно затиснута в німецькі лещата «Нова Україна», не маючи змоги проводити широкомасштабну самостійницьку пропаганду, приділяла увагу питанням, зокрема, української кооперації, які висвітлювалися у статтях В. Поповського («Розширюємо кооперативну торгівлю», № 55), В. Царинника («Для суспільного блага», № 45) та ін. Намагаючись зберегти виразно українське обличчя, газета не оминала увагою і діяльність місцевої «Просвіти», церковну тематику (Товариство «Просвіта», №2; «В товаристві «Просвіта», «Українська православна автокефальна церква», № 44) [14, арк.39, 49, 61-62]. Вже з кінця січня 1942 р. німці розпочали репресії проти харківських націоналістів та їх прибічників, внаслідок чого змінилося обличчя «Нової України», а пізніше і її редакційний склад [11, с.87].

Найбільш проблемною територією щодо поширення націонал-патріотичних ідей у пресових виданнях були Південь України та Донбас. До постійної небезпеки німецьких каральних санкцій приплюсовувалася проблема надмірної частки російського та російськомовного елемента в населенні цих регіонів. Багато газет, що виходили тут, видавалася російською мовою, а їхні редактори, хоч і вітали повалення радянської влади, однак не сприймали ідею вільної України [12, с.22].

Втім, оунівці готові були долати й найскладніші перешкоди. На Одещині їм вдалося налагодити міцні підпільні осередки, в розпорядженні яких була навіть власна друкарня. Так, не раніше кінця 1942 р. в Одесі з'явився нелегальний бандерівський журнал «За державність» за редакцією Т. Семчишина. Цей друкований орган обсягом 18–20 сторінок, призначений для керівних кадрів ОУН у краї, виходив раз на місяць. Було випущено сім номерів накладом від 60 до 100 примірників. Згодом референт пропаганди Проводу Організації Мирослав Чепіга став редактором журналу «Чорноморський вісник», що поширювався з

травня до червня 1943 р. Наклад видання не перевищував 250–270 примірників, всього вийшло 5–6 номерів у такому самому обсязі, як і попередній журнал [10, с.54-55].

На теренах Миколаївщини головним редактором обласної газети «Українська думка» став Василь Баранецький, наблизений до націоналістичної формації, яка носила назву ПУМА [3, с.31]. Учасники прибулих до області похідних груп ОУН та їхні місцеві однодумці намагалися влаштуватися в редакцію «Української думки», а також таких місцевих газет як «Новий час» у Вознесенську, «Українські вісті» у Гарбузинці, «Нове життя» у Ольвіополі [8].

Гостро відчувався брак українського часопису у Криму, тому прийшли націоналісти й тамтешні свідомі українці вживали заходів, щоб одержати дозвіл на видання української газети. Такі спроби було здійснено одразу після приходу німецьких військ, однак право на видання газети «Голос Крима» отримала російська спільнота [3, с.47].

За участі членів похідної групи ОУН, що дісталися до Запоріжжя у вересні 1941 р., у місті почала видаватися газета «Нове Запоріжжя». Але з приходом цивільної німецької адміністрації націоналісти були заарештовані і відправлені назад у Галичину [10, с.52].

Незважаючи на всі труднощі, пов'язані із небезпекою німецького переслідування, потужною агентурою НКВС у регіоні, особливим соціальним і національним складом населення, чи не найсильнішим осередком ОУН(б) у Південно-Східній Україні після Дніпропетровщини став Донбас, де налагодженням сітки самостійницького руху з початку 1942 р. відали Є. Стахів та І.Клим. Запорукою успіху організаторів тут була надзвичайно коректна та виважена політика стосовно російського й зрусифікованого населення регіону [16, с.163]. Преса під впливом ОУН друкувалася як українською, так і російською мовами. Редактором «Маріупольської газети», що виходила тричі на тиждень, став заступник голови ради «Просвіти» у м. Маріуполь М. Стасюк. Штатними журналістами видання працювали В. Нофенко, відомий своєю участю у редакції газети «Вінницьке слово» і активний член ОУН М. Фененко, на якого покладався обов'язок розміщувати у «Маріупольську газету» націоналістичні статті, а на випадок від'їзду з міста В. Нофенка – взяти на себе контроль над часописом. У газеті М. Фененком було надруковано кілька матеріалів, присвячених видатним постатям України («Останній виборний Гетьман України Павло Полуботок», «Кошовий Іван Сірко – герой Запоріжжя», «Архімандрит Інокентій Гізель», «Батько української історії М.С. Грушевський»), статтю «Голод» (про сумнозвісні події 1932–1933 рр. в Україні) та ін. [9, с.48].

Виконувачем обов'язків редактора газети «Нове життя» у Ворошиловграді (нині – Луганськ) став Максим Бернацький, керівник обласного Проводу ОУН. Перед ним було поставлене завдання «...забезпечити роботу газети таким чином, щоб у ній крізь рамки німецької цензури висвітлювалося питання націоналістичного руху і навкруги неї збиралися кадри українських націоналістів» [9, с.40, 49]. У числі відповідальних працівників видання значилися також націоналісти Василенко, Данилейченко, Максимович. Газета, що виходила накладом від 3000 до 20000 примірників розповсюджувалася територією області спеціальним штатом, який тільки у місті нараховував 20 осіб.

Виданням «Донецької газети» у Слов'янську з березня 1943 р. опікувався член ОУН, організатор міської «Просвіти» Петро Шинкар, якого було заарештовано в перших числах травня того самого року [6]. У доповідній записці УШПР про діяльність українських націоналістів від 10 грудня 1942 р. зазначено, що перший номер цього видання побачив світ ще 14 грудня 1941 р. [2, с.349].

На початку листопада 1942 р. члени ОУН(б) домоглися дозволу відкрити у Сталіно (нині – Донецьк) україномовну газету «Українська земля», що мала функціонувати як орган української громади міста [12, с.22]. Видавалася україномовна газета і у Краматорську [16, с.174]. Осередок ОУН у м. Красногорівка випустив кілька номерів часопису «Плуг», є відомості, що видання носило форму стінної газети.

Згідно з інформацією дослідника О. Добровольського, ОУН мала важелі впливу також на редакції таких друкованих органів Донеччини: «Український Донбас» у Горлівці, «Костянтинівські вісті» у Костянтинівці, «Хлібороб» у Волновасі, «Новое слово» у Єнакієвому, «Донецький вісник» у Сталіно [4].

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що завдяки наявності достатньо потуж-

ної мережі оунівських осередків на вказаних українських теренах (особливою активністю тут, за винятком хіба що Харківщини, відзначалися саме представники ОУН(б)), націоналістам небезуспішно вдавалося налагоджували діяльність власних видавництв та засилати своїх агентів впливу у вже існуючі. Однак слід додати і те, що ефективність газетних сторінок як пропагандистської зброї ОУН на Півдні та Сході України, все ж не слід перебільшувати. Тривалий час перебуваючи під впливом радянської агітації, дезорієнтоване місцеве населення часто з підозрою ставилося до самостійницьких гасел, до нових для себе трактувань подій минулого та оцінок історичних постатей, страхалося подекуди надмірного радикалізму націоналістичних авторів, що мав місце у друкованих матеріалах. Сприйняття державницьких ідей у Південно-Східній Україні, таким чином, не відзначалося одностайністю порівняно із західними регіонами.

Література

1. Байбак П. «Смолоскип» ОУН на Слобожанщині // На зов Києва: Український націоналізм у Другій світовій війні: зб. статей / К. Мельник, О. Лащенко, В. Верига. – К.: Дніпро, 1994. – С. 296–308.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. – К.: Либідь, 1994. – т. 2. – 688 с.
3. Горбуров Є., Шитюк М. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації / Є. Горбуров, М. Шитюк – К.: Ін-т історії АНУРСР, 2003. – 57 с.
4. Добровольський О. Оунівське підпілля Донеччини (1940–50-і рр.). [Електронний ресурс] // <http://maidan.org.ua/static/maivostok/1207322548.html>
5. Дольчук І. Їхні серця палали любов'ю до України / І. Дольчук // Війна 1941–1945 рр.: події, оцінки, спомини: Матер. міжрегіон. наук. конф. (29 квітня 2005 р.) / В. Стецкевич (відп. ред.). – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 46–52.
6. Заславський М. Просвіта під багнетом. [Електронний ресурс] // <http://www.ukrnationalism.org.ua/publications/?n=1093>
7. Іванченко І. Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки Другої світової війни. [Електронний ресурс]. – Севастополь, 2003 // <http://ridnaukraina.com/view.aspx?type=news&lang=1&nid=131&id=126>
8. Кіпіані В. Українські націоналісти на Миколаївщині. Роки 1941–1943. [Електронний ресурс] // <http://kipiani.org/gulag/index.cgi?257>
9. Нікольський В. Підпілля ОУН(Б) у Донбасі. – К., 2001. – 178 с.
10. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К.: УВ «Пульсари», 2002. – 519 с.
11. Скоробогатов А. ОУН у Харкові за часів окупації / А. Скоробогатов // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 81–89.
12. Стасюк О. Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН (1941–1953 рр.). – Л.: ЦДВР, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006. – 384 с.
13. Стахів Є. Боротьба українського народу на східноукраїнських землях 1941–1944 рр. [Електронний ресурс] // <http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=677>
14. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.115.
15. Там само. – Спр. 523.
16. Шанковський Л. Похідні групи ОУН / Л. Шанковський. – Мюнхен, 1958. – 371 с.
17. Щур Ю. Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях. [Електронний ресурс] – Запоріжжя, 2006 // <http://www.ukrnationalism.org.ua/get/book.cgi?n=121>.
18. Яременко В. Преса в рейхскомісаріаті «Україна» під час німецької окупації у липні – грудні 1941 р. // Київська старовина. – 2006. – № 3. – С. 123–131.

Литвин С. Пресса Юго-Восточной Украины как объект идейного влияния ОУН в период нацистской оккупации. В статье рассматривается использование Организацией украинских националистов периодических изданий Юго-Восточной Украины в качестве средства своего идейного влияния на народные массы на протяжении периода нацистской оккупации.

Ключевые слова: Юго-Восточная Украина, ОУН, нацистская оккупация, периодические издания.

S. Lytvyn. South-Eastern Ukraine press as an instrument of UNO ideological influence in the period of nazi occupation. The work is devoted to the problem of using the serial publications in Southern Ukraine by Organization of Ukrainian Nationalists as an instrument of its ideological influence on people during the period of nazi occupation.

Key words: South-Eastern Ukraine, Organization of Ukrainian Nationalists, nazi occupation, serial publications.

УДК 2-174(4)“14”

Лукашенко А.І.,

аспірантка кафедри історії Росії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Європейська есхатологія XV ст.: особливості та вплив на розвиток середньовічного суспільства

У статті аналізуються особливості середньовічної християнської есхатології на теренах Європи доби XV ст., есхатологічний контекст знакової події відкриття Нового світу, есхатологічну інтерпретацію падіння Константинополя та есхатологічні мотиви європейського Ренесансу. Визначається місце і роль середньовічної апокаліптики у формуванні світогляду середньовічної людини та впливу останнього на перебіг суспільних процесів.

Ключові слова: Ренесанс, апокаліптики, есхатологічна ідеологія, ментальність, прогрес, науково-технічний переворот.

Одним із догматів християнства є віра у кінець світу, безсмертя душі і потойбічне життя. Переконаність прихожан християнської церкви у зазначених трьох категоріях визначала значною мірою їх буденне життя. Так, кредом пересічного середньовічного європейця було «...народитися, жити, померти і бути судимим». Починаючи із 1000 р. (християнізація всієї Європи), в історичних джерелах помічаємо тенденцію посиленого очікування кінця світу, пророкованого Іоанном Богословом в останній книзі Біблії. У зв'язку з цим вплив есхатології на хід європейської історії важко недооцінити. Особливо чітко останній простежується, починаючи з XV ст.

Мета цієї статті полягає у дослідженні особливостей есхатологічних очікувань в Європі протягом XV ст. та визначенні місця і ролі середньовічної апокаліптики у формуванні світогляду середньовічної людини та впливу останнього на перебіг суспільних процесів.

Протягом всієї історії християнства простежується тенденція почергових змін фаз активних есхатологічних очікувань із фазами відносного спокою. Так, на думку істориків, у XV ст. настав період відносного затишшя апокаліптичних страхів, адже Столітня війна закінчувалась, поступово забувався авінйонський полон пап, Великий розкол. Лише наприкінці XV ст. під впливом турецьких завоювань, скандального правління Інокентія VIII (1484–1492 рр.) і корупції церковних ієрархів знов настав тривалий період посилення есхатологічних очікувань. Інші ж історики схильні констатувати факт особливого загострення апокаліптичних передчуттів саме у XV ст. На їх думку, шоковані трагічним збігом зазначених вище обставин, люди намагались зв'язати їх між собою і знайти їм пояснення. Так, на думку дослідників Ж. Делюмо, К. Армстронг М. Бейджента ніколи не було так багато тих, хто вірив у кінець світу як у період 1430–1530рр. Деякі представники духовенства навіть організовували публічні дискусії щодо Страшного суду і ознак його наближення. На думку духовенства, це мало заспокоїти і просвітити розум.

У цілому ж як перша, так і друга група істориків мають рацію, оскільки на початку II тис. дослідникам доводилося мати справу із прикладами «есхатологічних істерій», виникненню яких сприяло кілька обставин, а вже починаючи із кінця XIV – початку XV ст. йдеться про загальне усвідомлення неминучості Судного дня та масове поширення есхатологічних страхів, що перетворилося на ідеологію і культ Пізнього середньовіччя. Поділяють цю точку зору більшість істориків, але вони не завжди акцентують увагу на тому, що апокаліптичні страхи Пізнього середньовіччя були усвідомленішими порівняно із есхатологічними очікуваннями початку II тис. Страх перед кінцем світу і появою Антихриста, починаючи з середини XV ст., інтенсивно пропагувався церковними колами і охопив надзвичайно широке коло віруючих порівняно навіть з 1000 р. Історики це пояснюють не руйнівними при-

родними катастрофами та суспільними потрясіннями, а найбільше – розширенням засобів інформування населення про останні. У період після смерті Карла Великого і до початку XI ст. стихійних лих було не менше, аніж у період Пізнього середньовіччя. Але середньовічна Європа XI ст. являла собою ареал «лісових племен», розрізнених та недостатньо схильних до широкого та глибокого сприйняття будь-яких ідей. Через чотири століття в Європі вже існували великі на той час міста, в яких з'явилась освічена категорія населення, які і стали носіями «есхатологічної ідеології» та вихователями колективного апокаліптичного страху. Утвердженню колективного есхатологічного страху сприяли публічні проповіді як церковних служителів і мандруючих монахів, так і університетських викладачів. Мандруючі монахи зокрема могли на тривалий час лишатися на одному місці з метою ознайомлення населення із серією проповідей, в яких закликалось до покаяння та пророкувалось наближення Страшного суду [1]. У мандрівках монахів супроводжували смиренні грішники, які перейнялися духом проповідей, тому подібні «есхатологічні дієства» справляли неабияке враження. Наведемо приклад маршруту мандрівок і проповідей домініканського монаха Фер'є: 1399р. він виходить із Авіньйону проповідує у Провансі, Савойї, Дофіне, П'ємонті та Ломбардії; із 1409 до 1415 р. Фер'є проповідує у Кастилії, Арагоні, Каталонії; у 1416 р. він повертається до Франції, зупиняється в Тулузі, перетинає Центральний масив, проходить вздовж Луари, потім подорожує у Нормандію і закінчує свою священну місію у Бретані. З маршруту Фер'є можна дійти висновку про масштаб впливу подібних проповідей монахів-мандрівників на суспільну свідомість. Наразі історикам відомі імена інших монахів-проповідників Страшного суду, серед них: Верчеллі Капістрано, Вікліф, Ян Гус, Савонаролла.

Важливу роль у поширенні ідеології кінця світу відіграла гравюра і винайдення друкарського верстату. Прикладом може слугувати Антуан Верар, який у 1500-х роках був автором ілюстрованих видань французькою мовою найвідоміше серед яких «Мистецтво добре жити і добре помирати» зі зрозумілими для сприйняття ілюстраціями 15 знамень кінця світу. За допомогою книгодруку було поширено безліч примірників різними мовами таких книг як: «Життя Антихриста», «Одкровення Св. Бригітти Шведської», «Золота легенда», а також астрологічні прогнози, які користувалися неабиякою популярністю. «Прогноз» ельзаського самітника Ліхтенбергера був виданий десять разів у Німеччині (у період із 1480 до 1490 р.) [2]. Відштовхуючись від несприятливого розміщення таких світил як Сатурн та Юпітер у 1484 р. і сонячного затемнення 1485 р., астролог пророкував війни, розорення, стихійні лиха і пояснював все це наближенням Страшного суду. Зазначимо, що численні астрологічні пророцтва, як і прогнози Ліхтенбергера, поєднували у собі страх Сатурна (вважався несприятливою планетою) і страх кінця світу.

Домініканський проповідник Верчеллі (Італія, початок XV ст.) настільки був упевнений у неминучості кінця світу, що закликав жінок до розлучень для того, щоб у момент Другого пришествя бути вільним від кровних зв'язків. Опонентом Верчеллі був францисканець де С'еннане, який доводив, що необхідно заспокоїти «гарячі голови»: «...Ми по горло ситі проповідями про Друге пришествя та знамення Судного дня і церковними реформами» [3]. Але приклад де С'еннане – це виняток із правила «есхатологічної обробки» населення, з огляду на що подібний виняток підтверджує масштабність правила. Так, згаданий вище домініканський монах Фер'є, постійно повторював про неминучість Страшного суду, який мав відбутися в найближчому майбутньому.

У повсякденній культурі XV ст. центральне місце посідають культ смерті і Диявол. Їх образи перетворюються на особливий продукт розуму, світосприйняття і у цілому на особливий продукт культури. У мові з'являються нові слова, корінь яких походить від слова «смерть». Так, наприклад, у 1376 р. поширюється слово «масабре». Воно ввійшло до словників практично усіх європейських мов і у перекладі означає «поховальний», «жахливий» тощо. У мистецтві XV ст. багато полотен фігурували під назвою «La danse masabre», що у перекладі з французької означає «танок смерті». Інтерпретуючи вкладений зміст, слід зазначити, що танцює не смерть і не мертвий, а «мертве Я», мертвий двійник живої людини. Танок смерті імітували і актори. Так, в історії залишився опис танка смерті в палаці герцога

Бургунського. Друкарський верстат зробив гравюру доступною, тому образ і культ танка смерті торкнувся свідомості кожної європейської родини [4].

У XV ст. в західноєвропейських містах виникають спеціальні школи, де навчали мистецтву помирати. На міських площах і у кафедральних соборах регулярно презентувались постановки на теми смерті, демонструвались окровавлені трупи, скелети, виснажені тіла, які роз'їдались червами та піддавались тортурам. За словами офіційного історика Фрідріха III, Йогана Хьюзінга: «Жодна інша епоха не характеризується такою напругою в очікуванні смерті» [5].

Поряд із утвердженням есхатологічної ідеології, поширенням її церковнослужителями та винайденням друкарського верстату, в хроніці XV ст. зустрічаємо певні природні аномалії, катаклізми та стихійні лиха, які як і в минулих століттях стимулювали та посилювали апокаліптичні страхи. Наведемо приклади: 1402 р. – надзвичайно сувора зима, яка закінчилась великою повінню. Уся територія Угорщини, Німеччини, Австрії були під водою протягом десяти днів; 1421 р. – морські хвилі зруйнували дамби на півдні Нідерландів і затопили прибережну смугу міста. Місто Дорт і 72 навколишніх села були знищені, людські втрати цього стихійного лиха оцінюються в 100 тис. осіб; 1433 р. – повністю згоріло м. Таллін. Причиною цієї трагедії був удар блискавки; 4 грудня 1456 р. – більшість міст Італії і Німеччини пошкодив землетрус. За свідченнями очевидців, кілька прибережних населених пунктів, які постраждали від нищівного вливу цунамі, зникли з лиця землі; у 1471 р. – велика літня засуха і масштабні лісові пожежі в Угорщині, Австрії, Чехії і Німеччині; 1480 р. – епідемія чуми, починаючи з Балканського півострова охопила всю Європу; 1493 р. – по Європі поширилася епідемія сифілісу [6].

Як бачимо, природні катаклізми і надалі виступали в ролі постійного нагадування жителям Європи про неминучість кінця світу, тримаючи окремі народи в постійному очікуванні грядущого Страшного суду. На фоні «сприятливих» для есхатологічної ідеології природних знамень, популярнішими ставали і проповіді мандруючих монахів. Подібні катаклізми надихали творців гравюри та підсилювали апокаліптичну риторику церковних ієрархів, що у результаті витворило колективний тип есхатологічного жаху.

На укорінення і масовість сприйняття апокаліптичної ідеології вказує інтерпретація деяких знакових історичних подій XV ст. У цьому випадку йдеться про падіння Константинополя та відкриття Нового світу Колумбом. Зупинимось дещо детальніше на подробицях цих історичних фактів та сприйняття їх сучасниками.

Описуючи та аналізуючи XV ст. в контексті апокаліптичних очікувань, ми маємо звернути особливу увагу на подію, яка відбулася в травні 1453 р. на узбережжі Босфору та справила приголомшливе враження на сучасників у загальноісторичному й есхатологічному дискурсах. Звістка про падіння Константинополя облетіла всі країни і народи Європи, викликаючи гнів і печаль, жах і безпорадність.

Зазначимо, ця звістка занепокоїла правителів західноєвропейських держав і вище католицьке духовенство, але не викликала співчуття. Незважаючи на страх останніх перед турецькою експансією (турки сприймалися Європою служниками диявола, а, отже, злodianнями останнього напередодні Страшного суду), католицькі ієрархи байдуже і деякою мірою злісно сприйняли падіння Константинополя, який не схилив голову перед Папою і монархами Західної Європи.

Ворожі грекам настрої розпалювались папською курією і лягли в основу написання більшості праць латинських істориків про завоювання Константинополя. Лейтмотивом творів цього періоду є ідея відновлення божої справедливості відносно Візантії за відступництво греків від істинної віри. Таким чином, латинським авторам разом з риторикою «перста божого» та покарання за гріхи вдається виправдати західноєвропейські держави, які не допомогли Візантії у відсічі від служників Диявола [7].

Отже, загальносвітова історична трагедія східної церкви на фоні колективності усвідомленого жаху сприймалася не скільки масштабністю історичної трагедії, скільки масштабністю грядущого кінця світу. Це стало можливим завдяки вже утвердженому колективному апокаліптичному культу і у той самий час підсилювало та стимулювало його. Уявімо

собі, який вплив на суспільну свідомість мали такі свідчення очевидця: «...Із церков викинули ідолів, очистили їх від запахів і влаштували ніші для того, щоб позначити місце, в яке потрібно дивитися, коли молишся. До церков добудували мінарети (башні при мечеті, із яких скликають віруючих на молитву), одним словом не забули нічого, щоб перетворити їх на місця паломництва для мусульман» [8].

Розглянемо подію відкриття Нового світу Колумбом у 1492 р., яке дає змогу дійти висновку щодо масштабів впливу есхатології на масову свідомість. Так, інтерпретація падіння Константинополя вказувала на становлення есхатологічної концепції бачення світу, а подорож Колумба – на подальший її інтенсивний розвиток.

„Бог обрав мене своїм посланником, вказавши мені шлях до нових небес і земель, про які сказано в «Апокаліпсисі» Йоанна»[9].

Слід наголосити, що відкриття Америки Колумбом справило величезне враження на сучасників, адже він вперше перетнув не лише Середземне море, а й безкрайній океан. Це був якісний стрибок у мореплаванні. У результаті легендарної подорожі Америку назвали Новим світом, на відміну від Старого світу – Європи і Азії.

По-іспанськи першовідкривача Америки назвали «Кристобаль Колон», що означає «Хрестоносець Колоніст». Історики підтверджують факт, що ім'я Кристобаль походить від слова «Христос» або християнин, тобто хрестоносець. А слово «Колон» означало «колонія», «колонізація» [10]. Виявляється, в 1492 р., тобто саме в рік, коли Колумб відкрив Америку, середньовічна Європа очікувала кінець світу. 1492 рік був 7000 роком за ерою «від Адама», в який згідно з пророцтвами, очікували кінець світу. Отже, Колумб вирушив у подорож на фоні страшних очікувань кінця світу. Зайвим буде пояснювати походження назви Новий світ та значення відкриття Колумба у контексті есхатологічних очікувань, у рамках ідеології яких і відбулась ця знакова історична подія, котра у свою чергу в наростаючому порядку додала значущості апокаліптичним настроям. У заповіті Христофора Колумба, датованого 4 травня 1504 р. знаходимо наступні слова, які підтверджують есхатологічне підґрунтя подорожі: «...В ім'я святої Трійці, яка навіяла мені думку і чітко спрямувала не те, що я можу, відпливаючи із Іспанії на Захід та перепливаючи океан, досягти Індії... І було необхідно самому Господу Богу, щоб я у 1492 р. відкрив Індійський материк» [11].

Досліджуючи XV ст. в контексті есхатологічних очікувань, слід звернути увагу на суспільно-культурне явище Відродження. Оскільки доба Ренесансу мала свій відгук у різних країнах у різний час, охарактеризуємо його загальні тенденції.

У цілому наголосимо, що саме у цю епоху (Відродження) відбувся сплеск релігійного фанатизму, астрології, полювання на відьм, загострення релігійного почуття провини і очікувань кінця світу. Поряд із світоглядною сутністю Ренесансу викладене вище вступає у смислову суперечку із суттю слова «відродження». Саме система цих суперечностей є свідченням перехідного етапу історії середньовічної Європи. Парадокс Середньовіччя полягає у створенні концепції «двомірності» доби за безумовної домінанти божественного плану буття. При цьому двополюсна фрагментація сприймалась тимчасовим явищем, яке не порушувало загальної єдності з Богом, підтвердженням цьому є сутність есхатологічних очікувань і Судного дня. З цієї точки зору середньовічна епоха проголосила своїм завданням християнізацію усього людства в рамках єдиної всесвітньої християнської церкви та організації такої соціально-політичної системи, яка б повернула християн у день завершення історії в Царство Боже. Власне, на цій парадигмі побудована феодална система з її васальними відносинами, хрестовими походами, церковним панлатинізмом [12].

Як стверджує М. Найдорф, з часом церква почала втрачати свій авторитет на фоні виникнення національних королівств та розкладу класичної феодалної системи через виникнення міст та нових методів господарювання, включаючи загальноєвропейську купецьку торгівлю, яка засуджувалася догматами церкви. В цілому можна стверджувати, що в Європі вже наприкінці XIV ст. виникли устої, які суперечили ідеалам середньовічної соціальної свідомості.

Аналізуючи історію із початку II тис., доходимо висновку, що земне буття поступово набувало цінності і самостійності. Середньовіччя зайшло в глухий кут, причиною якого був глухий кут віри [13].

Середньовічна цивілізація, яка своєю головною метою оголосила християнізацію людства і спасіння останнього, не спромоглася досягти цієї мети. Таким чином, християни втратили надію у кінцеве спасіння та смислові моральні орієнтири, аналогом чого виступає земний град, відданий під владу диявола і есхатологічних страхів Страшного суду. Саме з цим світоглядним парадоксом деякі дослідники пов'язують першу фазу Відродження.

Покаянні походи, багатогодинні виступи мандруючих монахів, полювання на відьм – все прийнято вважати картинами темних віків, але на думку деяких дослідників, це – винятково ренесансні явища, які вказують на «двомірність» перехідної епохи.

На думку М. Найдорфа, сенс внутрішньо-церковної боротьби епохи Відродження (Джон Вікліф, Ян Гус, Савонаролла) полягав у тому, щоб зберегти християнство у ситуації загальноцивілізаційної кризи Середньовіччя і кризи віри. Внаслідок цього наприкінці епохи Відродження виникли два шляхи вирішення цієї проблеми: Реформація, яка відкинула католицизм і рішення Триденського собору, який обмежив відповідальність церкви сферою релігії [14].

У цілому ж в есхатологічному контексті гуманізм, визнаючи як початковий факт автономії земного плану буття, знімає проблему початку і кінця історії та проблему спасіння і звільняє людину від есхатологічного жаху [15].

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що у XV ст. в Європі з'явилась освічена категорія населення, яка стала носієм «есхатологічної ідеології» та вихователем колективного апокаліптичного страху. Утвердженню колективного есхатологічного страху сприяли також публічні проповіді як церковних служителів і мандруючих монахів, так і університетських викладачів. Важливу роль у поширенні ідеології кінця світу відіграла гравюра і винайдення друкарського верстату. Крім того, у хроніці XV ст. зустрічаємо природні аномалії, катаклізмів та стихійних лих, які стимулювали та посилювали апокаліптичні страхи. На укорінення і масовість сприйняття апокаліптичної ідеології вказує інтерпретація знакових історичних подій XV ст. (падіння Константинополя та відкриття Нового світу Колумбом). Загальносвітова історична трагедія східної церкви на фоні колективності усвідомленого жаху сприймалася не скільки масштабністю історичної трагедії, скільки масштабністю грядущого кінця світу. Так, інтерпретація падіння Константинополя засвідчувала про становлення есхатологічної концепції бачення світу, а подорож Колумба про подальший її інтенсивний розвиток, адже останній вважав себе виконавцем волі Божої напередодні кінця світу в контексті відкриття Нового світу. В цілому ж, у XV ст. земне буття поступово набувало самоцінності і самостійності на фоні виникнення національних королівств та розкладу класичного господарства феодальної системи, проявом чого став гуманізм, який в есхатологічному контексті, визнаючи у ролі початкового факт автономії земного плану буття, знімає проблему початку і кінця історії та проблему спасіння та звільняє людину від есхатологічного жаху, але доки що лише теоретично.

Література

1. Делюмо Ж. Грех и страх: Формирование чувства вины в цивилизации Запада (XIII-XVIII вв.) / Жан Делюмо. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2003. – С. 176-183.
2. Лобье Патрик де. Есхатология / Патрик де Лобье. – М.: ООО Изд-во Астрель, 2004. – С.49.
3. Делюмо Жан. Ужасы на Западе [Електронний ресурс] / Делюмо Жан. – Режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/delum01/index.htm>.
4. Кара-Мурза С. Г. Танец смерти [Електронний ресурс] / С.Г. Кара-Мурза. – Русский дом. – 1999. – № 12. – Режим доступу до журн. <http://rushistory.stsland.ru/Statie/Statie76.html>.
5. Бейджент М., Ли Р. Цепные псы церкви. Инквизиция на службе Ватикана / Майкл Бейджент, Ричард Ли. – М., 2006. – С. 23.
6. Борисенков Е.П. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы / Е.П.Борисенков, В.М. Пасецкий. – М.: Мысль, 1988. – С.251.
7. История Византии: В 3 т. / [Под ред. З. В. Удальцова]. – М., 1967. – Т.3. – С.379.
8. Хрестоматия по истории средних веков / [ред. Н.П. Грацианского, С.Д. Сказкина]. – М., 1950. – Т.3. – С. 297.
9. Путешествия Христофора Колумба. Дневники, письма, документы / За ред. И.П. Магидович. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1952. – С. 412.

10. Носовский Г.В., Фоменко А.Т. Реконструкция всеобщей истории. Новая хронология [Электронный ресурс] / Г.В. Носовский, А.Т. Фоменко. – Режим доступа: <http://www.chronologia.org/Reconstr/Reconst.htm>.
11. Хрестоматия по всеобщей истории: Новая история в отрывках из источников: Ч.1 / [сост. П.Н. Ардашев]. – Киев, 1914. – С. 96–97.
12. Найдорф М. I. Двухмерность Ренессанса [Электронный ресурс] / Марк Исаакович Найдорф. – Режим доступа: <http://www.countries.ru/library/renesans/vzrlogic.htm>.
13. Там само.
14. Там само.
15. Лобье Патрик де. Есхатология / Патрик де Лобье. – М.: ООО Изд-во «Астрель», 2004. – С.51.

Лукашенко А.И. Европейская эсхатология XV ст.: особенности и влияние на развитие средневекового общества. В статье анализируется специфика средневековой христианской эсхатологии в Европе XV в., эсхатологический контекст знакового события открытия Нового света, эсхатологическая интерпретация падения Константинополя, а также эсхатологические мотивы европейского Ренессанса. Определяется место и роль средневековой апокалиптики у формировании мировоззрения средневекового человека и влияние упомянутого мировоззрения на общественные процессы.

Ключевые слова: Ренессанс, апокалиптика, эсхатологическая идеология, ментальность, прогресс, научно-технический переворот.

A. Lukashenko. European eschatology of the XV century: peculiarities and influence on the medieval society. The features of medieval Christian eschatology on the territory of Europe in the XV century, eschatological context of symbolic event of the New World discovering, eschatological interpretation of Constantinople downfall as well as eschatological motives of European Renaissance are analyzed in the article. The place and role of medieval apocalyptic in the formation of medieval outlook and its influence on a course of public processes is revealed.

Key words: Renaissance, apocalyptic, eschatological ideology, mentality, progress, scientific and technical breakthrough.

УДК [94:321:64(439)]"1956"(092)

Луцай В.І.,

канд. істор. наук, доцент кафедри етнології
Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова

Діяльність І. Надя та його уряду в період Угорської революції 1956 р.

У статті на основі аналізу широкої джерельної бази та наукової літератури досліджується діяльність І. Надя на посаді голови Ради Міністрів УНР на тлі подій жовтня – листопада 1956 р. в Угорщині.

Ключові слова: тоталітарний режим, Угорська революція 1956 р., Національний уряд, демонстрація, демократизація, демократична опозиція, Угорщина, СРСР.

Восени 1956 р. угорський народ виступив проти тоталітаризму і сталінської деспотії, прагнучи широкої демократизації і докорінних змін. Однак іноземне втручання зупинило розгортання національно-визвольного руху в Угорщині. Трагічні події цієї осені стали одним з перших проявів кризи тоталітарних режимів у Центрально-Східній Європі, яка невдовзі мала призвести до краху комуністичної системи. Наприкінці 1980-х років країни Центрально-Східної Європи таки отримали шанс на здобуття справжньої незалежності і обрання демократичного шляху розвитку. Зважаючи на те, що саме Угорська революція 1956 р. стала першим кроком до звільнення Європи від тоталітаризму і об'єктивно була однією з передумов «оксамитових революцій» кінця 80-х років, дослідження комплексу проблем Угорської революції 1956 р., зокрема, діяльності І. Надя та його уряду, є актуальним.

Окремі аспекти проблеми, що досліджуються у цій статті, певною мірою висвітлювалися у наукових доробках вітчизняних та зарубіжних істориків. У працях радянської доби, що були заідеологізовані і мали суто пропагандистський характер, діяльність І. Надя та його уряду висвітлюється упереджено і необ'єктивно, наприклад, публікації П.П. Безушко[2],

Л.Н. Нежинського[7] та Я. Береца[11]. В новітній українській історіографії останнім часом з'являються ґрунтовні дослідження комплексу проблем Угорської революції 1956 р. та її передумов, зокрема, наукова розвідка І.Ф. Короля[4] і монографія В.І. Луцкая[5]. З-поміж праць російських дослідників на увагу заслуговують монографії В. Алексеева[1] та В.Л. Мусатова[6]. Серед праць, що з'явилися з 1989 р. в Угорщині, слід виділити насамперед монографії Я. Райнера[16], П. Унвіна[18], збірку А. Тобіаша[17] та ін.

23 жовтня 1956 р. в Будапешті відбулася багатотисячна демонстрація, ініційована потужною русійною силою демократизації – студентством, яка стала початком Угорської революції 1956 р. Висунувши широкі демократичні вимоги, учасники мирної демонстрації виступили з гаслами очищення соціалізму від пережитків сталінізму, вимагали демократизації і докорінних змін в усіх сферах життя країни. Чітко організована на початку демонстрація солідарності з польськими робітниками через кілька годин вийшла з-під контролю організаторів. Переломним моментом у подіях 23 жовтня 1956 р. стала збройна сутичка поблизу радіокомітету ім. Кошута між демонстрантами й захисниками радіокомітету. Внаслідок недалекоглядних та неадекватних кроків тодішнього партійного керівництва на чолі зі сталіністом Е. Герью, мирна демонстрація впродовж доби переросла на збройне повстання проти тоталітарного комуністичного режиму, яке стало кульмінацією угорської політичної кризи і радикальною спробою її вирішення.

Введення до Будапешта вранці 24 жовтня радянських військових підрозділів, що дислокувалися на території Угорщини, призвело до загострення становища в країні. У столиці виникли повстанські загони, які повели збройну боротьбу проти втручання іноземних військ. Навколо місць концентрації повстанських сил точилися запеклі бої між повстанцями і радянськими підрозділами та військами державної безпеки Угорщини.

У ніч на 24 жовтня 1956 р. на нічному засіданні ЦК УПТ за умов ускладнення внутрішньополітичної ситуації у країні, І. Надя було обрано головою Ради Міністрів УНР. Основними завданнями новоствореного уряду І. Надя, що вимагали негайного вирішення, були припинення ескалації конфлікту і опанування ситуації у країні.

Усвідомлюючи, що головне на цьому етапі розвитку подій отримати контроль над найбільш активною частиною населення столиці, І. Надя одразу ж зробив спробу зближення з повсталими масами. О 12 год. 10 хв. 24 жовтня він виступив зі зверненням по радіо до жителів столиці, в якому заявив, що «...всі, хто в інтересах запобігання подальшого кровопролиття сьогодні до 14 години припинить боротьбу та складе зброю, не постануть перед надзвичайним судом.» І. Надя закликав населення столиці підтримати програму уряду, спрямовану на демократизацію угорського суспільного життя [10, с.31-32].

25 жовтня приблизно о 15 год. 30 хв. І. Надя звернувся вдруге за ці дні до народу Угорщини. Програмна заява прем'єр-міністра мала ознаменувати повернення уряду до програми, проголошеної 4 липня 1953 р. в Державних зборах. Але між двома програмами виявились істотні відмінності. Вперше за всю історію радянсько-угорських відносин на всю країну було зроблено заяву про ініціативу уряду щодо проведення переговорів між двома країнами з приводу виведення радянських військ з території Угорщини. Крім того, І. Надя пообіцяв, що після відновлення порядку радянські частини, втручання яких стало необхідним, буде відкликано до місць постійної дислокації [13, с.43-44].

Однак діяльність уряду І. Надя на початковому етапі ускладнювалась втратою підтримки населення країни, через що перші його спроби нормалізувати ситуацію у країні, застосовуючи традиційні заходи, виявились невдалими. Прем'єр-міністру було необхідно критично переосмислити свої політичні погляди, для чого був потрібен якийсь поштовх.

На тлі бурхливого розвитку подій відбувалася еволюція поглядів І. Надя, паралельно з якою зазнав докорінної еволюції уряд І. Надя, персональний склад якого раз у раз оновлювався, набравши врешті коаліційного характеру. Важливу роль у еволюції поглядів прем'єр-міністра відіграли його найближчі соратники Ф. Донат та Г. Лошонці, під впливом яких він знаходився протягом свого головування у Раді Міністрів. Прискорили еволюцію поглядів прем'єр-міністра інциденти з сотнями загиблих біля Парламенту та будівлі ЦК УПТ

25 жовтня 1956 р., які призвели до перелому в розвитку подій в Угорщині у жовтні 1956 р.: з Будапешта повстання блискавично поширилося по всій країні.

За умов охоплення революцією всієї країни 28 жовтня 1956 р. І. Надь та його уряд офіційно став на бік повсталого народу і революції. На засіданні Політбюро ЦК УПГ 28 жовтня, в якому взяли участь й радянські емісари А. Мікоян та М. Сулов, І. Надь впевнено виступив за визнання головних вимог повстанців. З приводу оцінки подій він сказав: «...якщо рух, який спирається на широку базу, ми будемо вважати контрреволюцією, як ми оцінювали його на початку, тоді не залишиться іншої можливості, як придушити його за допомогою зброї...Тепер нам вже зрозуміло, що це не наш шлях» [9, с.426]. Ознаменував перехід угорського Національного уряду на бік революції виступ І. Надя по радіо 28 жовтня з декларацією уряду, в якій було визнано демократичний характер народного руху, визнано мотиви, що спонукали угорський народ до радикальних дій і зроблено заяву про наміри уряду стати істинним виразником сподівань угорського народу [13, с. 84–85].

Виведення радянських військ з Будапешта, рішення уряду І. Надя про розпуск сил держбезпеки, реорганізацію міліції та народної армії як основи нацгвардії з залученням повстанських загонів, ліквідацію однопартійної системи через встановлення влади коаліційних партій 1945 р., визнання утворених у ході революції органів місцевого самоврядування та ініціацію міжурядових переговорів щодо виведення радянських військ з території Угорщини, стали чинниками, що призвели до певної нормалізації суспільно-політичної ситуації у країні на початку листопада 1956 р. Соціально-економічні заходи уряду І. Надя привели до налагодження громадсько-політичного життя.

Проте введення додаткових радянських військових підрозділів на територію Угорщини, що було одним з етапів майбутньої військової операції, перервало процес опанування ситуації у країні Національним урядом. 1 листопада 1956 р. відбулося засідання національного уряду, на якому було прийнято рішення про запрошення радянського посла Ю. Андропова з метою висловлення протесту «... у зв'язку з новим введенням радянських військ». Було вирішено також посилити оборону столиці «...як по відношенню відновлення внутрішнього порядку, так й на випадок можливого зовнішнього нападу» та залежно від результатів переговорів з радянським послом розіслати протест проти втручання послам інших країн та в ООН [12, с.45].

Відповідаючи на несанкціоновані дії радянського керівництва, яке побачило в рішеннях уряду І. Надя загрозу гегемонії СРСР у східно-європейському регіоні, Національний уряд на чолі з І. Надем прийняв рішення про денонсацію Варшавського договору і прийняття Угорщиною статусу нейтральної держави [9, с. 498–499]. Впродовж дня до радянського посольства було направлено ноту Національного уряду УНР уряду СРСР про денонсацію Варшавського договору. В ній Міністерство іноземних справ висловило прохання до Ю. Андропова поінформувати керівництво Радянського Союзу про прийняті рішення угорського уряду [9, с. 499–500]. Вранці 2 листопада радянське партійне керівництво вже знало про кроки угорського уряду.

Зважаючи на те, що радянські військові з'єднання продовжували перетинати радянсько-угорський кордон, І. Надь вдруге ініціював зустріч з радянським послом. Він висловив повторний протест з приводу введення додаткових військ Радянським Союзом на територію країни та висловився про негайне проведення переговорів щодо денонсації Варшавського договору та виведення з Угорщини радянських військових підрозділів. Ю. Андропов у той самий день доповідав Москві про розмову з угорським прем'єром [9, с.523].

3 листопада 1956 р. о 14 год. у приміщенні парламенту розпочалися переговори радянсько-угорської комісії з приводу виведення радянських військ з території Угорщини. Угорщину представляли П. Малетер – міністр оборони, І. Ковач – начальник генерального штабу, М. Сюч – начальник оперативного управління та Ф. Ердеї. Але ці переговори не мали вже жодного значення: Москва вже вирішила яким чином вона розв'язуватиме кризу комуністичного ладу в Угорщині. І. Надь не знав, що пропозиція радянської сторони продовжити переговори на одній з військових частин поблизу м. Тьоколь була одним з хитрощів радянського керівництва. Опівночі 3 листопада під час проведення переговорів з

радянською делегацією угорське військове керівництво було заарештовано [14, с.186–187]. Таким чином, на певний час революцію було залишено без військового керівництва.

Після того як радянські війська з явними намірами нападу на угорську столицю почали перегрупування своїх сил, він зрозумів, як далі розвиватимуться події. 4 листопада о 4 год. 30 хв. І. Надь зателефонував до радянського посольства СРСР у Будапешті і висловив протест проти введення радянських військ у столицю [8, с.106].

О 5 год. 20 хв. по будапештському радіо пролунав заклик І. Надя: «Говорить Імре Надь, голова Ради Міністрів Угорської Народної Республіки. Сьогодні на світанку радянські війська почали наступ на нашу столицю з очевидними намірами скинути законний демократичний угорський уряд. Наші війська ведуть бої. Уряд перебуває на своєму посту. Я сповіщаю цю звістку народу країни та суспільній думці світу» [15, с. 470].

Вранці 4 листопада 1956 р. було розпочато тотальну військову операцію радянських військ під кодовою назвою «Вихор», головною метою якої стало придушення Угорської революції, повалення легітимного Національного уряду І. Надя та встановлення прорадянського комуністичного режиму Я. Кадара. Підготовка до військової операції тривала з кінця жовтня 1956 р. за умов нормалізації внутрішньополітичної ситуації у країні, що вказує на задалегідь агресивні наміри керівництва СРСР щодо шляхів вирішення конфлікту.

У цей самий день І. Надь разом з членами свого уряду сховався в Югославському посольстві. Попереду були переговори між Угорщиною та Югославією під контролем СРСР про видачу І. Надя та його соратників, які тривали майже три тижні і завершилися 22 листопада [3, с.28]. Югославське керівництво погодилося випустити І. Надя та його прибічників за межі югославського посольства після того як угорське керівництво зобов'язалось не застосовувати проти них каральних заходів. Проте після виходу за межі югославського посольства І. Надя разом з його прибічниками було заарештовано та вивезено до Румунії. Радянське керівництво вирішило влаштувати процес, який коштував життя І. Надю та багатьом його соратникам.

Проведенню військової операції радянськими військами проти суверенної нейтральної держави сприяла міжнародна обстановка: Суецька криза відволікала увагу провідних держав світу від подій в Угорщині. За умов позиції невтручання провідних держав світу і кількісної та якісної переваги радянських військових підрозділів над повстанськими загонами Угорська революція 1956 р. завершилася поразкою національно-визвольних сил.

Незважаючи на поразку, Угорська революція 1956 р. стала важливою віхою в історії не лише Угорщини, а й країн соціалістичного табору. Угорська революція стала апогеєм системної кризи тоталітарного режиму в Угорщині у 1949–1956 рр. і була першим проявом кризи тоталітарних режимів у східній Європі, яка невдовзі мала призвести до розвалу комуністичного блоку. Революція в Угорщині у жовтні–листопаді 1956 р. підтвердила американську концепцію про історичну обумовленість «звільнення» Східної Європи від комуністичного тоталітаризму і вплинула на хід світової історії.

Література

1. Алексеев В.М. Венгрия 56: Прорыв цепи / В.М.Алексеев. – М.: Независимая газета, 1996. – 277 с.
2. Безушко П.П. Контрреволюционные силы и строительство социализма в Венгрии / П.П.Безушко. – М.: Наука, 1971. – 340 с.
3. Гибианский Л. Н. С. Хрущов, Й. Броз Тито и венгерский кризис 1956 г. / Л.Гибианский // Новая и новейшая история. – М. 1999. – № 1. – С. 10–29 с.
4. Король І.Ф. Угорська революція 1956 р.: початок краху прорадянських тоталітарних режимів / І.Ф.Король. – Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2002. – 197 с.
5. Луцдай В.І. Угорська революція 1956 р. як наслідок загострення суспільно-політичних та соціально-економічних протиріч в Угорщині у 1949–1956 рр.: Моногр. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. – 230 с.
6. Мусатов В. Л. Предвестники бури. Политические кризисы в Восточной Европе, 1956-1981. – М.: Научная книга, 1996. – 300 с.
7. Нежинский Л.Н. Очерки истории народной Венгрии. 1948-1962 / Л.Н.Нежинский. – М.: Наука, 1969. – 448 с.

8. Пушкаш А.И. Двенадцать дней осени 1956 г.(23 октября-4 ноября) / А.И.Пушкаш // Венгрия 1956 г.: Очерки истории кризиса. – М.: Наука, 1993. – 108 с.
9. Советский Союз и венгерский кризис 1956 г.: Документы / Редкол. Т.М. Исламов, И. Вида и др. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1998. – 863 с.
10. A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23. – november 9. Szerk.: Kenedi J. – Bp.: Szabadrádió Kiadó és Nyilvánosság Klub. 1989. – 507 s.
11. Berecz J. Ellenforradalom tollal és fegyverrel. 1956. – Bp.: Kossuth könyvkiadó, 1981. – 184 s.
12. Hajdu T. 1956 nemzetközi hőttére. // Társadalmi Szemle. 1989. 8/9. sz. – 36-47 s.
13. Magyar Krynika. 1956 sajtója. Október 23.- november 4. Válogatás. – Bp.: Kolonell Lap- és Könyvkiadó Kft., 1989. – 509 s.
14. Molnár M. Egy vereség diadala. A forradalom története. – Bp.: Oktatáskutató Intézet, 1991. – 276 s.
15. Umolnar M. Tizenkét nap, amely... 1956. Október 23 – november 4. Események, emlékek, dokumentumok. – Bp.: Szabad Tűr Kiadó, 1989.–563 s.
16. Rainer M. J. Nagy Imre. Politikai életrajz. Műsod kötet. 1953-1958. – Bp.: 1956-os Intézet, 1999. – 597 s.
17. Tybícs A. In memoriam Nagy Imre. Emlékezés egy miniszterelnökre. – Debrecen: Szabad Tűr kiadó, 1989. – 560 s.
18. Unwin P. A pusztóbyl kialtott szy. Nagy Imre és a magyar forradalom. – Bp.: 1956-os Intézet, 1993. – 217 s.

Луцай В.И. Деятельность И.Надя и его правительства в период Венгерской революции 1956 г. В статье на основе анализа широкого круга источников и научной литературы исследуется деятельность И.Надя на посту главы Совета Министров ВНР на фоне событий октября – ноября 1956 г. в Венгрии.

Ключевые слова: тоталитарный режим, Венгерская революция 1956 г., Национальное правительство, демонстрация, демократизация, демократическая оппозиция, Венгрия, СССР.

V. Lushchay. Activity of I. Nad and his government during Hungary revolution in 1956. The activity of I. Nad as a head of the Council of Ministers of Hungary during October – November 1956 on the basis of analysis of general resources and scientific literature is investigated.

Key words: totalitarian regime, Hungary revolution in 1956, National government, demonstration, democracy, democratic opposition, Hungary, USSR.

УДК 930.1(477)“195”

Ніколаєць Ю.О.,

докт. істор. наук, доцент кафедри економічної теорії
Вінницького державного аграрного університету

Боротьба з інакомисленням у роки хрущовської «відлиги» у працях українських дослідників

У статті проаналізовані основні праці вітчизняних дослідників, в яких висвітлюється процес боротьби з інакомисленням за роки хрущовської відлиги.

Ключові слова: інакомислення, хрущовська «відлига», десталінізація, культ особи Сталіна, репресивні заходи, внутріпартійна демократія.

Хрущовська «відлига» із процесом десталінізації сприяла певному пом'якшенню тиску влади на суспільство, однак непослідовність реформаторської діяльності, проблеми соціально-економічного розвитку викликали спротив у тверезо мислячих людей, які могли критично осмислювати навколишню дійсність. З метою зберегти непорушність влади партійної верхівки над радянським суспільством вище керівництво держави, що не сподівалося на бурхливу реакцію пересічних комуністів та безпартійних на розкриття злочинів сталінізму, змушене було вдатися до репресивних методів. Вони спрямовувалися на боротьбу із інакомисленням, яка мала забезпечити чіткі межі критики культу особи і обмежити критичне сприйняття діяльності партії в цілому. Ці події отримали певне висвітлення у працях пострадянських істориків, які до останнього часу ще не були піддані історіографічному

аналізу. Тому метою цієї публікації є визначення стану дослідження боротьби із інакомисленням у роки хрущовської «відлиги» у працях українських вчених.

Науковці радянського періоду були поставлені у тісніші рамки, аніж сучасні вчені. Адже критика культу особи в радянській науковій літературі не повинна торкатися основ радянського ладу та не створити сумнівів у здатності партії та її лідерів керувати суспільством. Тому поряд із критичними зауваженнями на адресу сталінського керівництва, але без аналізу причин появи та наслідків існування культу особи, у наукових дослідженнях багато уваги почали приділяти возвеличенню партійного керівництва суспільно-політичним життям загалом, а не під впливом певних партійних лідерів, та необхідності безумовного виконання партійних рішень. Крім цього, пропагувався принцип колективності керівництва та необхідність розширення повноважень партійних органів на місцях для збереження сильного партійного впливу і демонстрації боротьби за подолання негативних наслідків культу особи Сталіна. Цими діями вчені мали сприяти непорушності у суспільстві думки про прогресивність марксистсько-ленінської теорії побудови держави, для якої культ особи був лише «випадковим» явищем. Вчені доводили, що радянська держава мала високий рівень розвитку промисловості та сільського господарства і, як результат цього – високий життєвий рівень та соціальний захист населення. Такі заслуги приписувалися діяльності Комуністичної партії, а помилки і промахи її керівників у світлі цього повинні були виглядати досить блідо порівняно із досягненнями країни під їхнім керівництвом.

Вже через кілька місяців після XX з'їзду КПРС вищим політичним керівництвом були прийняті рішення, які спрямовували партійні організації, силові структури на будь-яку протидію опозиційним настроям різних верств населення. Обговорення листа ЦК КПРС від 19 грудня 1956 р. «Про посилення політичної роботи партійних організацій на місцях і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів» в низових партійних осередках вилилось у гучну ідеологічну кампанію, під час якої зводилися нанівець ті позитивні здобутки, які були досягнуті в процесі десталінізації країни. У висвітленні суспільно-політичних процесів вітчизняними вченими така політика вищого керівництва відбилася у посиленні уваги до вдосконалення організації політичної пропаганди та агітації.

Певні судження стосовно меж можливої критики радянської дійсності та ролі XX з'їзду у спрямуванні суспільно-політичних процесів в УРСР висловлювалися радянськими дослідниками, які вивчали різні аспекти партійної роботи та пропаганди у регіонах. Оцінюючи значення XX з'їзду КПРС для суспільно-політичного життя країни, В.В.Горак вказував, що він усунув перешкоди, пов'язані з культом особи, та відновив ленінські норми партійного життя [1]. Але які саме перешкоди мав на увазі автор у його праці не йшлося. Більше про це писали автори, які торкалися у своїх дослідженнях різноманітних питань, пов'язаних із розвитком внутріпартійної демократії. Так, О.І.Неделін, вказуючи, що у практиці місцевих партійних організацій у часи правління Сталіна проявились такі негативні методи керівництва як адміністрування, паперова писанина, засідательська метушня, небажання рахуватися з думкою рядових комуністів, наголошував, що початок вирішення проблем порушення норм внутріпартійної демократії поклав XX з'їзд КПРС, а важливим показником відновлення ленінського принципу колективного керівництва було регулярне скликання конференцій, пленумів партійних комітетів та участь комуністів у обговоренні партійної політики і визначенні заходів щодо її здійснення [2].

В.П.Шкварець акцентував увагу на необхідності посилення лекційної пропаганди для виконання рішень XX з'їзду партії, вважаючи, що таким чином можна забезпечити охоплення партійною пропагандою великої кількості радянських людей [3]. Вивчаючи ідейно-політичну діяльність партійних організацій Донбасу серед робітників у п'ятій п'ятирічці М.М. Меженін вказував, що у той період лектори, доповідачі, агітатори роз'яснювали марксистсько-ленінське розуміння ролі народних мас, партії і окремих осіб в історії. Підкреслювали несумісність марксизму-ленінізму з ідеалістичною теорією і практикою культу особи, що перетворювала того чи іншого діяча на героя і одночасно применшувала значення партії і ролі народних мас та вела до зниження їх творчої активності [4]. Слід наголосити, що реформи М.Хрущова, критика культу особи Й.Сталіна, справивши в цілому позитивний

вплив на історичну науку, не звільнили її від невластивих ідеологічно-пропагандистських і коментаторських функцій.

Схвалений у грудні 1956 р. названий вище документ, а також Закон СРСР від 25 грудня 1958 р. «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», введення в кримінальні кодекси союзних республік статті про відповідальність за «антирадянську агітацію і пропаганду», численні інструкції та рекомендації КДБ при Раді Міністрів СРСР, Генпрокуратури СРСР, Верховного суду СРСР, підвідомчих їх республіканських органів сформували правову основу для продовження репресивної діяльності. Тотальний контроль здійснювався не лише за конкретними діями й намірами окремих представників опозиційних сил, а й навіть над думками й настроями, що побутували серед населення. Зокрема суворо каралися спроби власної оцінки подій і явищ у суспільному житті, діяльності керівних органів партії й держави, викладені в численних скаргах та заявах на адресу ЦК КПРС, Президії ВР СРСР, РМ СРСР, республіканських та місцевих організацій.

Після початку процесу перебудови і протягом перших років незалежності хрущовська «відлига» виступала як символ послаблення тиску радянської командно-адміністративної системи, була середовищем, в якому виховувалися і активно почали працювати шістдесятники та дисиденти. У працях вітчизняних істориків поступово стає помітною амбівалентність у оцінці періоду «відлиги» та особи тодішнього партійного лідера, а позиція вчених стає більш виваженою та обґрунтованою. Процес згортання демократичних перетворень і лібералізації політичного життя у радянській державі отримав наукове осмислення лише у працях пострадянських вчених та науковців української діаспори, оскільки в радянський період ця тема взагалі не розглядалася.

У праці В.Барана «Україна після Сталіна» у підрозділі «Зигзаги лібералізації» висвітлено кампанію проти діячів української інтелігенції, які активно виступали на захист рідної мови та культури, показаний механізм цькування митців та тиску на них. Автор змалював становище національно свідомої інтелігенції у роки правління М.Хрущова, показавши, що незважаючи на українське походження, партійний лідер, як і його попередники, не підтримував «українського відродження». Автор докладно зупинився на процесі русифікації у період «відлиги», критикуючи шкільну реформу 1959 р. за надання права батькам обирати мову навчання власних дітей. Він виклав негативні наслідки цього нововведення, результат яких відчувається й до останнього часу. Аналізуючи морально-політичний стан суспільства В. Баран дійшов правильного, на нашу думку висновку, що «відлига» породила надії і принесла розчарування, оскільки процес оновлення суспільства проходив вкрай непослідовно. А молодь, яка відчула смак свободи, прагнула дальшого поступу демократії. І поверховість реформ, те, що вони не торкалися підвалин тоталітаризму, а становище республіки суттєво не змінилося, призвели до пошуків інших шляхів досягнення національного суверенітету [5].

У іншому дослідженні В.Барана проаналізована діяльність радянських каральних органів проти представників українського національного руху. У параграфі «Становлення дисидентського руху» автор зупинився на висвітленні і оцінці судових справ за звинуваченнями у «антирадянській діяльності», вказуючи, що на рубежі 50–60-х років тривали арешти громадян, звинувачених у політичних злочинах, а на початку 1960-х років кількість так званих антирадянських проявів істотно зросла, особливо після прийняття урядом рішення про підвищення цін на м'ясомолочну продукцію. У праці подано об'ємні статистичні дані щодо кількості антирадянських виступів і проаналізовано їх динаміку із показом особливостей спрямування у різні періоди [6].

У монографії В.Барана та В.Даниленка окремий розділ присвячено тиску влади на суспільство у період хрущовських реформ. Вчені наголошують, що пом'якшивши режим, влада нарощувала зусилля щодо нівелювання культур народів СРСР. Тут проаналізовано процес згортання нової хвилі українізації поряд з переслідуванням найактивніших діячів українського національного руху [7].

Грунтовне дослідження репресивної діяльності у роки «відлиги», здійснене Ю.Данилюком та О.Бажаном, дозволило авторам дійти цілком виваженого висновку, що політичні репресії другої половини 50–80-х років хоча і поступалися перед репресіями початку 50-х

років, однак набували не менш потворних форм. Внаслідок цього у в'язницях і таборах, спеціальних психіатричних лікарнях опинялися найбільш активні діячі національних та релігійних рухів, всі, хто за своїми переконаннями не могли і не хотіли коритися жорсткій і всевладній системі [8].

Комплексний аналіз процесу діяльності репресивно-карального апарату держави в роки «відлиги» здійснений у спеціальному підрозділі «Рецидиви терору у роки хрущовської «відлиги» колективної праці «Політичний терор і тероризм в Україні», автори якої проаналізували правові документи того часу, пов'язані із продовженням репресій, механізм їх проведення та спрямованість щодо визначених категорій населення. У дослідженні дано оцінки репресивної діяльності спецслужб, проаналізовано суспільні настрої, які ставали об'єктом репресивної діяльності. Можна цілком погодитися із загальним висновком, що вибірккові репресивні заходи спецслужб дали змогу правлячому режиму заблокувати вільну політичну активність громадян, придушити страйковий рух і на певний та досить нетривалий час стабілізувати ситуацію у країні [9].

Процес русифікації української культури, переслідування представників розумової праці за «вільнодумство», «занепадницькі настрої», «ізолюваність від великої радості радянського буття» показано у колективній праці В.А.Гриневича, В.М.Даниленка, С.В.Кульчицького та О.Є.Лисенка. Автори проаналізували реакцію представників української інтелігенції на репресивну діяльність з боку державних органів, показали, яким чином забезпечувалася ізоляція від суспільства творчих, мислячих, небайдужих до долі України людей. У їхній праці міститься аналіз політичних процесів над ними, простежується механізм отримання заяв про «покаяння» від представників українського національного руху [10].

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що в українській історіографії загалом висвітлено процес згорання лібералізації політичного життя, з'ясовано об'єктивні та суб'єктивні його причини. З огляду на дослідження життєвого шляху М.Хрущова показано роль десталінізації у забезпеченні йому перемоги у політичній боротьбі із своїми опонентами. Вчені детально проаналізували механізм політичних репресій і здійснення тиску на інакомислячих. На нашу думку, у майбутніх дослідженнях слід було б визначити, яку роль відіграла зміна курсу правлячої верхівки на відмову від неминучості Третьої світової війни, з одного боку, а з іншого, – на конфронтацію із країнами Заходу у зміцненні особистої влади М.Хрущова та у згортанні демократичних перетворень у суспільстві.

Література

1. Горак В.В. До історіографії організаторської роботи партії в галузі пропаганди і впровадження передового досвіду в сільськогосподарському виробництві України // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1968. – Вип. 26. – С. 106.
2. Неделін О.І. Здійснення ленінського принципу колективного керівництва місцевими партійними органами: (3 досвіду роботи партійних органів української частини Донбасу в 1956-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1973. – Вип. 61. – С. 109.
3. Шкварець В.П. Масово-політична робота партійних організацій на селі (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 20. – К., 1968. – С. 96.
4. Меженін М.М. Ідейно-політична діяльність парторганізацій Донбасу серед робітників у 5-й п'ятирічці // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 41. – С. 122-123.
5. Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. / В.К. Баран. – Львів, 1992. – С. 43-57.
6. Баран В.К. Україна 1950-х – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С. 135-153.
7. Див.: Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т. 13. – С. 131–134.
8. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. – К., 2000. – С. 388.
9. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін.; відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2002. – С. 776–788.
10. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; Україна і Росія в історичній ретроспективі. – В 3 т. – Т. 2: Радянський проект для України / В.А.Гриневич, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко. – К., 2004. – С. 470-495.

Николаец Ю.О. Борьба с инакомыслием в годы хрущевской «оттепели» в работах украинских исследователей. В статье проанализированы основные работы отечественных исследователей, в которых освещается процесс борьбы с инакомыслием в годы хрущевской «оттепели».

Ключевые слова: инакомышление, хрущевская оттепель, десталинизация, культ личности Сталина, репрессивные методы, внутрипартийная демократия.

Y. Nikolayets'. The struggle with dissidence during the Khrushchev's «thaw» in the works of Ukrainian scientists. The author analyses the main publications of the Ukrainian scientists concerning the struggle with dissidence in the period of Khrushchev's «thaw».

Key words: dissidence, Khrushchev's «thaw», the cult of Stalin, repressive measures, insideparty democracy.

УДК 94(470)"1905/1907":311.21

Постернак О.О.,

викладач кафедри всесвітньої історії
Ізмаїльського державного гуманітарного університету

Структура та чисельність буржуазії південних губерній Російської імперії напередодні революції 1905–1907 рр.: на матеріалах торгово-промислової статистики

У статті розглядається структура буржуазії південних губерній Російської імперії за умов капіталістичної трансформації суспільства на початку ХХ ст. Здійснена спроба створити соціальний портрет підприємницької верстви регіону. Висвітлюється процес майнової диференціації у середовищі підприємців, акцентується увага на регіональних особливостях складу південноросійської буржуазії.

Ключові слова: підприємці; Південна Росія; промислова, торговельна, аграрна буржуазія; торгово-промислова статистика, прибуток, велика та середня буржуазія.

Пореформена доба стала періодом формування та становлення буржуазного класу, з яким був пов'язаний економічний прогрес та утвердження ринкових відносин у Російській імперії. У центрі інтенсивного розвитку капіталістичних відносин знаходились особливо південні губернії Європейської Росії, які за показниками розвитку підприємництва значно випереджали інші території імперії. Під Південною Росією будемо розуміти, передусім, територію Бессарабської, Херсонської, Катеринославської, Таврійської губерній та Обласі Війська Донського, які на початку ХХ ст. нерозривно та органічно становили цілісний економічний простір. Під впливом сприятливих умов для підприємницької діяльності на початку ХХ ст. тут сформувалась потужна регіональна буржуазія, яка зосередила в своїх руках контроль над економічною інфраструктурою.

Слід наголосити, що в історичній науці відсутнє єдине трактування питання щодо майнової структури буржуазії, а тому питання про критерії диференціації, кількісну та внутрішньо-групову структуру підприємницької верстви початку ХХ ст. залишається відкритим. Характер діяльності та майнову диференціацію буржуазії можна ґрунтовно простежити, аналізуючи торгово-промислову статистику кінця ХІХ – початку ХХ ст., чому і присвячена ця стаття. Статистичні матеріали є найбільш вірогідним та фактично єдиним цілісним джерелом для вивчення буржуазного підприємництва. Інформація про кількість підприємств, їх оборотні капітали, прибутки, розміщена у розрізі за майновими, податковими та територіальними групами, дає можливість проаналізувати структуру, чисельність та господарську діяльність буржуазії, дозволяє простежити масштаб та глибину підприємництва, специфіку функціонування капіталу в різних частинах імперії.

Певні традиції застосовування торгово-промислової статистики для характеристики російської буржуазії були закладені ще в радянський час у дослідженнях О.М. Боханова, І.Ф. Гіндіна, Л.Є.Шепельова та ін. [1]. У сучасній історіографії опрацьовували та активно використовували статистичні джерела українські історики В.В.Крутіков та Т.Лазанська, російська дослідниця Н.Самаріна [2].

Останнім часом спостерігається активізація вивчення історії підприємницької верстви, у тому числі й південного регіону Росії [3]. Важливим підсумком у напрямі комплексного та системного дослідження ролі аграрної буржуазії в економічних процесах пореформеної доби стали наукові доробки Ю.А.Кравця та Н.Р.Темірової [4]. Фінансову буржуазію Півдня в контексті історії кредитно-банківських закладів частково проаналізувала дослідниця І.С.Дружкова [5]. Проте, деякі питання щодо визначення чисельності, майнового складу, внутрішньої диференціації буржуазії Півдня Росії залишаються дискусійними і сьогодні, а тому потребують детального та уважного вивчення.

На початку ХХ ст. у південноросійському регіоні сформувалась досить значна й потужна верства підприємців у різних галузях економіки. Їх структура за сферами функціонування капіталу визначена на підставі відомостей про чисельність осіб з прибутком понад 1 тис. крб. і подана у табл. 1. За основу були взяті матеріали «Опыта приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и размерам в России», який є унікальним статистичним джерелом, що дозволяє приблизно обрахувати загальну кількість осіб, які отримували прибуток від своєї діяльності, у тому числі й підприємницької [6].

За кількістю підприємців, що отримувала прибуток від торговельно-промислової діяльності, земельної власності та нерухомого майна Південь Росії був одним з передових регіонів імперії. Джерелом зафіксовано в п'яти південних губерніях та областях 32 505 осіб, сукупний прибуток яких становив 179 060,8 тис. крб. [7]. Кількість підприємців російського Півдня приблизно дорівнювала їх сукупній кількості у двох столичних губерніях – Петербурзькій та Московській. У цілому ж вона становила майже 20% від загальної чисельності отримувачів прибутку в губерніях та областях європейської Росії та 16% – у Російській імперії. На долю південноросійської буржуазії припадало 22% сукупного доходу всіх підприємців європейської Росії та 18% прибутку буржуазії всієї імперії. Ці дані лише підкреслюють поширену в історичній науці думку про потужний господарський потенціал Південної Росії як одного з найбільших економічних регіонів імперії.

Функціональна структура капіталістів Південної Росії за матеріалами «Опыта приблизительного исчисления...» представлена трьома основними групами осіб – отримувачами прибутку від приватного землеволодіння, від міського нерухомого майна та від торговельно-промислових підприємств. Відсутність даних щодо осіб, що отримували прибуток від особистої праці та цінних паперів у розрізі по губерніях та областях Росії не дозволяє нам вирахувати їх кількість на Півдні. Проте, навіть означені сфери функціонування капіталу повністю не вичерпують змісту підприємницької діяльності. І це слід обов'язково мати на увазі при підрахунку кількості осіб, що мали відношення до підприємництва.

Отже, із загальної кількості отримувачів прибутку на Півдні Росії близько 40% становили аграрії, 31% – торговці й промисловці, 29% – особи, що мали дохід від міського нерухомого майна. На долю перших припадало 44% сукупного прибутку південноросійської буржуазії, других – 35% і третіх – 21% [8]. Таким чином, навіть за заниженими офіційними статистичними підрахунками аграрії кількісно переважали серед підприємців регіону, що було цілком виправдано для району розвинутого торговельного землеробства. Для порівняння, в Московській губернії аграрна буржуазія налічувала лише 8,9% осіб з щорічним прибутком понад 1 000 крб., у Нижньгородській – близько 27% [9]. Серед губерній європейської Росії на долю аграрної буржуазії припадало лише 32% отримувачів та 28% загального прибутку [10].

Особливо аграрна буржуазія домінувала серед інших груп підприємців у Бессарабії. За кількістю отримувачів прибутку від землі Бессарабська губернія хоч і займала останнє місце серед інших південноросійських губерній та областей (1182 особи), проте саме на земельних власників губернії припадало 66% сукупного прибутку всіх осіб з доходом понад 1 тис. крб. [11]. Серед найбільших підприємців в аграрній сфері Бессарабії слід назвати К.Ф.Неметца (валовий прибуток дорівнював 247 тис. крб.), А.С.Кассо (254,9 тис. крб.), М.М.Крупенського (84,6 тис. крб.), Ц.А.Беліковича (82 тис. крб.), К.Ф.Казіміра (58 тис. крб.). Як вказує опис господарств аграрних підприємців, що володіли землею площею понад 1 тис.

десятин (1902 р.), у багатьох з них сільськогосподарське підприємництво поєднувалось з володінням млинами, винокурнями, рибним промислом тощо [12].

Проте, з-поміж всіх отримувачів доходу від землі у Південній Росії найбільше прибутків отримували сільськогосподарські підприємці Херсонської губернії. Їх сукупний дохід у 1905 р. становив 24 349,5 тис. крб., що було у 2,8 раза більше, як прибуток аграрних підприємців у Донській області, у 2,1 раза – в Бессарабії, у 1,5 раза – у Таврії [13]. На думку С.Г. Водотики та Є.Г.Сінкевича, у Херсонській губернії процес переходу поміщицьких господарств на ринкові механізми, а, значить, і розвитку аграрного підприємництва, відбувався порівняно з іншими регіонами інтенсивніше внаслідок розвитку капіталізму «американським шляхом». У 1905 р. у великих господарствах губернії (понад 505 га) зосереджувалось 75% поміщицької землі, хоча такі господарства кількісно становили лише 25% від усіх. Найбільшими землевласниками Півдня була херсонська сім'я Фальц-Фейнів, якій належало понад 200 тис. га [14].

Частина поміщицьких маєтків поступово перетворювалась на господарства підприємницького типу, в яких широко застосовувалась новітня техніка та агротехнології, активно впроваджувався механізм найманої праці, а це забезпечувало значний виробничий потенціал та високий рівень рентабельності. Сфера сільськогосподарського виробництва в південних губерніях залишалась доволі обширною, а тому привертала увагу підприємців з числа поміщиків, селян, купців. Аналіз статистичної інформації яскраво підтверджує, що група сільськогосподарської буржуазії становила основну частину в структурі підприємницької верстви регіону. Розвиток підприємництва в сільськогосподарській галузі економіки Півдня Росії дозволив постати їй на якісно новому рівні, що відповідав вимогам того часу.

Лише у Донській області та Херсонській губернії на долю торговців і промисловців припадало більше сукупного прибутку, ніж на аграрну буржуазію. В області Війська Донського торговельно-промислової буржуазія кількісно становила 29% всіх отримувачів доходу, проте вона зосередила 56% загального прибутку всіх власників. І хоч аграрна буржуазія чисельно переважала в області (3715 осіб – найбільше серед всіх південно-російських губерній), на її долю припадало лише 31,6% прибутків обласної буржуазії. У Херсонській губернії 31% всіх отримувачів – власники торговельно-промислових закладів, зосередили 35% спільного прибутку, натомість приватні землевласники – лише 33% [15]. Зосередження більшої частини сукупного прибутку в цих двох регіонах у руках торговельно-промислової буржуазії було результатом неспинного розвитку ринкових відносин, процесу інтенсивної індустріалізації, наслідком значного обсягу торговельних операцій місцевих підприємців на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Причому лише в Херсонській губернії кількісно серед загальної маси підприємців переважали отримувачі прибутку від міського нерухомого майна – 41%. Вони зосередили в своїх руках 32% загального прибутку буржуазії у губернії. Такий високий відсоток представників міської буржуазії – власників нерухомого майна – у Херсонській губернії пояснюється, передусім, територіальною приналежністю до губернії одного з найбільших промислових та торговельно-транспортних центрів імперії – м. Одеси. Середній прибуток на одного власника нерухомого майна у губернії був найбільшим серед інших південно-російських територій і становив 5077 крб., притому, що загальний прибуток всіх власників міського нерухомого майна даної губернії становив приблизно 23,5 млн. крб., що в 1,4 раза більше, ніж прибуток власників нерухомого майна у всіх інших губерніях та областях Півдня, разом узятих [16].

Майнова диференціація буржуазії на початку ХХ ст. призвела до появи груп великих, середніх та дрібних підприємців. В історичній науці відсутні чіткі критерії для віднесення підприємця до тієї чи іншої майнової групи. Загальноприйнятою теоретико-методологічною основою для внутрішньої стратифікації буржуазії сьогодні є підхід, запропонований радянськими дослідниками В.С.Дякіним та Н.В.Самаріною. Вони відносили до великої буржуазії осіб з річним прибутком понад 10 тис. крб. До середньої групи підприємців, на їх думку, належали індивідуальні підприємці та власники пайових товариств, торговельних домів та акціонерних фірм з річним прибутком від 1 до 10 тис. крб. [17]. Подібної думки дотримувався і В.В.Крутіков.

За основу цей підхід взяла і дослідниця Т.І.Лазанська з незначним коригуванням, припустивши, що через широкий діапазон між нижньою та верхньою шкалою прибутків у середній групі підприємців частина дрібної буржуазії могла потрапити в розряд середньої [18].

Співвідношення великих та середніх підприємців Півдня ілюструють дані табл. 2. Великі підприємці у 1905 р. становили у Південній Росії 10,3% кількості всіх буржуазних елементів, у їх руках зосереджувалось 54% загального прибутку. Середньобуржуазні елементи кількісно переважали над великими майже в 8,7 раза, зосередивши 46% загального прибутку. Найбільш різким співвідношенням великих та середніх підприємців було в Області Війська Донського, де із загальної кількості осіб, що отримували в області прибуток понад 1 тис. крб., лише 5,4% відносились до великої буржуазії (46,3% загального прибутку обласної буржуазії). Приблизне співвідношення спостерігалась і у Таврійській губернії: великими підприємцями тут було 9,8% отримувачів прибутку (51,9% загального прибутку). В абсолютних показниках за кількістю великих підприємців у південноросійському регіоні лідирувала Херсонська губернія, в якій нараховувалось близько 44% всіх отримувачів прибутку понад 10 тис. крб. Південної Росії.

При вивченні структури буржуазії недостатньо виділити лише групи за майновою ознакою. Для з'ясування рівня її соціальної зрілості необхідно визначити групи великих та середніх підприємців, пов'язані з різними типами господарства. Так, серед великих капіталістів на Півдні Росії домінували представники аграрної буржуазії. Вони становили половину осіб з прибутком понад 10 тис. крб. і отримували майже 48% сукупного доходу групи великих підприємців. Доля представників торговельно-промислової буржуазії серед осіб з вказаним вище прибутком була 28%, власників міської нерухомості – близько 22%. Певним винятком була Донська область, в якій серед великих підприємців переважали не аграрії, а торговці й промисловці (60,7% отримувачів означеного прибутку в області) та Херсонська губернія, де більшість великих підприємців були отримувачами прибутку від міського нерухомого майна (36,5% всіх великих підприємців губернії).

Структура середнього підприємництва Південної Росії була дещо іншою. Серед них до аграрних підприємців належало лише 38,4% осіб, які зосредили у своїх руках 39% сукупного доходу середньої групи південноросійської буржуазії. Більшість середніх підприємців становили власники нерухомого майна (29,6%) та торгово-промислова буржуазія (32%). Разом вони зосредили 61% сукупного прибутку середньої ланки буржуазії [19].

Дрібна буржуазія була представлена, як правило, дрібними товаровиробниками, власниками невеликих торговельних закладів, підприємств сфери обслуговування, заснованих на праці господаря-власника та членів його родини, прибуток яких не перевищував 1 тис. крб. на рік. Як відзначає російська дослідниця В.С.Ажаєва, на рубежі XIX–XX ст. під дрібними підприємцями в імперії слід розуміти осіб, що отримували прибуток переважно від сільських кустарних промислів, міського та сільського ремісничого виробництва, дрібних промислових та торговельних підприємств, надання побутових послуг [20]. Класична радянська концепція дрібної буржуазії зосереджувалась на публіцистичній спадщині В.Леніна і зводилась до думки, що у Російській імперії початку XX ст. дрібна буржуазія разом з пролетарськими масами становила основну частину населення. Проте, вона не досягла певного рівня соціально-політичної свідомості, необхідного для здійснення революції, а тому постійно коливалась між великою буржуазією та пролетаріатом у боротьбі проти кріпосництва та самодержавства [21].

Проте, марксистська історіографія за основу брала політичні характеристики феномену дрібнобуржуазних мас, ігноруючи питання про їх соціальну ідентифікації та роль в економічних процесах. Саме дрібна промисловість, що нерозривно пов'язана із сільським господарством та сферою послуг, була саме тією галуззю економіки, де своєрідно переплітались різні стадії становлення та еволюції ринкових відносин. Дрібну буржуазію репрезентували вихідці з різних станів, соціальних верств та груп, втягнуті у дрібне товаровиробництво – селяни, міщани, ремісники, представники вільних професій тощо, що робило цю буржуазну групу надзвичайно різнобарвною, мобільною та соціально відкритою.

Таблиця 1

**Структура осіб з прибутком понад 1000 крб. Півдня російської імперії
за сферами капіталу (1905 р.) ***

Губернія	Земля			Міська нерухомість			Торгово-промислове підприємство			Всього			
	Чисель- ність отримувачів прибутку	Доля, %	Суккупний прибуток, тис. крб.	Доля, %	Суккупний прибуток, тис. крб.	Доля, %	Чисель- ність отримувачів прибутку	Доля, %	Суккупний прибуток, тис. крб.	Доля, %	Чисель- ність отримувачів	Суккупний прибуток, тис. крб.	
Бессарабська губернія	1182	36,8%	11482,7	65,9%	845	26,3%	2160,6	12,4%	1185	36,9%	3788,5	21,7%	17431,8
Донська область	3715	54,4%	8436,7	31,7%	1124	16,4%	3269,2	12,3%	1992	29,2%	14918,1	56,0%	26624,0
Катеринослав- ська губернія	2607	42,4%	18267,6	52,0%	1525	24,8%	5167,0	14,7%	2019	32,8%	11676,1	33,3%	35110,7
Таврійська губернія	2169	43,2%	15938,6	60,2%	1249	25,0%	4090,6	15,5%	1597	31,8%	6440,4	24,3%	26469,6
Херсонська губернія	3217	28,5%	24349,5	33,1%	4622	40,9%	23467,8	32,0%	3457	30,6%	25607,4	34,9%	73424,7
Разом по п'яти регіонах	12890	39,7%	78475,1	43,8%	9365	28,8%	38155,2	21,3%	10250	31,5%	62430,5	34,9%	179060,8

* Підраховано автором за: Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и по размерам в России. – СПб., 1906. – С. 6-7, 34-35, 56-57.

Співвідношення великих та середніх підприємств Півдня Російської імперії та доля отриманих ними прибутків (1905 р.) *

Губернія	Особи з річним прибутком від 1000 до 10 000 крб. включно				Особи з річним прибутком понад 10 000 крб.				Всього	
	Кількість отримувачів	Доля, %	Загальний прибуток, тис. крб.	Доля, %	Кількість отримувачів	Доля, %	Загальний прибуток, тис. крб.	Доля, %	Кількість отримувачів	Загальний прибуток, тис. крб.
Бессарабська губернія	2864	89,2%	8009,3	45,9%	348	10,8%	9422,5	54,1%	3212	17431,8
Донська область	6460	94,6%	14284,3	53,7%	371	5,4%	12339,7	46,3%	6831	26624,0
Катеринославська губернія	5470	88,9%	16387,7	46,7%	681	11,1%	18723,0	53,3%	6151	35110,7
Таврійська губернія	4526	90,2%	12718,8	48,1%	489	9,8%	13750,8	51,9%	5015	26469,6
Херсонська губернія	9832	87,0%	31032,8	42,3%	1464	13,0%	42391,9	57,7%	11296	73424,7
Разом по п'яти регіонах	29152	89,7%	82432,9	46,0%	3353	10,3%	96627,9	54,0%	32505	179060,8

* Підраховано автором за: Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и по размерам в России. – СПб., 1906. – С. 6-19; 34-46; 56-81.

Таблиця 3

Співвідношення промислових та торговельних гільдійських підприємств Півдня Російської імперії, що підлягали розкладочному збору (1898 р.) *

Губернія	Промисловість			Торгівля товарами			Нетоварна торгівля			Всього		
	Кількість закладів	Доля, %	Оборотний капітал, тис. крб.	Доля, %	Кількість закладів	Оборотний капітал, тис. крб.	Доля, %	Кількість закладів	Оборотний капітал, тис. крб.	Доля, %	Кількість закладів	Оборотний капітал, тис. крб.
Бессарабська губернія	174	10,0%	5522,8	13,2%	1486	85,0%	76,9%	89	5,0%	9,9%	1749	41798,1
Донська область	315	6,4%	20776,5	9,1%	3791	77,3%	49,1%	800	16,3%	41,8%	4906	229262,5
Катеринославська губернія	406	11,3%	16556,5	15,7%	3033	84,5%	74,9%	149	4,2%	9,4%	3588	105370,2
Таврійська губернія	229	7,5%	7720,1	8,8%	2650	86,9%	87,5%	171	5,6%	3,7%	3050	87602,4
Херсонська губернія	585	11,4%	33166,3	2,9%	4116	80,4%	40,4%	419	8,2%	56,7%	5120	1154858,5
Разом по п'яти губерніях	1709	9,3%	83742,2	5,2%	15076	81,9%	47,4%	1628	8,8%	47,4%	18413	1618891,7
Разом по Росії	18639	11,9%	997030,4	9,9%	120691	76,9%	37,5%	17581	11,2%	52,6%	156911	10067774,7

* Підраховано автором за: Статистические результаты процентного и раскладочного сборов за 1896, 1897 и 1898 годы по исчислению, классификации и определению оборотов и прибыли торговых и промышленных предприятий, подлежащих сим сборам. – СПб., 1900. – С. 46-47, 55-57, 84-85, 92-93, 133.

Дрібні підприємці досить складно піддаються підрахунку та майновій ідентифікації. Одну з перших спроб це здійснити зробив А.А.Рибніков, аналізуючи промислову статистику та матеріали місцевих обстежень, у різний час проведених у 40 губерніях Європейської Росії. Результати своєї праці він опублікував у вигляді двох таблиць, в яких відобразив кількість дрібних сільських промисловців по губерніях. На жаль, у його матеріалах присутні лише дані щодо Катеринославської та Херсонської губернії. Так, у 1904 р. в Херсонській губернії на 10 тис. сільського населення припадало 246 осіб, які займалися кустарними промислами, а у Катеринославській губернії станом на 1908 р. – 21 [22]. Соціальна характеристика структури дрібної буржуазії потребує подальшого ретельного вивчення, зокрема шляхом залучення місцевих статистичних оглядів та звітів.

Матеріали податкової статистики дозволяють окремо проаналізувати співвідношення між торговельною та промисловою буржуазією Півдня (табл. 3). Вони включають у себе дані щодо торговельних й промислових купецьких підприємств I та II гільдії, що підлягали розкладочному збору. Серед торговельних закладів можна виокремити виключно торгові підприємства, що займалися лише товарними операціями та групу підприємств нетоварної торгівлі (банкірські доми, міняльні лавки, позичкові каси, біржові артілі, посередницькі фірми, транспортні підприємства, готелі, трактири, ресторани тощо), діяльність яких зосереджена була на наданні різноманітних послуг та вказувала на рівень розвитку капіталістичних відносин.

Статистика гільдійського підприємництва 1898 р. демонструє, що російський Південь відігравав досить вагомий роль в імперії за кількістю підприємств та сумою обігових коштів. Тут розгорнула свою діяльність майже 12% всіх гільдійських торговельних та промислових підприємств імперії, у руках яких зосереджувалося 16% всього оборотного капіталу [23]. Підрахунки Т.І.Лазанської засвідчують, що лише у трьох південноросійських губерніях (Херсонська, Таврійська та Катеринославська) розгорнули свою діяльність майже половина купецьких закладів України, у руках яких зосередилось 71,9% обігових коштів. Левова доля за економічними показниками знову припадала на буржуазію Херсонської губернії – 5120 її гільдійських підприємств зосередили 71,3% всіх обігових коштів купецької буржуазії всього Півдня [24].

За кількістю торгово-промислових закладів у 1898 р. на першому місці в південних губерніях Росії були підприємства торгівлі товарами (81,9%), на другому – промислові підприємства (9,3%), на останньому – нетоварної торгівлі (8,8%). Обігові капітали гільдійської буржуазії Півдня Росії у промисловості становили всього 5,2%, у товарній та нетоварній торгівлі – порівну – по 47,4% [25]. Таким чином, у південноросійському регіоні за показником оборотних капіталів спостерігалось переважання буржуазії, що була зайнята у нетоварній торгівлі та промисловості, над власне торговельною буржуазією, що вказувало на якісну трансформацію економічної системи, а разом з тим і структури підприємницького класу. Проте, за показником кількості підприємств торговельна буржуазія перевищувала промислову. Саме торговельні фірми становили ядро гільдійського підприємництва, переважаючи промислові за кількістю – у 8,8 разів, а за обіговими коштами – в 9,2 разів.

Домінування власників торговельних підприємств серед торгово-промислової буржуазії було характерним на початку ХХ ст. для всієї Росії. Пояснювалось це недостатнім рівнем розвитку промисловості у країні та багатокладністю її економіки. Говорячи про співвідношення торговельної та промислової буржуазії, необхідно враховувати, що відмежування промислового капіталу від торговельного у Російській імперії на початку ХХ ст. не було ще остаточно завершеним. Існував доволі потужний верства торговельно-промислової буржуазії, яка володіла промисловими й торговельними підприємствами одночасно, причому торговельні операції велись не тільки з товарами власного виробництва [26].

Початок ХХ ст. ознаменувався якісною ринковою трансформацією системи господарювання та соціальних відносин. Капіталізм як модерна модель соціально-економічної реальності, форма організації господарського механізму та домінуюча матриця соціальних відносин поступово руйнував притаманні традиційному суспільству станово-корпоративні групи та сприяв становленню нових – характерних для відкритого, надзвичайно мобіль-

ного та динамічного індустріального суспільства. Провідних позицій у ньому поступово набував підприємницький клас, що на рубежі XIX – XX ст. вже уособлював собою новий стиль економічної поведінки, громадсько-політичного життя, корпоративного світобачення та культурно-духовної діяльності.

Напередодні доленосних для підприємців подій 1905–1907 рр. південноросійська буржуазія включала у себе різноманітні майнові, галузеві та територіальні групи, що тісно переплітались між собою. Відповідно до сфери застосування капіталу в підприємницькому середовищі можна виокремити промислову, торговельну, фінансову та аграрну буржуазію. За рівнем майнової диференціації буржуазія може бути поділена на велику, середню та дрібну.

Південна Росія представляла собою потужний економічний регіон. Серед її підприємців як за кількістю, так і за рівнем прибутків, домінувала аграрія, особливо у групі великих капіталістів. Торговельно-промислові підприємці та власники нерухомого майна переважали, в основному, в середній групі буржуазії. Проте більше половини сукупного прибутку всієї південноросійської буржуазії зосереджували саме великі підприємці, що вказувало на високий рівень концентрації економіки в руках незначної групи осіб.

Факт переважання прибутків буржуазії, що була зайнята в сфері нетоварної торгівлі та промисловості над прибутками власне торговельної буржуазії, засвідчував досить високий розвиток капіталістичних відносин та посилення ролі промислових та фінансових елементів у структурі підприємництва Півдня. Хоча в середовищі торгово-промислової гільдійської групи за кількістю закладів лівова частка припадала все ж таки на торговельну буржуазію. Суперечливість та прихований економічний антагонізм між промисловою й торговельною буржуазією органічно розкриється в ході революції 1905-1907 рр., яка продемонструвала різку відмінність соціальних інтересів та політичної поведінки цих двох груп підприємницького класу. Певним чином це безпосередньо вплине на характер участі та роль буржуазії у першому масштабному соціально-політичному конфлікті 1905–1907 рр.

Література

1. Боханов А.Н. Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.). / А.Н. Боханов А.Н. – М., 1992; Гиндин И.Ф. Русская буржуазия в период капитализма, ее развитие и особенности // История СССР. – 1963. – №2. – С. 57-80, №3. – С. 37-60; Шепелев Л.Е. Акционерные кампании в России / Л.Е. Шепелев. – Л., 1973.
2. Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В.В. Крутіков.– Дніпропетровськ, 1992; Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т.І. Лазанська. – К., 1999; Самарина Н.В. Донская буржуазия в период империализма (1900–1914 гг.) / Н.В. Самарина: Дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Ростов-на-Дону, 1984.
3. Грінчак М.О. Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX сторіччя: Автореф. ... дис. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2008; Бігун Г.С., Ляшенко В.Г., Шапран Д.П. Історія підприємництва в Україні: 1861-1917 рр. / Г.С. Бігун, В.Г. Ляшенко, Д.П. Шапран. – Донецьк, 2007.
4. Кравець Ю.А. Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки Лівобережної України (90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.) / Ю.А. Кравець: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Луганськ, 2007; Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція/Н.Р. Темірова. – Донецьк, 2003.
5. Дружкова І.С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX – на початку XX ст. (історичний аспект) / І.С. Дружкова: Дисс. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2004.
6. Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и по размерам в России. – СПб., 1906.
7. Там само. – С.6-7, 34-35, 56-57.
8. Там само. – С. 6-19, 34-46, 56-81.
9. Самарина Н.В. Донская буржуазия в период империализма (1900-1914 гг.) / Н.В. Самарина: Дисс. ... канд. истор. наук. – С. 46.
10. Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и по размерам в России. – С. 7, 35, 57.
11. Там само. – С. 6-7.
12. Жуков В.И. Формирование и развитие буржуазии и пролетариата Бессарабии (1812–1900) / В.И. Жуков. – Кишинев, 1982. – С. 170-172.

13. Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и по размерам в России. – С.6-7.
14. Водотика С.Г., Сінкевич Є.Г. Історія Херсонщини / С.Г.Водотика. – Херсон, 2003. – С. 160.
15. Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и по размерам в России. – С. 6-7, 34-35, 56-57.
16. Крутіков В.В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905-1907 рр. / В.В.Крутіков // Український історичний журнал. – 1992. – №3. – С. 64-65.
17. Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907-1914 гг. / В.С. Дякин В.С. – Л., 1978. – С.7; Самарина Н.В. Донская буржуазия в период империализма (1900–1914 гг.) / Н.В. Самарина: Дисс. ... кандидата ист. наук: 07.00.02. – Ростов-на-Дону, 1984. – С. 14-15.
18. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Лазанська Т.І. – С. 92.
19. Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и по размерам в России. – С. 6-19; 34-46; 56-81.
20. Ажаева В.С. Мелкое предпринимательство в России (конец XIX – начало XX в.). Аналитический обзор / В.С.Ажаева. – М., 1994. – С.5.
21. Левковский А.И. Мелкая буржуазия: облик и судьбы класса / А.И. Левковский. – М., 1978. – С.37.
22. Тарновский К.Н. Мелкая промышленность России в конце XIX – начале XX в. / К.Н. Тарновский. – М., 1995. – С. 25-29.
23. Статистические результаты процентного и раскладочного сборов за 1896, 1897 и 1898 годы по исчислению, классификации и определению оборотов и прибылей торговых и промышленных предприятий, подлежащих сим сборам. – СПб., 1900. – С. 46-47, 55-57, 84-85, 92-93, 133.
24. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т.І. Казанська. – С. 87, 261-262.
25. Статистические результаты процентного и раскладочного сборов за 1896, 1897 и 1898 годы... – С. 46-47, 55-57, 84-85, 92-93, 133.
26. Самарина Н.В. Донская буржуазия в период империализма (1900-1914 гг.) / Самарина Н.В.: Дисс. ... канд. ист. наук. – С. 50.

Постернак О.А. Структура и численность буржуазии южных губерний Российской империи накануне революции 1905–1907 гг.: на материалах торгово-промышленной статистики. В статье анализируется структура буржуазии южных губерний Российской империи в условиях капиталистической трансформации общества начала XX в. Сделана попытка создать социальный портрет предпринимательского слоя региона. Рассматривается процесс имущественной дифференциации в среде предпринимателей, акцентируется внимание на региональных особенностях состава южнорусской буржуазии.

Ключевые слова: предприниматели, Южная Россия, промышленная, торговая, аграрная, буржуазия; торгово-промышленная статистика; доход; крупная и средняя буржуазия.

O.Posternak. The structure and quantity of the bourgeoisie of the Southern provinces of the Russian empire on the eve of the revolution of 1905-1907 (on the documents of commercial and industrial statistics). The forming process, basic types of activity and social structure of the bourgeoisie of the South of Russia on the eve of the first Russian revolution of 1905-1907 is examined. On the basis of analysis of the wide circle of statistical sources the basic groups of businessmen are analysed.

Key words: businessmen, industrial, trade, agricultural, bourgeoisie; industrial and trade statistics, income, rich and poor bourgeoisie.

УДК 070(=411.16)(477.74)''19''

Христенко В.В.,

асистент кафедри гуманітарних дисциплін
Ізмаїльського факультету Одеської національної морської академії

Єврейська преса Одещини у 90-х роках ХХ ст.

У статті досліджується європейська преса Одеського регіону у 90-і роки ХХ ст., яка займає вагоме місце в національно-культурному житті краю. Засоби масової інформації є однією з провідних форм ознайомлення суспільства з життям національних меншин та важелем впливу на свідомість людей.

Ключові слова: меншина, преса, діаспора, інформація, толерантність.

У сучасній історичній науці вагоме місце належить дослідженню питань розвитку та співіснуванню національних меншин, які живуть на теренах України. Важливу роль у висвітленні регіональних особливостей окремих етно-політичних аспектів мешканців держави відіграють засоби масової інформації. Це сприяє векторизації регіональної політики Української держави, одним із завдань якої є створення належних умов і підтримка розвитку засобів масової інформації національних меншин. Наслідком етнокультурного процесу є зростання ролі преси у висвітленні питань суспільного життя національних меншин, активне втручання періодичних органів у їх розвиток.

Преса висвітлює не тільки суспільне та громадсько-політичне життя національних меншин, вона виступає суб'єктом культурного та етнополітичного процесу, є важливим інструментом впливу на свідомість людей, дієвим знаряддям отримання інформації.

Метою цієї статті є визначення місця та ролі єврейської преси у вирішенні окремих питань сучасного етапу розвитку культури єврейської національної меншини Одеського регіону.

Більшість національних спільнот Одещини, а їх наразі нараховується близько 133, мають свої друковані видання. Серед них помітне місце займає преса єврейської меншини. Вивченням питань становлення і розвитку преси єврейських меншин в Україні історики почали займатися з кінця 80-х років ХХ ст.

Дослідник М. Фельдман, використовуючи територіальний принцип, склав реєстр єврейських друкованих видань. Особливу увагу він приділив єврейським періодичним виданням міст Києва та Одеси [1, с.6-7].

Безпосередньо історії становлення та розвитку єврейської преси в Одесі починаючи з 1860 р. до 1996 р. присвячена праця Д. Тищенко (відповідальний секретар журналу «Мамеллошн»), в якій автор подає загальні відомості про єврейські періодичні видання, підкреслює їх значення в житті єврейської общини Одещини [2, с. 6].

Окремі публікації, присвячені становленню єврейської преси, належать В. Карасику, який розглядає процес виникнення та діяльності єврейських періодичних видань у 60–90-х роках ХХ ст. [3, с.4-5].

Окремі аспекти виникнення і розвитку єврейської преси розглядаються в роботах Я. Хонігсмана [4;8], М. Гольда [5; 10] та Б. Капулкіна [6–8].

На жаль, не всі аспекти, пов'язані з історією розвитку преси єврейських меншин Одещини періоду отримання незалежності Україною, опинилися в центрі уваги сучасних дослідників; потребують детального вивчення питання історичного становлення та розвитку преси єврейської меншини регіону.

Одним із важливих чинників і рушіїв процесу мирного співіснування і толерантного порозуміння між різними народами виступають засоби масової інформації, які згуртовують етнічні групи, допомагають їм, з одного боку, – національно самовизначитися, а з іншого, – цивілізовано співіснувати з представниками інших національностей світу.

Політика української держави впродовж всієї історії відзначалася толерантністю й розважливими кроками у вирішенні національних питань. Новий статус сприяв активізації

процесу розвитку національної свідомості, культури та освіти етносів.

Україна обрала шлях цивілізованого регулювання взаємовідносин між національними меншинами, що знайшло відображення у таких законах: Декларація прав національностей України (1 листопада 1991 р.), законах «Про громадянство» (8 жовтня 1991 р.), «Про національні меншини в Україні» (25 липня 1992 р.) [7, с. 637-639, 634-637, 650-653], а також Конституції України (28 червня 1996 р.) [8], які сприяли розвитку і становленню власної національної політики.

Преса національних меншин Одещини характеризується строкатістю, що пояснюється проживанням на цих територіях представників близько 133 різних народів. Вагоме місце серед інших меншин регіону посідає єврейська діаспора. Порівнюючи статистичні дані, подані у Переписах населення 1989 та 1995 рр., ми підрахували, що кількість євреїв за цей період зменшилася від 69 до 43 тис. осіб, що вказує на зменшення від 2,8 до 1,6% кількості єврейського загалу регіону. Зазначені процеси пояснюються еміграцією меншини на історичну Батьківщину та до Західної Європи [9, с.7]. Але незважаючи на відтік єврейського населення з Одеського регіону, саме тут у 90-х роках ХХ ст. спостерігається виникнення розгалуженої системи єврейських періодичних видань.

За мовною ознакою єврейські періодичні видання у цей період можна поділити на кілька груп. До першої відносяться часописи, які друкувалися національною мовою – «Маме-лошн» та «Одеська єврейська газета». Видання цих часописів припадало на 1993–1996 рр.

Літературно-художній журнал «Маме-лошн» («Рідна мова») Одеського товариства єврейської культури був створений за допомогою групи ентузіастів на чолі з редактором О. Ройзином. Часопис виходив раз на три місяці, але після смерті О. Ройзина у 1998 р. випуск журналу було припинено.

Незалежне щомісячне видання «Одеська єврейська газета» очолював Е. Амчиславський, а згодом – О. Бейдерман. Газета публікувала матеріали про економічне, політичне та культурне життя Ізраїлю, а також висвітлювала питання діяльності єврейських організацій в Одесі. Тираж видання становив 1500–2000 примірників.

До другої групи належать єврейські видання російською мовою: «Ха-Меліц», «Тіква-Ор Самеах», «Кахоль ве-лаван». Видання цих часописів охоплює період з 1993 до 1998 р.

Газета «Ха-Меліц» («Перекладач») стає історичним нащадком видання, що виходило під тією самою назвою ще у 1862 р. Газета видавалася об'єднаною одеською єврейською общиною на чолі з Р. Гругманом та Г. Блиндером і мала підзаголовок «Газета про життя одеських євреїв». Видання фінансувалося всіма єврейськими організаціями міста. Значне місце на сторінках газети відводилося публікаціям про релігійні традиції єврейського народу, аналізу загальнополітичних процесів.

У червні 1996 р. вийшов перший номер газети «Ор Самеах» Одеської іудейської релігійної общини, яка з січня 2005 р. виходила під назвою «Тіква-Ор Самеах». Керівником одеської общини на той час був рабин Шломо Бакшт, який організував багаточисленні освітні та благодійні проекти. З роками, очолювана поперемінно Р. Гругманом (1998 р.), М. Дреєрманом (1998 -2001рр.), Є. Волокіним (Светіним з 2001 р.) газета вийшла за рамки вузько-тематичного общинного видання. «Тіква-Ор Самеах», яка виходить і в наш час, описує сьогоденне життя одеської єврейської общини, впровадження та реалізацію освітньої системи «Ор Самеах» (остання включає дитячий садок, початкову школу та інтернати для хлопчиків і дівчат, а також єврейський університет). Вона є популярною міською газетою, яка розповідає про політичні та культурні події в Одесі, Україні та за кордоном. Газета друкується щотижнево, є некомерційним виданням, розповсюджується безкоштовно по Одесі та Одеській області (виключно за підпискою). Тираж видання – 7050 прим. [10, 14].

З травня 1998 р. з'являється видання Ізраїльського культурного центру в Одесі «Кахоль ве-лаван». Воно починає видаватися як інформаційний бюлетень, а з 2000 р. зареєстровано як газета, що виходила раз на місяць. Редакторами були Б. Капулкін, К. Балаківа, Т. Кацев. Тираж газети – 1000 прим.

Третю групу репрезентує щотижневий двомовний видання Південноукраїнського регіонального об'єднання євреїв Одеської іудейської релігійної общини «Хабат Шомрей Шабос»

при підтримці фонду «Ор Авнер», організації «Езрас ахим» (США) під назвою «Шомрей Шабос» («Дотримуючись суботи») на чолі з головним редактором Г. Блиндером. Газета з 1995 р. стає 20-сторінковим виданням, виходить на 12 полосах формату А3, та розповсюджується по безкоштовній підписці на Півдні України та у Криму. Тираж видання – 15 тис. прим.

Особливу увагу єврейська община Одещини приділяла вихованню молоді, що підтверджується тим фактом, що в період з 1994 до 1998 р. в регіоні друкувалося багато молодіжних видань. Це – інформаційний бюлетень «Сімха» («Радість») молодіжного клубу «Гешер» при Єврейському агентстві «Сохнут»; інформаційний бюлетень «Ігерет» Союзу єврейської молоді імені Йосипа Трумпельдора («Бейтар») на чолі з редакторами Е. Хуторяном та С. Волковим; газета «Кадіма» молодіжної організації «Бней-Аківа» під редакцією М. Гулько та Р. Орловського; газета «Атіква» сохнутівського молодіжного клубу «Гешер» на чолі з В. Лернер, О. Малиною та С. Спектор. Цікаво, що перших два номери цього видання мали назву «Тіква» — «Надія», але з третього номера назву змінили на «Атіква», як найбільш знайому читачам.

Серед єврейських періодичних видань Одещини початку ХХІ ст. слід назвати інформаційний бюлетень «Кешет» Єврейського агентства «Сохнут» на Півдні України, редактором якого є Д. Линник. Видання друкується у кількості 1 тис. прим. [11, с.34].

Одним з найпопулярніших єврейських журналів сьогодення є одеський «Мигдаль Times», який видається з червня 2000 р. Його редактором є І. Найдіс. Як правило, кожен з номерів журналу присвячено окремій темі, і відповідно всі статті, тим чи іншим чином торкаються заявленої проблематики. Наприклад, у журнал №16 за листопад 2001 р. було присвячено темі «Мова, на якій євреї говорять та думають». В обговоренні поставленої проблеми взяли участь такі автори як О. Бейдерман «Рідна мова», В. Маршак «Пишемо по-єврейськи», Б. Шмулін «Єврейські підручники: «Що? Де? Коли?». Всі випуски журналу можливо вільно прочитати в Інтернеті [12].

Отже, зважаючи на існуючі проблеми, пов'язані з відсутністю достатньої фінансової підтримки з боку держави, загальна кількість видань єврейської меншини на території Одеської області становить більше десяти.

Процеси культурного будівництва суверенної України тією чи іншою мірою, концентруються, нагромаджуються та віддзеркалюються на шпальтах вітчизняних періодичних видань. Тому преса – важливе історичне джерело, засіб формування громадської думки та практичного втілення окреслених рішень. Джерельні та концепційні основи, які містяться в періодичних виданнях, є своєрідним показником при визначенні правильності обраного державного курсу в галузі культури.

Газетна періодика – це загальновідомий потужний засіб ідеологічного впливу на свідомість людей. Сучасні періодичні видання України, в тому числі і видання єврейських общин Одещини, у висвітленні існуючих проблем відрізняються своєрідним положенням. Зокрема, це пояснюється відсутністю цензури по відношенню до матеріалів, що публікуються, та супроводжується широким колом думок з того чи іншого питання, що значно розширює напрями переважних поглядів видань.

Завдяки ініціативі, яка засновується на національному інтересі, та активним зусиллям редакційних колективів, єврейські національні періодичні видання Одещини висвітлюють минуле та сучасне свого народу: питання політичного розвитку, економіки, культури та освіти. Особливу увагу національні видання приділяють вихованню толерантності, яка є запорукою міжнаціональної єдності та стабільності у регіоні. Крім того, газети та часописи формують у читачів почуття взаємостерпіння, співчуття та милосердя.

Таким чином, видання національної преси є характерним проявом вільного розвитку етнічних спільнот за умов української державності та забезпечують належні права та свободи громадянам різних національностей.

Література

1. Фельдман М. Еврейская пресса Украины: материалы II международной научной конференции [«Еврейская история и культура в Украине»], (Київ, 8-9 грудня 1994 р.) / Асоціація єврейських організацій та общин України, Асоціація юдаїки — науково-дослідний центр. – К., 1995. – 232 с.

2. Тищенко Д. Из истории еврейской прессы в Одессе / Дмитрий Тищенко // Одесский вестник. – 1996. – №132.
3. Карасик В. Еврейская пресса в Евразии: третий век / Владимир Карасик // Наука и культура. Информационно-аналитическое издание Евроазиатского Еврейского конгресса. Евреи Евразии. – 2004. – №1. – 80 с.; його ж. Двадцать первый месяц / Владимир Карасик // Вестник Online. – 2002. – №19. – 25 с.
4. Хонигсман Я. К истории еврейской периодической печати: материалы IX міжнародної наукової конференції / Я. Хонигсман. [«Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ ст.»], (Київ, 28-30 серпня 2001 р.) / Асоціація єврейських організацій та общин України, Асоціація юдаїки — науково-дослідний центр. – К., 2002. – 230 с.
5. Гольд М. Еврейские журналы на постсоветском пространстве: краткий обзор и классификация / Михаил Гольд // Наука и культура. Информационно-аналитическое издание Евроазиатского Еврейского конгресса. Еврей Евразии. – 2005. – №1. – 85 с.
6. Капулкин Б. Их читали в Одессе / Болеслав Капулкин // Мигдаль Times. – 2002. – №22. – 25 с.
7. Хрестоматія з історії держави і права України: у 2-х т. [за ред. В.Д. Гончаренка]. – К.: Вид. Дім Ін Юре. – 2000. – Т.2. – 728 с.
8. Конституція України. – К., 1996. – 80 с.
9. Етнічна карта півдня України (соціокультурний та етнополітичний аспекти). Вип. 1.: Одеська область / [ред. О.П. Якубовський, П.І. Надолішній, С.Є. Саханенко, О.В. Князев]. – Одеса, 1996. – 60 с.
10. Преса національних меншин в Україні: [матеріали спецкурсу для студентів Інституту журналістики] / Н.М. Сидоренко. – К.: Друкарня Інституту журналістики, 1998. – 44 с.
11. П'ять років Раді представників національно-культурних товариств Одеської області / [Супруновський І.П., Різникова Я.О., Зелінська Л. І. та ін.]; – Одеса: Управління у справах національностей та міграції Одеської облдержадміністрації, 2004. – 48 с.
12. <http://www.migdal.ru/times>.

Христенко В.В. Еврейская печать Одессы в 90-х годах ХХ ст. В статье исследуется еврейская пресса Одесского региона 90-х годов ХХ ст., которая занимает весомое место в национально-культурной жизни края. Средства массовой информации являются одной из ведущих форм ознакомления общества с жизнью национальных меньшин и рычагом влияния на сознание людей.

Ключевые слова: меньшина, пресса, диаспора, информация, толерантность.

V. Khrystenko. Jewish press of Odessa region in the 90s years of the XX century. The article is devoted to the investigation of Jewish press of Odessa region in the 90s of the XX century, which had a great influence on the national and cultural life of the region. Mass media is one of the leading form of acquainting with life of ethnic minority and a key factor to influence people's consciousness.

Key words: minority, press, diasporas, information, tolerance.

УДК 378.4(477-25)"1863"

Чигирик І.І.,

аспірантка кафедри давньої та нової історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Університетський статут 1863 р. як джерело визчення правового стану студентів університету Св. Володимира

У статті розглядається одна з малодосліджених сторінок історії університету Св. Володимира – університетський Статут 1863 р. як джерело до вивчення правового стану студентів університету Св. Володимира. Значне місце відведено аналізу повноважень та обов'язків інших управлінських структур визначених статтями цього Статуту, які забезпечували внутрішній розпорядок в університеті та доводили його до відома студентів.

Ключові слова: університет Св. Володимира, освіта, студенти, Статут.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка посідає одне з провідних місць у системі вищої освіти України. Нині університет має статус автономного державного вищого навчального закладу, який у межах компетенції, наданої законами та іншими нормативно-правовими актами України, самостійно вирішує питання підготовки та перепідготовки висококваліфікованих фахівців, виховання національної свідомої інтелігенції. У навчальній, науковій і виховній діяльності університет об'єднує інститути, факультети, відділення, лабораторії науково-дослідні та інші структурні підрозділи [1, с. 57]. Одним із головних принципів університетського самоврядування було і залишається визнання вищим нормативним документом організації університетського життя – його статуту.

Сьогодні, коли автономія університету визначається статутом Київського національного університету від 14 березня 2007 р. [2, с. 57- 66] і передбачає право університету на прийняття самостійних рішень та здійснення відповідних дій у межах своєї компетенції з навчальної, науково-дослідної, виховної, виробничо-господарської діяльності, досвід формування принципів автономності, що сягає корінням у далеке минуле, є особливо цінним.

«Статут» – лат. Statutum, від statuo – встановлюю, вирішую. Це нормативний документ, на основі якого навчальний заклад (школа, ліцей, вуз) здійснює свою діяльність. Статут закріплював тип навчального закладу, визначав термін навчання, кількість обов'язкових навчальних годин, порядок оцінки знань і поведінки студентів, їх права та обов'язки [3, с. 453].

Нині, коли майбутнє країни значною мірою залежить від стану розвитку освіти і рівня освіченості населення, від ступеня підготовки, професійної кваліфікації і загального рівня спеціалістів, питання правового стану студентів набуває особливої актуальності. Правовий стан – це складна збірна категорія, нерозривно пов'язана з політикою держави, суспільством, колективом, навколишнім середовищем. Саме тому вивчення студентства як особливої групи суспільства, що постійно змінювалася за соціальним та кількісним складом, з певними правами та обов'язками у суспільстві становить науковий інтерес.

За час існування університету Св. Володимира навчальний заклад керувався статутами 1833, 1842, 1863 та 1884 рр., кожний із яких визначав особливості певного етапу в розвитку університету. Натомість, на відміну від інших університетів Російської імперії, університет Св. Володимира мав спочатку індивідуальні статuti 1833 і 1842 рр. та дотримувався положень, визначених у цих документах. З введенням у дію у 1863 р. нового імператорського указу, університет мав підпорядковуватися дії загального статуту Російських університетів 1863 р., цим самим вступаючи у нову епоху свого існування. Цей період в історії навчального закладу і привернув до себе нашу увагу.

Беззаперечно, історія вищої освіти, у тому числі статут 1863 р. та студентство, ставали предметом дослідження багатьох поколінь істориків. Це не лише наукові статті, а й окремі підрозділи та розділи монографічних досліджень. Натомість, розробка окремих питань, пов'язаних з темою нашого дослідження, знайшли своє відображення у ряді праць С.В. Рож-

дєственського, Б.Б. Глінського, П. Ферлюдіна, Б. Фромета, Р.Г. Еймонтової, В.Г. Кинелева [4] та ін. Однак, навіть вибірковий огляд історіографічної ситуації з вивчення проблем вищої освіти в цілому та студентства зокрема, засвідчив, що правовий стан студентів, яке, на нашу думку, можна простежити через призму таких нормативних документів як статuti, правила, інструкції та інші документи, наразі є не досить вивченим. Це стосується і статуту 1863 р. Зокрема, у наукових доробках названих дослідників, питання правового стану студентства вивчалось поверхово, зміст статуту 1863 р. аналізувався лише у контексті загальноуніверситетської політики уряду, а саме студентство, особливо в історіографії постреволюційного періоду, часто розглядалось лише як складова частина студентського руху.

Метою та завданням цієї статті є на основі нововиявлених першоджерел та наукової літератури зробити глибокий, історичний аналіз засад статуту університету Св. Володимира 1863 р. як джерела вивчення правового стану студентів університету Св. Володимира. Слід зазначити, що у праці звертається також увага на відносини управління і підпорядкування, де статус, права і обов'язки конкретизовані у відповідних статтях цього статуту. Крім цього, автор вважає за доцільне розглянути одне із найцікавіших та малодосліджених джерел, з точки зору правового стану студентів – «Зауваження» на проект статуту 1863 р.

Прихід до влади Олександра II знаменував собою новий етап розвитку країни. Поряд з іншими реформами, які проводилися у той час, постало питання і щодо реформування університетів. У 1858 р., Міністерство народної освіти розпочало роботу щодо прийняття нового університетського статуту. З цією метою університетам Російської імперії було запропоновано висловити свої пропозиції щодо матеріальних та духовних потреб вищих навчальних закладів. Отримавши результати відгуків, 4 грудня 1861 р., була «утверждена особая комиссия» [5, с. 47]. До її складу увійшли попечителі навчальних округів та представники університетської професури. Очолював комісію військовий і державний діяч Єгор Федорович фон-Брадке, плідна діяльність якого на ниві освіти здобула високу оцінку уряду. У грудні 1832 р. він був призначений попечителем Київського навчального округу. За його підтримки у Києві був відкритий університет Св. Володимира (1834). Саме завдяки зусиллям колишнього військового престиж вищої освіти у регіоні значно зріс. Протягом 1854–1862 рр. він обіймав посаду попечителя Дерптського навчального округу [6, с. 80].

Одне із завдань, яке було покладене на членів комісії передбачало «начертать проект одного общего устава для всех Российских университетов» [7, с. 47]. Комісія розпочала роботу 7 грудня 1861 р., визнавши за доцільне, в основу свого обговорення покласти послідовний розгляд параграфів загального статуту імператорських університетів 1835 р.

У результаті своєї роботи комісією був розроблений проект нового університетського статуту. Однак, міністерство народної освіти вирішило не подавати його на затвердження до вищих інституцій, а надрукувати і передати його на розгляд Рад університетів та інших авторитетних осіб духовного та цивільного відомства.

У цілому звернення Міністерства народної освіти відносно проекту статуту до суспільної думки, зустріло широкий відгук. Свої погляди на проблеми вищої освіти висловили люди різноманітних поглядів та переконань. Із-за кордону були надіслані відгуки професорів та педагогів Німеччини, Англії, Франції, Бельгії, Швейцарії. Із матеріалів, які надійшли до міністерства, був складений двотомний збірник, який і сьогодні представляє для істориків значний науковий інтерес [8]. Загалом, відгуки та думки учасників обговорення проекту схилилися у бік ширшого розвитку університетської автономії та академічної свободи. Ми зупинимось на окремих зауваженнях та позиціях людей, які мають безпосереднє відношення до університету Св. Володимира. Сам проект статуту був затверджений Олександром II 18 червня 1863 р., та введений у дію у Санкт-Петербурзькому, Московському, Харківському, Казанському університетах і Св. Володимира у Києві [9, с. 923].

Університетська реформа 1863 р. складалася із структурно-функціональних змін, пов'язаних з удосконаленням управління університетами. Усі положення, визначені у статуті, групувалися навколо чотирьох головних питань: управління університетами, навчальними планами факультетів, забезпечення університетів професорами та організація тих, хто навчався в університеті. Важливою частиною статуту стали норми щодо правового стану

студентів. Ще у 1837 р. вийшла постанова Міністерства народної освіти, в якій зазначалося, що починаючи з 1839 р., приймати до університету Св. Володимира лише тих, «...кои кончили своё образование в гимназиях» [10, с. 253]. Це положення було закріплене і у статуті 1842 р. [11, с. 235]. Згідно з нормами, визначеними статутом 1863 р. молоді люди, які досягли 17-річного віку та з успіхом закінчили повний курс гімназії чи іншого середнього навчального закладу, мали право вступати до університету.

Якщо за статутом 1833 р. прийом студентів до університету Св. Володимира встановлювався двічі на рік, то вже у 1835 р., § 44, в якому передбачався прийом студентів після зимових і літніх канікул, був змінений, і до університету студентів приймали один раз на рік. Статутом 1842 р., прийом студентів до університету знову встановлювався двічі на рік «после летних и зимних вакаций» [12, с. 235]. У проекті статуту 1863 р. пропонувалося залишити за університетами право приймати студентів один раз на рік.

Свої погляди на систему вищої освіти в цілому та студентства зокрема, висловив у «Замечаниях на проект общего устава императорских Российских университетов» відомий хірург і анатом М.І. Пирогов. У 1856 р. Миколу Івановича було призначено попечителем Одеського, а згодом, у 1858 р. Київського навчальних округів [13, с. 674]. Працюючи на посаді попечителя навчального округу, він був досить близько знайомий із системою освіти. Як член Головного Правління Училищ та Таємний радник, був запрошений до Санкт-Петербурга для обговорення проекту статуту 1863 р. Зокрема, вчений зазначав, що семестровий розподіл лекцій в університеті, він вважає найбільш доцільним. Так, викладання багатьох дисциплін можна зручно закінчити протягом одного семестру, як це прийнято у Європі. Але, тоді необхідно і прийом студентів до університету призначати не один, а двічі на рік – на початку літнього та зимового півріччя. Якщо ж семестровий розподіл «...не принимается проектом» [14, с. 8], зазначав Микола Іванович, то не потрібно тоді призначати і вакації двічі на рік. Щодо терміну перебування студентів в університеті, то М.І. Пирогов зауважив, що студентам необхідно надати право навчатися не лише більше, а й менше визначеного терміну. Один здібний студент, на його думку, може вивчитися та витримати іспит і через три роки навчання в університеті, чого інший не зробить і після закінчення повного навчального курсу. Однак, висловлені з цього приводу зауваження вченого, не увійшли до програми статуту 1863 р. Натомість, прийом студентів до університетів згідно з положеннями визначеними статутом 1863 р., був затверджений один раз на рік, перед початком академічного року, який тривав з 15 серпня до 1 червня. Повний університетський курс продовжувався на медичному факультеті – 5руб., на інших факультетах – 4 руб.

Одне з наступних зауважень М.І. Пирогова стосувалося обов'язкових іспитів для студентів та наукових ступенів. Вчений вважав, що обов'язкове введення іспиту для студентів після двох років перебування в університеті, як це пропонувалося у проекті загального статуту імператорських російських університетів, не матиме користі. Це призведе до того, вважав він, що студенти будуть навчатися лише заради екзаменів. Крім цього, продовжував науковець, не можна робити висновків, що студент не здібний до наук, навіть, якщо він не зміг скласти екзамен у визначений термін. Пояснював він це тим, що деякі студенти, вступивши до вузу, «...придавались исключительно занятию одним предметом, и потому не успевали в других» [15, с. 19]. Взагалі, як підсумовував Микола Іванович, чим менше іспитів, тим краще. Одного узагальнюючого цілком буде достатньо.

Рада університету Св. Володимира висловила своє бачення та розуміння на проблеми студентства. Зокрема, члени Ради погоджувалися із положеннями проекту статуту 1863 р. про доцільність складання студентами іспитів для отримання ними прав, у зв'язку із закінченням повного університетського курсу. Проте, ту частину параграфу, у якому йшлося про розподіл екзаменів не менше як на дві частини, з тим, щоб одна із цих частин іспиту стала обов'язковою для студентів після двох років їх навчання в університеті, вона запропонувала вилучити взагалі. Обґрунтовувала вона це тим, що не у всіх університетах, і не на всіх факультетах, можна з однаковою користю дотримуватися одного і того самого порядку здачі екзаменів. Чим більше розвинута самостійна наукова діяльність студентів, вважали члени Ради, тим більше слід обмежувати і кількість самих іспитів. Питання про роз-

поділ останніх на частини у кінці курсу, «...удовлетворительнее всего может быть разрешён советом каждого отдельного университета» рекомендували вони [16, с. 43].

Своє бачення на положення параграфу щодо студентських іспитів висловив попечитель Київського навчального округу Ф.Ф. Вітте, який займав цю посаду з 1862 до 1864 р. [17, с. 4]. Зокрема, він погоджувався із положеннями проекту статуту, що іспити на здобуття прав при закінченні повного університетського курсу, можуть бути розділені. Однак, уточнював він, лише на дві частини, і з тим, щоб одна частина була обов'язкова для студентів після дворічного їх перебування в університеті.

Цікаві пропозиції авторів «Зауважень» оберталися навколо питання щодо отримання наукових ступенів. Зокрема, М.І. Пирогов вважав, що серед ступенів кандидата, магістра і доктора, одна зайва. Чим менше наукових ступенів, тим більше користі. У будь-якому випадку, як зауважував вчений, у статуті необхідно визначити точне значення кожного ступеня. Хто такий магістр? Хто такий доктор? Магістр, зазначає Микола Іванович, за проектом статуту, відрізняється від доктора лише поданням дисертації. На думку вченого, магістр має подати таку дисертацію, яку б допускали до захисту лише після попереднього розгляду та обговорення на факультеті. Від доктора ж вимагати прилюдного захисту такої дисертації, яка «...не подвергалась бы предварительному разбору» [18, с. 20]. Також він висловився з приводу отримання вчених ступенів, які за проектом статуту мали надаватися по порядку і у встановлені терміни. Не погоджуючись з цим положенням, він намагається зрозуміти, чому студент не має права прямо складати іспит на доктора.

Своє бачення на постановку питання М.І. Пирогова про наукові ступені, висловив у «Зауваженнях» на проект статуту 1863 р. ординарний професор університету Св. Володимира, М.Х. Бунге. У 1862 р. він був викликаний до Санкт-Петербурга для участі в обговоренні нового університетського статуту. Його точка зору на проблеми студентства для нас особливо цікава, оскільки у 1872 р. цей видатний професор за допомогою анкетування студентів здійснив за словами сучасного російського історика А.Є. Іванова: «...первую в России, да и в мире «материальную» перепись киевских университетов» [19, с. 203]. Лекції М.Х. Бунге мали велику популярність серед студентів, а особистість була настільки авторитетною, що попечитель Київського навчального округу М.І. Пирогов призначив його у травні 1859 р. ректором університету Св. Володимира. Цю посаду М.Х. Бунге обіймав тричі (1859 – 1862; 1871 – 1875; 1878 – 1880) [20, с. 85]. Як ректор, він визначав напрям розвитку університетської освіти та науки, уособлював загальну університетську політику. Адміністративна діяльність М.Х. Бунге, так чи інакше була пов'язана із студентством. Погоджуючись з М.І. Пироговим, він зауважив, що можливо і краще було б залишити два ступені: кандидата і доктора. Однак, він категорично висловився проти надання студентам права складати іспит прямо на доктора, як це пропонував Микола Іванович.

У «Зауваженнях» на проект статуту 1863 р. неодноразово порушувалося питання про те, що звання «Дійсного студента» необхідно ліквідувати взагалі. Зокрема, М.І. Пирогов вважав, що таке звання немає жодного наукового значення. Воно необхідне було «...прежде, и то только для получения чина» [21, с. 19]. Згідно з положеннями визначених статутом 1863 р., для отримання вченого ступеня чи звання, а також «соединённых с ним прав» [22, с. 947] студенти повинні були скласти іспити. Звання «Дійсного Студента» залишалося і присвоювалося після успішної здачі екзамену. Щоб отримати ступінь кандидата необхідно було не лише скласти іспит, а й подати дисертацію, схвалену факультетом. Для присвоєння ступені магістра, крім нового усного іспиту, статут вимагав прилюдного захисту дисертації. Магістри удостоювалися ступені Доктора при поданні дисертації та прилюдному її захисті. Термін і порядок проведення іспитів, передавався на розсуд Рад університетів. Крім цього, вчені ступені отримували у порядку їх послідовності і у встановлені терміни: кандидат міг отримати ступінь магістра лише через рік, а магістр – через рік ступінь доктора.

Своє бачення на проблеми студентства, автори «Зауважень» сформулювали і на інші параграфи проекту статуту. Зокрема, М.І. Пирогов висловив свою думку щодо плати за річне слухання лекцій, яка у проекті статуту була визначена у столичних університетах – 50 руб., а у провінційних – 40 руб. Нагадаємо, що у 1840 р. в університеті Св. Володимира така плата

спочатку становила 14 руб. сріблом на рік. У 1845 р. вона була збільшена до 20 руб., а у 1848 р. – до 40 руб. При такій високій платі, як пояснював М.І. Пирогов, на ім'я попечителів навчальних округів надходитиме велика кількість прохань, щодо її звільнення, або зменшення. В університеті Св. Володимира, наводив приклад Микола Іванович, таких заяв двічі на рік нараховується близько 400. У результаті, попечителю складно, навіть неможливо, при такій великій кількості заяв, виносити справедливі рішення. Науковець пропонував зменшити суму, але разом з тим зробити її обов'язковою «...для всех без исключения» [23, с. 18]. Кожний бідний студент, а якщо не він, то інші забезпечені його товариші, могли б легко вносити в рік за навчання до 15 руб. У результаті вийшла б та сама сума, якою і зараз користуються університети при високій платі, але водночас звільняючи від неї майже до половини своїх слухачів.

М.Х. Бунге у «Зауваженнях» на проект статуту 1863 р. протиставляв своє бачення постановки питання М.І. Пирогова, що до зменшення плати за навчання. Зокрема, Микола Христианович зауважував, що на час обговорення проекту ні попечитель, ні ректор не перевантажені проханнями. Крім цього, продовжував професор, у одному із наступних параграфів (§108) зазначається, що статут повністю звільняє попечителя від обов'язків приймати та розбирати заяви, які мають відношення до плати за навчання, передаючи ці справи університетам. Нарешті, підкреслював Бунге, поза сумнівом «...выгоднее и приличнее для студентов освободить себя вполне, чем рассчитывать на благотворительность товарищей» [24, с. 137].

Згідно з положеннями того ж §108 проекту статуту 1863 р., університетам надавалося право призначати допомогу незабезпеченим студентам. Тобто, вони могли збільшувати проміжок часу для внесення плати за навчання, зменшувати її, або взагалі від неї звільняти. Рада університету Св. Володимира пропонувала у проекті статуту вилючити слова: «...или давать отсрочки во взносе платы» [25, с. 41]. Обдаровані незабезпечені студенти як вважали автори «Зауважень», завжди можуть бути звільнені від неї, і відстрочки в оплаті не потребують. Забезпечені ж студенти, зобов'язані самі вчасно вносити необхідну суму. Продовження терміну оплати, йшлося далі у «Зауваженнях», як доведено на досвіді університету Св. Володимира, тягне за собою лише ускладнення у діловодстві. Крім цього, збільшується кількість канцелярської переписки у зв'язку з сортуванням великої кількості студентських заяв.

Деякі погляди та пропозиції щодо суми за навчання та надання допомоги малозабезпеченим студентам, були висунуті й іншими авторами у двотомнику «Зауважень» на проект статуту 1863 р. Однак, істотно вони не вплинули на загальні положення статуту 1863 р. Зокрема, за статтями статуту 1863 р., під час проходження університетського курсу, щорічна плата за слухання лекцій залишалася як і раніше: у столичних університетах 50 руб., а у всіх інших – 40. Кошти вносилися наперед за півріччя. Той, хто не вносив їх протягом двох місяців з початку півріччя, звільнявся з університету. Малозабезпеченим студентам університет мав право або давати відстрочку при внесенні плати за навчання, зменшувати її або повністю від неї звільняти. Пільги надавалися студентам на основі свідоцтва про бідність та за умови задовільного навчання.

Зазнали критики і положення, які стосувалися стипендій та одноразової допомоги. У проекті статуту зазначалося, що, закінчивши курс навчання, стипендіати зобов'язані, якщо цього вимагатиме керівництво, прослужити за призначенням уряду час, рівний тому, протягом якого вони користувалися стипендією. Рада університету Св. Володимира пропонувала у «Зауваженнях» на проект Статуту 1863 р. обов'язкову службу казеннокоштных студентів відмінити. Члени Ради обґрунтовували своє бачення тим, що така служба приваблює у стипендіати не кращих студентів, а тих, які по бідності своїй повинні зробити вибір між стипендією, яка тягла за собою обов'язкову службу «...и оставлением университета» [26, с. 41].

Якщо ж мати на увазі потребу у службі, продовжували автори «Зауважень», то беззаперечно корисніше було б замість постійного казеннокоштного утримання, у вигляді платні, призначати щорічні стипендії тим бідним студентам, які відомі факультетам своїми здібностями і «...раздавать их достойнейшим соискателям» [27, с. 42]. При такій системі стипендії будуть видаватися більшій кількості осіб і слугуватимуть заохоченням для людей, які прагнуть здобути освіту, а не казенні місця.

Згідно з положеннями, визначеними Статутом 1863 р., для заохочення студентів до наукових занять, факультетами щорічно пропонувалися завдання. Роботи найкращих студентів нагороджувалися золотими та срібними медалями або почесними грамотами. З цією метою заохочували і малозабезпечених студентів. Зокрема, їм призначалися, згідно зі статтями нового статуту, одноразові, із університетських сум, пільги та стипендії. Їх розмір та термін призначення, Ради університетів мали визначати індивідуально. При незадовільній поведінці студента його мали право позбавити стипендії. Як і пропонувала Рада університету Св. Володимира, та частина тексту, в якій йшлося про відміну обов'язкової служби казеннокоштных студентів, була вилучена і не увійшла до Статуту 1863 р.

Один із параграфів Статуту 1863 р. передбачав право переходу студентів з одного університету до іншого. Ще у Статуті університету Св. Володимира 1842 р., зазначалося, що у випадку, коли проміжок часу між вступом студентів до університету Св. Володимира і звільненням з іншого університету продовжуватиметься більше шести місяців, то студента чекає повторне проведення екзамену. Саме від його результату залежало вирішення питання, чи повинно попереднє перебування його в університеті бути зарахованим у число років, визначеного для повного університетського курсу. Це правило щодо зарахування часу перебування в університеті, було сформульоване і у проекті статуту 1863 р. М.І. Пирогов, висловився за зміну цього положення. Він зазначав, що зарахування часу перебування у першому університеті у число років повного курсу, нагадує примусовий спосіб університетського навчання. «...Не времени, а других более знаменательных сведений и успехов» [28, с. 18], необхідно вимагати від студентів, пропонував вчений. Крім цього, зазначав він, якщо всі випускники університетів Російської імперії користуються однаковими правами, то немає сенсу вимагати від тих, хто переходить з одного університету до іншого, «...удовлетворения требованиям совета того университета в который они переходят» [29, с. 18]. Адже вимоги Рад університетів до студентів, пояснював він, одні і ті самі. Відповідно до норм, визначених статутом 1863 р., система переходів студентів з одного університету до іншого спрощувалася і мала базуватися на правилах, складених кожним університетом окремо.

Ряд параграфів у статуті 1863 р. торкалися безпосередньо обов'язків студентів та методів їх покарання. За проектом статуту 1863 р. студентам та особам, які слухали лекції заборонялося: висловлювати схвалення або незадоволення навчальних занять; збиратися в університеті для заходів не дозволенних керівництвом; «составлять прошения» [30, с. 24] та збирати підписи, всупереч загальним законам і університетським постановам. За невиконання цих правил, студенти, згідно з проектом загального статуту імператорських російських університетів підлягали: зауваженню; догані; арешту; тимчасовому виключенню із університету, з правом вступу до нього; виключенню із навчального закладу, без права знову вступати у той же чи інший університет.

Цікаві зауваження з приводу заборони студентам висловлювати схвалення чи осудження на лекціях сформулював у «Зауваженнях» на проект Статуту 1863 р. М.І. Пирогов. Він рекомендував у самому статуті написати так: під будь-яким приводом як у самому навчальному закладі, так і поза його межами, забороняються всі демонстрації. Пізніше з цього приводу в окремому «Дополнении к замечаниям на проект общего устава императорских Российских университетов» [31, с. 85], він наголошував, що функціонування автономного університету неможливе без думки тих, хто у ньому навчається. Аплодувати на знак згоди – це звичай французьких студентів, стукати пальцями по столу – у німецьких. Це дозволено, і лише у окремих випадках вважається демонстрацією. У наших університетах таких звичаїв не було, і тому на них не було ні заборони, ні дозволу, підкреслює автор. У результаті змістовного викладу своєї позиції він дійшов висновку, що університетській аудиторії все ж таки необхідно дати можливість висловлювати якщо не почуття, то думки, але на законній основі. Інакше з боку студентів можна чекати лише правопорушень.

Щодо заходів покарання за невиконання студентами університетських правил, то М.І. Пирогов зауважував, що у статуті не вказується, хто конкретно має право виносити догану, а хто має робити зауваження. Студентський карцер, вважав науковець, у німецьких університетах вже давно почав втрачати своє вікове значення, «...а у нас он едва ли поможет»

[32, с. 20]. Посаду інспектора, який пильнував за виконанням студентами правил поведінки, необхідно ліквідувати взагалі, пропонував він. Було б доцільніше, як рекомендував вчений, доручити нагляд за порядком в університетських будівлях міській поліції «...как это делается в театрах и других публичных собраниях» [33, с. 5].

Положеннями Статуту 1863 р., кожному університету надавалося право встановлювати над заняттями студентів той засіб контролю, який Ради університетів із затвердження попечителя навчального округу, визнають найбільш зручним. Також студенти і сторонні слухачі зобов'язані були підпорядковуватися університетському керівництву, дотримуючись у навчальному закладі порядків, визначених спеціальними правилами. Кожному університету надавалося право складати і подавати на затвердження попечителя правила «...с обозначением в них как действий запрещаемых, так и соответствующих оным взысканий» [34, с. 948].

Подібні зауваження М.І. Пирогов висловив і на параграф, у якому зазначалося, що нагляд за виконанням правил, встановлених для студентів, покладається на «...особое лицо, избираемо советом университета, или из членов оного, или из сторонних чиновников» [35, с. 18]. У першому випадку, така особа називалася проректором, у другому – інспектором. Пирогов вважав, що доручати такі обов'язки сторонньому чиновнику не варто. Для попередження правопорушень в університетах, пропонував він, треба передати нагляд за виконанням університетських правил або самому університету, або ж зробити університет на одному рівні з іншими громадськими закладами «...доступным общему полицейскому надзору» [36, с. 17]. Замість речення нагляд за студентами входить в обов'язки університету лише в будівлях і закладах вузу, автор рекомендував написати: судить студентів за провини, здійснені ними лише у будівлях університету, а також за недотримання університетських розпоряджень.

Цікаву позицію щодо чиновника, який мав пильнувати за виконанням студентами університетських правил, як висловив Ф.Ф. Вітте. На думку Федора Федоровича, влада, якою наділявся проректор чи інспектор поза сумнівом, є важливою посередницькою ланкою між урядом і університетськими слухачами. Тому, продовжував він, саме від вдалого вибору на цю посаду, переважно залежатимуть взаємовигідні інтереси та успішний хід університетської освіти. Особа, обрана на цю посаду, повинна однаковою мірою користуватися довірою як Ради університету, так і слухачів. Такою людиною, вважав автор, міг виступати професор «...чтимый советом и слушателями за нравственные достоинства, за любовь к науке и сочувствие университету» [37, с. 439].

За Статутом 1863 р., нагляд за виконанням правил, встановлених для студентів і інших слухачів, покладався на особу, яку обирала Рада із середовища своїх членів, або сторонніх чиновників. Як і у проекті статуту, у першому випадку ця особа називалася проректором, у другому – інспектором. Як проректор, так і інспектор, діяли згідно зі спеціальною інструкцією. Зокрема, на час затвердження Статуту 1863 р. в університеті Св. Володимира, інспектор керувався інструкцією 1835 р. [38, арк. 2 – 9]. За межами навчального закладу студенти підлягали контролю поліцейської влади на загальних підставах з іншими громадянами. Також за цим статутом вищим навчальним закладам було надане право суду над підпорядкованими йому особами. Університетський суд завідував студентськими питаннями, які передавало йому на розгляд правління.

Таким чином, законодавче регулювання підрозділів системи вищої освіти у Російській імперії здійснювалося університетськими статутами. Порядок, визначений як новими положеннями Статуту 1863 р., так і тими, що увійшли з попередніх статутів, встановлював суворий контроль і відповідальність кожної з гілок влади. Починаючи від функцій попечителя, який вважався «начальником університету», до університетської поліції виконували свої обов'язки, передбачені Статутом, забезпечуючи разом порядок, встановлений урядом та доведений до відома студентів. Важливою ланкою Статуту 1863 р. стали статті щодо статусу студентів. Положення, які були сформульовані у документі, чітко визначали права та норми поведінки студентів вищих навчальних закладів. Зокрема, однією з важливих засад, передбачених Статутом 1863 р., стало надання кожному університету права встановлювати над

заняттями студентів той засіб контролю, який Рада університету з затвердження попечителя навчального округу, визнає найбільш зручним. Вимога атестату з гімназії від бажаючих вступити до університету, мала змінити в кращий бік якісний склад студентів, наповнивши аудиторії особами, більш серйозно підготовленими до слухання університетського курсу. Однак, на відміну від попередніх статутів, Радам університетів надавалося право, коли вони визнають це доцільним, піддавати студентів новому іспиту на основі особливих правил, складених Радою та затверджених попечителем. Суттєвим нововведенням до Статуту 1863р., зокрема для студентів університету Св. Володимира, стали положення щодо запровадження університетського суду. Тепер, у будівлях університету студенти підлягали нагляду університетської поліції, відповідаючи перед університетським судом за порушення визначених правил та обов'язків. За межами навчального закладу вони були підпорядковані громадській поліції, несучи відповідальність за протизаконні дії на загальних для всіх громадян умовах. Усі ці заходи мали сприяти досягненню головної мети Міністерства народної освіти при реформуванні університетів – розвитку та посиленню їх наукової діяльності, а також забезпечення внутрішньої дисципліни серед студентів як у самому навчальному закладі, так і поза його межами.

Отже, правовий стан студентів університету Св. Володимира, як і раніше, продовжували визначати норми, закладені в основному офіційному документі університету – Статуті. Саме за допомогою цього документа, проводився контроль навчальної діяльності студентів, визначався їх правовий статус, регулювалася поведінка та весь внутрішній розпорядок в університеті. У свою чергу, на основі діючих положень, визначених статутом, склалися і діяли правила для студентів, які більш детально конкретизували та визначали права та обов'язки студентів.

Література

1. Постанова Кабінету Міністрів України Про затвердження Статуту Київського національного університету імені Тараса Шевченка //Офіційний вісник України. – 2007. – № 20. – С. 57 – 66.
2. Там само.
3. Популярна юридична енциклопедія / Кол. авт.: В.В. Гіжевський, В.С. Ковальський (кер.) та ін. – К: Юрінком Інтер, 2003. – 528 с.
4. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802 – 1902 / Сост. С.В. Рождественский. – СПб.: Издание МНП, 1902. – 785 с.; Глинский Б.Б. Университетские уставы (1755 – 1884) / Б.Б.Глинский // Исторический вестник. – СПб.: Типография А.С. Суворина, 1900. – № 1. – С. 324 – 351; № 2. – С. 718 – 724; Ферлюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России. Вып. 1. Академия наук и университеты / П.Ферлюдин. – Саратов: Тип. П.С. Феокритова, 1893. – 184 с.; Фромет Б. Очерки по истории студенчества в России / Б.Фромет. С предисл. В.В. Водовозова. – СПб. – М.: Изд-во товарищества М.О. Фольф, 1912. – 134 с.; Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох / Р.Г. Эймонтова. От России крепостной к России капиталистической. – М.: Наука, 1985. – 346 с.; Эймонтова Р.Г. Накануне университетской реформы 1863 года: толки и мнения // Вестник высшей школы. – 1990. – № 9. – С. 60 – 68.
5. Замечания на проект общего устава императорских Российских Университетов. – В 2 ч. – Ч. 1. – СПб.: Типогр. Императ. акад. наук, 1862. – 479 с.
6. Максимович Михайло. Листи / Михайло Максимович / Упор. і вст. сл. В. Короткого. – К: Либідь, 2004. – 312 с.
7. Замечания на проект общего устава императорских Российских университетов. Ч. I. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1862. – 479 с.
8. Замечания на проект общего устава императорских Российских университетов. – В 2 ч. – Ч. I. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1862. – 479 с; Ч. II. – 533с.
9. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (далі –Сборник постановлений по МНП). – Т. III. – Царствование императора Александра II. 1855 – 1864. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1865. – С. 923.
10. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Т. II. – 1835. – 1849. – СПб.: Типография Академии наук, 1866. – С. 253.
11. Сборник постановлений по МНП. – Т. II. – Царствование императора Николая I. 1825 – 1855. – Отд. 2: – 1840 – 1855. – СПб.: Типография Академии наук, 1864. – С. 235.
12. Там само.

13. Энциклопедия освіти /Акад. пед. наук України; гол. ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
14. Замечания на проект общего устава императорских Российских университетов. – Ч. I. – СПб.: Типография Императорской академии наук. – 1862. – 479 с.
15. Там само.
16. Там само.
17. Столетие Киевской первой гимназии (1809 – 1811 – 1911гг.): В 3 т. – Киев: Типография С.В. Кульженко, 1911. – Т. 1: Именные списки и биографии должностных лиц и воспитанников гимназии. – 548 с.
18. Замечания на проект общего устава императорских Российских университетов. – Ч. I. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1862. – 479 с.
19. Иванов А.Е. Студенческая корпорация России конца XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации / А.Е.Иванов. – М.: Новый хронограф, 2004. – 408 с.
20. Ректори Київського університету. 1834 – 2006 / В. В. Скопенко, В.А. Короткий, Т.В. Табенська та ін. – К.: Либідь, 2006. – 336 с.
21. Замечания на проект общего устава императорских Российских университетов. – Ч. I. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1862. – 479 с.
22. Сборник постановлений по МНП. – Т. III: Царствование императора Александра II. 1855 – 1864. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1865. – С. 947.
23. Замечания на проект общего устава императорских Российских университетов. – Ч. I. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1862. – 479 с.
24. Там само.
25. Там само.
26. Там само.
27. Там само.
28. Там само.
29. Там само.
30. Там само.
31. Дополнения к замечаниям на проект Общего Устава Императорских российских университетов. Университетский вопрос Н.И. Пирогова. – СПб.: Типография Иосафата Огрызко, 1863. – 85 с.
32. Замечания на проект общего устава императорских Российских университетов. – Ч. I. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1862. – 479 с.
33. Там само.
34. Сборник постановлений по МНП. – Т. III. – Царствование императора Александра II. 1855 – 1864. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1865. – С. 948.
35. Замечания на проект общего устава императорских Российских университетов. – Ч. I. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1862. – 479 с.
36. Там само.
37. Там само.
38. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 470. – Арк. 2 – 9.

Чигрик И.И. Университетский Устав 1863 г. как источник изучения правового состояния студентов университета Св. Владимира. В статье рассматривается одна из малоизвестных страниц истории университета Св. Владимира – университетский Устав 1863 г. как источник изучения правового положения студентов университета Св. Владимира. Значительное место отведено анализу полномочий и обязанностей других управленческих структур, определенных статьями этого Устава, которые обеспечивали в целостности внутреннюю дисциплину в университете и доносили её до сведения студентам.

Ключевые слова: университет Св. Владимира, образование, студенты, Устав.

I.Chyhyryk. University Statute dated 1863 as a source of examination of legal status of St. Vladimir University students. The article deals with the University Statute as a source of examination of the legal status of St. Vladimir University students, which is one of the unknown pages of the history of St. Vladimir University. The important role is devoted to the analysis of authority and obligations of other administrative structures, which provided integrally an interior discipline in the University and informed the students about them.

Key words: St. Vladimir University, education, students, Statute.

УДК 339.924(498)

Шевченко М.О.,

пошукач Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
завідувач відділу політичного департаменту Міністерства закордонних справ України

Євроатлантична інтеграція Румунії

У статті вперше в хронологічному порядку проаналізовано політику, яку проводило румунське керівництво з метою інтеграції Румунії в євроатлантичну та європейську спільноту.

Ключові слова: євроатлантична інтеграція, тоталітаризм, демократія, державне управління, ринкові відносини, верховенство права, євроатлантична та європейська спільнота.

Дослідження проблеми євроатлантичної інтеграції Румунії є досить актуальним. Воно дає можливість вияснити складнощі переходу Румунії від тоталітаризму до демократії, від централізованого державного управління економікою до ринкових відносин, від політики порушення до політики захисту прав і свобод людини. Актуальність теми дослідження полягає і у тому, що у статті вперше в хронологічному порядку проаналізовано політику, яку проводило румунське керівництво з метою інтеграції Румунії в євроатлантичну та європейську спільноту.

Геополітичні та геостратегічні зміни, які відбулися у світі у зв'язку із закінченням «холодної війни», докорінним чином вплинули на зовнішньополітичну орієнтацію румунського керівництва. Після знищення диктатури Н.Чаушеску нове румунське керівництво виявило бажання сприйняти західні демократичні цінності, провести докорінні реформування політичної і економічної системи країни, забезпечити верховенство права з тим, щоб Румунія стала членом європейських і євроатлантичних структур. Таке прагнення румунського керівництва знайшло схвальний відгук у США та країнах Західної Європи.

Румунське керівництво звернуло основну увагу насамперед на розширення законодавчої бази співробітництва з Європейським Союзом (ЄС). Уже протягом першої половини 90-х років ХХ ст. Румунія приєдналася до 50 угод Ради Європи [1]. Одночасно Румунія активно співпрацювала з країнами НАТО в рамках «Партнерство заради миру». Було внесено до законодавства зміни і доповнення, які дозволяли розташовувати на території країни іноземні війська та брати участь румунським збройним силам у військових операціях за межами країни.

В урядовій програмі стратегічних економічних і соціальних реформ, прийнятій у березні 1993 р., передбачалося проведення в Румунії політики макроекономічної стабілізації, здійснити реформи для успішного розвитку підприємництва, соціального захисту населення, проведення адміністративної реформи, реформи освіти і науки, законодавчого закріплення змін у країні тощо [2].

Досить значну увагу в програмі було надано урядовій інтеграції Румунії «в європейські та світові економічні структури» [2, с. 134]. Зазначалося, що Румунія, ставши асоційованим членом Європейського Союзу та членом Європейської асоціації вільної торгівлі, змогла зробити свій внесок в європейську безпеку політичного, економічного та соціального співробітництва. У свою чергу, європейські партнери Румунії зробили свій внесок у розвиток румунської ринкової економіки, демократизації румунського суспільства та захист прав і свобод людини.

Свою програму уряд спрямовував на повну інтеграцію Румунії до європейських та євроатлантичних структур, економічне об'єднання Румунії з Молдовою та створення спільного румуно-молдавського культурного й духовного простору, а також на розвиток співробітництва і дружби з сусідніми країнами [2, с. 88].

В основі зовнішньополітичної стратегії Румунії мало бути перетворення її на фактор стабільності регіону, в геополітичну силу регіону; встановити привілейовані відносини із США, Німеччиною, Великобританією, Францією та всіма євролатинськими і західно-

європейськими країнами, а також встановити нормальні відносини з усіма сусідніми країнами, у тому числі з Україною [2,с.134].

На ґрунті зазначеної зовнішньої політики міністерство оборони Румунії мало здійснювати співробітництво на двосторонній основі з Північноатлантичним альянсом та з Організацією безпеки та співробітництва в Європі, а також сусідніми країнами [2,с.138-139].

Протягом наступних чотирьох років, як зазначалося в урядовій програмі, Румунія повинна проводити зовнішню політику, спрямовану на інтеграцію в Європейський Союз (ЄС) і Раду Європи (РЄ). Кінцевою метою має стати інтеграція Румунії в Північноатлантичний Союз (НАТО) та Організацію Безпеки і Співробітництва в Європі (ОБСЄ). Планувалася економічна інтеграція з Республікою Молдова та зміцнення єдиного «культурного і духовного простору двох румунських країн та розвиток співробітництва та добросусідських відносин з сусідніми країнами, включаючи і новостворені незалежні держави [2, с. 134].

Специфічні стратегічні інтереси Румунії урядова програма вбачала у зміцненні геополітичного становища країни, в кращому використанні чорноморських і дунайських шляхів для зв'язку Європи з Близьким Сходом, у створенні духовної єдності румун із закордонними румунами, участь Румунії у побудові нової Європи[2,с.133-134].

У сфері національної оборони урядова програма передбачала співробітництво румунської армії із збройними силами як сусідніх країн, так і інших країн світу, особливо із збройними силами країн Північноатлантичного Союзу та Організації Безпеки і Співробітництва в Європі. У ній також передбачалося швидке приведення румунської армії у стан бойової готовності на випадок війни. Програмою передбачалась якісна модернізація озброєння, амуніції та широке застосування електроніки, яка має вироблятися як на суто румунських підприємствах, так і у кооперації з підприємствами інших країн. Протягом наступних трьох-чотирьох років передбачалося, що румунська армія стане на 45–50 % складатися із професійних військових службовців[2,с.138-139].

У наступні роки зовнішня політика Румунії спрямовувалась на те, щоб створити сприятливий міжнародний клімат для отримання іноземних інвестицій, утвердження правової держави і ринкової економіки. У 1995 р. уряд підбив підсумки своєї діяльності. У опублікованих урядових матеріалах вказувалося на успіхи, яких досягла Румунія у сфері зовнішньої політики: уже до 1995 р. вона стала членом Ради Європи (1993р.), набула статусу асоційованого члена Європейського Економічного Союзу (ЄЕС), почала більш активно співробітничати з Європейською Асоціацією вільної торгівлі, стала активним учасником у співпраці стосовно зміцнення довіри, співробітництва, безпеки і роззброєння в Європі, і тим самим наблизилася до євроатлантичних структур. Вона отримала також запрошення стати членом парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ)[3].

У 1994 р. Румунія стала першою країною, яка підписала рамочний документ стосовно «Партнерства заради миру». Було розроблено особливу програму індивідуального партнерства Румунії з НАТО. У рамках зазначеної програми румунські збройні сили брали участь у багатонаціональних військових навчаннях країн-членів НАТО. Було навіть створено спеціальний румунський офіс у Брюсселі для зв'язку із штаб-квартирою країн-членів НАТО [3,с.80].

Основна увага румунської сторони при виконанні Програми «Партнерство заради миру» була сконцентрована на адаптуванні системи управління військовими з'єднаннями до стандартів НАТО; на проведенні військових навчань та розбудові військової інфраструктури, особливо навчальної, до стандартів НАТО; на створенні оптимальних умов для міжнародного військового співробітництва з тим, щоб можна було швидко інтегруватися в європейські та євроатлантичні структури.

У результаті досить активної діяльності, спрямованої на виконання Програми «Партнерство заради миру», у Румунії з'явилося нове законодавство по врегулюванню діяльності військового інституту; почалося формування встановлення контролю суспільства над армією; було вдосконалено систему управління збройними силами та постачання армії новітньою технікою; модернізовано систему військового навчання; вдосконалено фінансування збройних сил; значно адаптовано до стандартів НАТО військові з'єднання, які могли брати участь у

миротворчих операціях та в наданні гуманітарної допомоги; зміцнено двосторонні та багатосторонні відносини зі збройними силами НАТО та інших країн-партнерів.

З 1998 р. в Румунії було розпочато широку реструктуризацію та модернізацію збройних сил, метою яких було остаточно адаптувати румунські військові структури до нової геостратегічної ситуації та нових вимог щодо міжнародного співробітництва; перетворити збройні сили на сучасні й ефективні військові з'єднання, зменшивши їх кількісно, але надавши їм належної мобільності і вправності. Усе робилося для того, щоб Румунія швидко набула членства в НАТО.

У квітні 1998 р. американський сенат проголосував (80– «за», 19 – «проти») за розширення НАТО за рахунок країн Східної Європи. Сенат підтвердив, що двері до НАТО залишаються відкритими і для Румунії. Президент Білл Клінтон підтвердив, що коли Румунія дотримуватиметься курсу реформ, її шанси будуть таким самими, як і в інших країн. Посол США в Румунії Джеймс Розеппе зазначав, що в Румунії зроблені значні кроки в напрямі до набуття членства в НАТО. Виступаючи на міжнародній конференції, що проходила в Бухаресті з нагоди 50-річчя НАТО, він зазначав, що у Румунії створено належну базу для розвитку економіки; зміцнено незалежність національного банку; прозоро почав формуватися бюджет країни; було лібералізовано ціни і валютний обмін; прийнято закони стосовно приватизації промислових підприємств, банків, продажу землі, але реформи в країні проводяться повільно, що впливає на низький життєвий рівень населення [4].

Швидкий вступ Румунії до НАТО, на думку американського посла, міг бути непродуктивним [4, с.50], оскільки міг спричинити лише косметичні реформи.

Посол США наголошував, що Румунія – латинська країна, і румуни мають тісний культурний зв'язок із країнами Західної Європи. Історично багато румунських діячів навчалися у Західній Європі і Америці і румунські керівники використовують західну модель демократії як свою власну. Період комунізму був періодом, коли зв'язки румунів із заходом були скорочені, і над демократією чинився жорсткий експеримент. Посол наголосив, що США хочуть, щоб Румунія жила в мирі, свободі, демократії і процвітала. «Ми, як зазначив посол, разом з вами є прибічниками цінностей, які гарантують вступ Румунії до НАТО» [4, с.51].

Посол наголошував, що вступ Румунії до НАТО може сприяти реформуванню економіки, адже НАТО є союзом демократій вільного ринку, що захищає кожного свого члена. І тільки країна, в якій економіка розвивається, може взяти на себе тягар захисту свого населення від злиднів. Саме тому тисячі неефективних об'єктів державної власності мають бути негайно продані, а багато з них – припинити своє існування.

Відзначалось також що необхідно скоротити бюрократичний апарат, у зв'язку з чим корупція зменшуватиметься. Дрібний і середній бізнес має отримати чітке і стабільне право, а судова система стане незалежною і справедливою.

Окрім того, слід провести військову реформу, і скоротити кількість військовослужбов. Офіцери, які будуть звільнені, мають зайнятися іншим родом діяльності. Має бути створена професійна армія [4, с. 54].

Румунський уряд обіцяв не лише дотримуватися угод підписаних з країнами-членами НАТО, а й вживати заходів стосовно «консолідації політичних і військових зв'язків з НАТО та будувати спільну з Європейським Союзом оборонну політику» [2, с.97-98]. У першій половині 90-х років Румунія досить активно співпрацювала з Організацією Безпеки і Співробітництва в Європі. Беручи участь у заходах ОБСЄ, Румунія приділяла значну увагу співробітництву з Верховним комісаром для національних меншин, прагнучи тим самим продемонструвати бажання забезпечити права національних меншин.

Важливим напрямом зовнішньої політики Румунії у першій половині 90-х років була діяльність у сфері регіонального співробітництва, зокрема в чорноморському, балканському та придунайському співробітництві країн. Румуни намагалися продемонструвати свою провідну та стабілізуючу роль у колишній Югославії та Придністров'ї. Серйозним досягненням румунської регіональної політики було проведення в червні 1995 р. у Бухаресті зустрічі на найвищому рівні лідерів країн-учасниць Чорноморського регіонального співробітництва. Румунській дипломатії вдалося надати Бухарестській зустрічі політичного

забарвлення, видаючи її за подальше зміцнення стабільності у регіоні.

Офіційна заява Румунії з проханням прийняти до Європейського Союзу була подана 22 червня 1995 р. Вона була одноставно підтримана всіма політичними силами та суспільством країни.

Уряд Румунії надавав надзвичайну увагу розвитку інфраструктури (модернізації залізниць, доріг, телекомунікації, комп'ютеризації та енергетиці) та її інтеграції в європейські структури. Зовнішньополітичні відомства Румунії постійно проводили консультації з відповідними відомствами Європейського Союзу стосовно вирішення різних міжнародних проблем з питань безпеки з тим, щоб виробляти спільну позицію та приймати спільні рішення з різних міжнародних питань.

Румунська сторона прагнула встановити тісне співробітництво з найвпливовішими членами Європейського Союзу, такими як Франція, Німеччина і Великобританія, що впливало на прискорення процесу вступу Румунії до ЄС.

Виконуючи Програму «Партнерство заради миру», Румунія посилила військове співробітництво з країнами-членами НАТО. Її військові частини брали активну участь у спільних з країнами-членами НАТО навчаннях. У штаб-квартирі НАТО в Брюсселі з'явився румунський офіс зв'язку.

Румунія прагнула до активної участі у вирішенні конфліктів між колишніми республіками Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія. Вона, зокрема, дотримувалася ембарго, яке було застосоване до СФРРЮ, хоча воно завдавало румунській економіці значних збитків. Румунське керівництво докладало усіх зусиль, щоб продемонструвати, що Румунія є фактором стабільності і безпеки в Південно-Східній Європі.

Румунії вдалося налагодити дружні відносини з усіма новоствореними незалежними країнами на території колишньої Югославії. Прем'єр-міністр Н.Векерою першим здійснив візит до Белграда відразу після підписання мирної угоди по Боснії і Герцеговині. При цьому Румунія прагнула відновити активне економічне співробітництво, вивести його на рівень, який існував у період цілісності Югославії.

Досить активними були двосторонні відносини Румунії насамперед із США та країнами Західної Європи. Піком румуно-американських відносин у першій половині 90-х років був перший офіційний візит у 1995 р. президента І.Ілієску до США. У той самий рік візити до США здійснили міністр оборони Румунії Г.Тінка та парламентська делегація на чолі з А. Нестасе. Візитери наголошували на необхідності співпраці Румунії і США на засадах партнерства. Було налагоджено і військове партнерство між двома країнами. США, зокрема, продали Румунії п'ять потужних радіолокаційних станцій, технології для виробництва бойових вертольотів «Кобра» та передали чотири транспортних літаки «Геркулес». Разом з тим Румунії не було надано режиму найбільшого сприяння в торгівлі. Більше того, в конгресі США під час візиту І.Ілієску пролунала критика на адресу румунського керівництва за недемократичність окремих положень у законодавстві країни та за повільний темп економічних перетворень.

Відносини Румунії з Францією, Німеччиною та іншими західноєвропейськими країнами, незважаючи на інтенсивність контактів на найвищому рівні, розвивалися досить повільно. Головною причиною зазначеного було невдоволення західноєвропейських країн ходом демократичних перетворень у Румунії, впливом націоналістичних партій на характер прийняття важливих рішень внутрішнього життя країни та її відносин із сусідніми державами.

Досить складними і суперечливими були відносини Румунії у першій половині 90-х років із своїми сусідами. Це можна пояснити тим, що політичні сили досить активно використовували тезу про історичне право Румунії на певні території. Саме цей фактор заважав нормалізації відносин з Республікою Молдова, Угорщиною та Україною.

Вступ Румунії до НАТО у першій хвилі активно підтримували Франція, Італія, Іспанія, Греція та Туреччина. Офіційні заяви стосовно зазначеного зробили під час візиту до Румунії у лютому 1997 р. президент Франції Ж.Ширак, прем'єр-міністр Італії (травень) Р.Проді, прем'єр-міністр Греції К.Сімітс та ін. Такі самі заяви лунали і під час візиту президента Румунії Е. Константінеску до Франції і Туреччини. Значну активність проявляв міністр закордонних справ Румунії А.Северин. Він, наприклад, тричі відвідав Грецію і по одному разу

Туреччину та Італію. Іспанію й Португалію відвідали відповідно голова Сенату парламенту Румунії П.Роман та прем'єр-міністр В.Чорбя [5].

На нашу думку, підтримку, яку отримала Румунія від зазначених країн, можна пояснити лише її невеликими шансами на вступ до НАТО та правом солідарності з «латинською» Румунією, яка була близькою їм у мовно-культурному та правовому полі.

Зазначена політико-дипломатична активність Румунії у відносинах з країнами Заходу не супроводжувалась відповідними темпами законодавчої бази економічних реформ. Відбувалося падіння життєвого рівня населення, що зменшувало його кредит довіри до керівництва країни. А це спричинило появу у лідерів країн Заходу певних сумнівів стосовно збереження суспільно-політичної стабільності у Румунії і ставили під сумнів незмінність її стратегічного зовнішньополітичного курсу.

Саме зазначені фактори вказували на обмеженість шансів Румунії на вступ до НАТО у першій хвилі і обумовлювало її подальший прогрес на шляху до євроатлантичної інтеграції продовженням проголошеного внутрішньополітичного курсу на глибоке реформування румунського суспільства.

Негативне рішення мадридського саміту НАТО щодо Румунії було пов'язано із позицією США. Аналіз різноманітних джерел дає авторові підстави стверджувати, що негативну позицію щодо інтеграції Румунії до НАТО США зайняли для того, щоб остаточно закріпити її в зоні свого впливу та послабити на неї вплив західноєвропейських країн, а також перетворити її на плацдарм проникнення і закріплення США в Південно-Східній Європі.

Відразу після саміту НАТО в Мадриді президент США Б.Клінтон здійснив короткостроковий візит до Бухареста. На зустрічі з румунським керівництвом Б.Клінтон висунув і розвинув ідею американо-румунського стратегічного партнерства, яким передбачалось проведення взаємних консультацій з політичних, економічних, військових та інших питань. У подальшому в румуно-американських відносинах спостерігалось поживлення у різноманітних сферах співробітництва. Політична верхівка Румунії почала вважати, що єдиним шансом для країни «інтегруватися до світової цивілізації є зміцнення і розвиток найтіснішого румуно-американського партнерства».

Необхідно зазначити, що більшість членів НАТО продовжували підтримувати прагнення Румунії інтегруватися до Північноатлантичного альянсу. Так, наприклад, прем'єр-міністр Португалії Антоніо Гуттереса, перебуваючи у вересні 1997 р. з офіційним візитом у Бухаресті, висловив жаль з приводу Мадридського саміту стосовно невходження Румунії до НАТО, і зазначив, що його країна підтримує вступ Румунії до НАТО [6].

З метою підтримки прагнення Румунії інтегруватися до Північноатлантичного союзу, в жовтні 1997 р. в Бухаресті відбулося засідання представників членів-країн НАТО та країн — кандидатів вступу до НАТО. Участь у засіданні взяло понад 200 парламентарів. Генеральний секретар Асамблеї Сімон Лунн, зазначивши, що таке засідання вперше проводиться на території східноєвропейської країни, заявив, що це вказує на «...визнання прогресу, зробленого Румунією та її рішення інтегруватися до євроатлантичних структур» [7]. Румунія почала брати активну участь у військових навчаннях, які проводилися в рамках НАТО на території інших країн. Наприкінці вересня на території Румунії були проведені широкомасштабні навчання з цивільної оборони. В них взяли участь експерти з НАТО та Пентагона. Метою навчань, що проводилися в рамках Програми «Партнерство заради миру», було відпрацювання дій швидкого втручання у випадку авіакатастроф у гірських та лісових умовах [8].

Беручи до уваги зазначене, румунське керівництво почало думати про більш реальний строк приєднання країни до НАТО. Уряд Р.Васіле у червні 1998 р. визнав, що найбільш реальним терміном вступу Румунії до НАТО буде 2002–2003 рр. Щоб уникнути, за словами президента Е.Константинеску, так званого психозу НАТО, румунським засобом масової інформації було рекомендовано не приділяти надмірної уваги темі вступу Румунії до НАТО [9]. З метою регламентування відносин Румунії з Північноатлантичним альянсом, парламентська політична опозиція висунула ідею підписання спеціальної Декларації Румунія-НАТО. Разом з тим вона піддавала жорсткій критиці правлячу коаліцію, уряд та пре-

зидента за невиконання державної програми підготовки інтеграції Румунії до Європейського Союзу. Слід зазначити, що така критика у багатьох випадках не мала підстав.

Зовнішньополітична діяльність Румунії у 2001 р. значно інтенсифікувалася і, незважаючи на міжпартійні та політико-ідеологічні розбіжності в румунському політичному істеблішменті, існувала згода різних політичних сил щодо необхідності приєднання країни до Європейського Союзу та НАТО. Зусилля румунського уряду сконцентровано виступали на подальшому просуванні інтеграції країни до зазначених структур. Було створено спеціальне Міністерство європейської інтеграції та відповідні структури в усіх міністерствах та місцевих органах влади. Прем'єр-міністр Румунії А.Нестасе в інтерв'ю газеті «Курентул» зазначив, що європейська та євроатлантична інтеграція є «основним вектором румунської зовнішньої політики» [10]. В іншому інтерв'ю він зазначив, що «...діяльність його уряду є останнім шансом наздогнати Європу [11].

Румунія після Мадридського та Вашингтонського самітів пропагувала себе як найвірогіднішого претендента на вступ до НАТО і у 2001 р. вона активізувала практичні дії як по суті, так і з метою покращення внутрішньополітичної ситуації. Колишній король Румунії Михайл, патріарх Румунської православної церкви та президент І.Ілієску у спеціальному Зверненні закликали румунів усього світу «підтримати батьківщину у час великих змін». Уряд та лідери парламентських партій підписали спільну Декларацію про підтримку зусиль виконавчої гілки влади щодо інтеграції країни до Північноатлантичного альянсу.

Підписання Декларації мало за мету засвідчити «повний національний консенсус» у політичному середовищі Румунії щодо доцільності вступу до НАТО. Стиль документа мав узагальненодекларативний характер і був насичений пафосними фразами: «Румунія може і повинна долучитися ефективним та надійним чином до зміцнення європейської безпеки»; висловлювалося запевнення в спроможності досягти «оптимізації оборонної здатності»; безапеляційно констатувалося, що «...прийняття Румунії до Альянсу буде на користь безпеки НАТО та всього євроатлантичного простору».

На Празькому саміті НАТО у листопаді 2002 р. було оголошено про новий етап розширення Альянсу, і запрошення розпочати переговори про вступ до нього отримали Болгарія, Естонія, Латвія, Румунія, Словаччина та Словенія. Румунія, активно виконуючи План дій щодо членства в НАТО, розробила новий графік реформ, які необхідно було здійснити як до, так і після вступу до Альянсу.

Генеральний секретар НАТО лорд Джордж Робертсон, відвідавши на початку березня 2003 р. Румунію, зазначив, що вона повинна продовжувати реформи згідно з вимогами НАТО. Звернувши увагу на те, що Румунія досягла значного прогресу у політичній, економічній та військовій реформах, він наполягав на необхідності запроваджувати нові правила та регламенти без будь-яких «дискримінацій та спеціальних привілеїв», спрямованих на боротьбу збройних сил, на захист класифікованої інформації, підкресливши, що документи стосовно заходів у рамках НАТО, мають бути захищені [12].

Запрошення Румунії до НАТО, за словами начальника Генштабу генерала Михайла Попеску, покращило моральний клімат у румунській армії, хоча в ній існували і певні негативні фактори, зокрема матеріального та фінансового характеру. В румунській армії лише вісім літаків мали системи управління, які відповідали критеріям НАТО. Саме через відсталу матеріальну базу було розформовано 121 румунську військову частину [13].

У березні 2003 р. Румунія разом з іншими країнами-кандидатами в члени НАТО підписала Протокол про вступ до Альянсу, а у березні 2004 р. вона стала повноправним членом НАТО. Натовська проблематика була у цьому році головною темою обговорень у румунському суспільстві. Основні висновки, які нав'язувалися суспільству румунськими політиками та засобами масової інформації, полягали в тому, що Румунія фактично вивільнилася з-під сфери «ялтинської парасольки»; вперше за всю її історію забезпечила собі справді гарантовану безпеку; готова бути не лише споживачем, а й активним членом НАТО; з «гідністю та рішучістю» захищатиме інтереси і цінності Альянсу.

Література

1. Government of Romania. The Governing Programm. – Bucharest, March 1993. – P. 1-165.

2. The Governing Programm. Strategy for Economic and Social Reform. –Bucharest, March. 1993. –P. 88.
3. Two Years of Governance. The Activity of the Government of Romania. November 1994. –P. 78.
4. James C. Rosapepe. Romania and NATO: «Knocking on an Open Door».– Central European Issues. Romanian Foreign Review. Vol. 5, #1, Bucharest, 1999. –P.48-49.
5. Romania Libera. – 1995. – 18 septembrie.
6. Ziua. – 1997. – 16 septembrie.
7. Jurnal National. –1997. – 19 septembrie.
8. Azi. – 1997. – 29 septembrie.
9. Cotidianul. – 1998. – 28 septembrie.
10. Adeverul. – 2001. – 31 iuniari.
11. Adeverul. – 2001. – 13 februarie.
12. Romania Libera. – 2003. –4 martie.
13. Cotidianul. – 2003. – 26 aprilie.

Шевченко М.А. Евроатлантическая интеграция Румынии. В статье впервые в хронологическом порядке проанализирована политика, которую проводило румынское руководство с целью интеграции Румынии в евроатлантическое и европейское сообщество.

Ключевые слова: евроатлантическая интеграция, тоталитаризм, демократия, государственное управление, рыночные отношения, верховенство права, евроатлантическое и европейское сообщество.

M. Shevchenko. Euro-Atlantic integration of Hungary. The article gives the chronological order of Hungarian government policy aimed to integrate into Euro-Atlantic and European community.

Key words: Euro-Atlantic integration, totalitarian regime, democracy, state governing, market relations, law, Euro-Atlantic and European community.

УДК 94(477)"192"

Щербатюк В.М.,

канд. істор. наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Медвинське антибільшовицьке повстання 1920 р.

У статті на основі архівних документів і мемуарів досліджено Медвинське антибільшовицьке повстання: історіографія питання, причини виступу і поразки. Показана трансформація революційної боротьби за владу в Україні на форму селянської автономної моделі влади – місцевої республіки. Висвітлюється злочинна політика більшовиків в українському селі.

Ключові слова: спомини, документи, селяни, більшовики, повстання, республіка, селянсько-партизанський рух.

Більшовики, зазнавши наприкінці літа 1919 р. другої поразки в Україні, переглянули свою політику. Вони визнали, що реквізиція збіжжя та колективізація викликали ворожість українського селянства, відбулася недооцінка націоналізму, який мав глибокі народні корені. 21 грудня 1919 р. був утворений третій радянський уряд. Тепер він мав діяти досить обережно: припинилась колективізація; зерно, хоч і продовжували відбирати, однак українського селянина намагалися переконати, що воно призначалось не для Росії, а для української радянської армії; комуністи проголосили захист української незалежної соціалістичної радянської республіки; опорою на селі було обрано незаможного селянина, якому пообіцяли зберегти за ним його землі.

Однак, нова стратегія дій підпорядковувалась все тій же меті – утвердити владу в українському селі, поширити її на території України. Тому партія більшовиків наполегливо впроваджувала радянські державні механізми на захоплених українських землях. Їх влада в Україні утверджувалась у формі тимчасових надзвичайних органів, наділених широкими повноваженнями. До них слід віднести насамперед Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, Раду робітничої і селянської оборони України, Раду української трудової армії та всі

їх територіальні відгалуження, а також революційні штаби, комнезами, надзвичайні комісії та революційні трибунали, спеціальні «трійки», «п'ятірки», «військові наради» тощо. І як вказує досвід, усі вони виявились не «тимчасовими». Їхні надзвичайні повноваження, які відкидали елементарні загальноприйняті норми людської моралі і права, протягом десятків років механічно переносились у новостворювані репресивні органи, залишалися за ними, вдосконалювалися, набували інших форм, але не втрачали попереднього жорстокого характеру.

Проте, оволодіти українським селом було не просто: селяни не сприймали ідей більшовизму і вдалися до партизанської війни, використовуючи добре їм знайому місцевість. Нова влада вдалася до жорстких спроб подолання опору селянських повстанських загонів. Разом з тим, там, де запроваджувалась радянська влада, більшовики намагались всіляко використати місцеве населення, тримати його під повним контролем. Для цього здійснювався облік населення, на яке покладались різноманітні трудові повинності: заготівля дров, прання білизни; з числа місцевого населення залучалися фахівці за окремими професіями – пекарі, бухгалтера та ін. На населення покладалися і такі повинності як постачання владі білизни, коней та ін. Так, наприклад, у наказі Звенигородської повітнаради від 14 листопада 1921 р. значилось: «... населенню г. Звенигородка сдати 120 пар белья и обмундирования в уездвоенкомат..., населенню м. Шполы выделить 60 пар комплектов белья и обмундирования, местечек Рыжановки и Ольшаны – по 20 пар, населенню Лысянки, Винограда и Екатеринополя – по 10 пар комплектов белья», а для боротьби з повстанськими загонами зобов'язували мешканців Виноградської, Петраківської, Козачанської волостей віддати по 6 коней з кожної, населення Шполянської і Мокро-Калигорської волостей – по 5 коней, Рижанівської, Вільховецької, Катеринопільської, Вільшанської, Лисянської, Кирилівської, Стецівської – по 3[1]. Тих, хто ухилився від покладених на них обов'язків, зараховували до категорії дезертирів і застосовували жорстокі міри покарання аж до розстрілу [2]. 2 лютого 1920 р. Всеукраїнський ревком довів до місцевих органів свою постанову «Про застосування вищої міри покарання – розстрілу до активних контрреволюціонерів на Україні». У ній говорилося: «... для повного знищення перепон, що порушують стійкість Радянської влади в Україні, Всеукраїнський революційний комітет, відповідальний перед робітничо-селянською масою України за всебічне зміцнення її, у своїй неухильній і рішучій боротьбі з будь-якими спробами контрреволюційного характеру не може зупинитися ні перед якими заходами аж до застосування системи червоного терору». А в місцевостях, охоплених повстанським рухом, вводився інститут заручників, кругова порука населення за будь-яке заворушення, а тим більше виступ проти радянської влади. У випадках відверто виявленої ворожнечі населення, відмови видати повсталих передбачалася сувора кара аж до спалення села [3, с. 53;109, 116].

Окрім всього іншого, молодих чоловіків згідно з наказом місцевого повітового військового комісара мобілізували до лав Червоної армії [4]. Це ще більше налаштовувало селян проти більшовиків і радянської влади, сприяло розростанню повстанських загонів: «... а як почали брати чоловіків до війська, то хто не хотів їхати до Московщини, куди направляли мобілізованих, втікав до лісу. По лісах зібралося багато людей з сусідніх сіл, усі вони мали зброю і одганяли красноармійців від своїх сіл...» [5, с. 53].

Одним з локальних і найбільш активних виступів українського селянства проти брутальної поведінки більшовиків було повстання селян волосного містечка Медвин* Канівського повіту. Село розкинулось у дуже зручній для повстанців ярах, утопало серед садків та чудової природи. Місцеві жителі та вихідці села згадують, що «... Споконвіку люди тут [в селі. – Авт.] жили з врожаю садів. У цьому селі навіть було виведено зимовий сорт яблук – медвинська циганка...» [6].

Поводом до повстання послужив приїзд до Медвина на підтримку місцевого більшовицького ревкому чотирьох комуністів з вимогою мобілізувати до лав Червоної армії чоловіків 1899 р. народження, негайно завершити продрозверстку, організувати боротьбу з місцевими повстанцями. Причини виступу ще глибші: несприйняття селянами більшовиць-

* Нині село Богуславського району Київської області.

ких ідей, їх тоталітарних методів управління, нав'язування економічних реформ, що ламали усталені традиції сільськогосподарських виробників.

На Правобережній Україні, у тому числі і в Медвині та навколишніх селах, протест селян проти впровадження влади більшовиків був надзвичайно активним. Це проявилось ще задовго до Медвинського повстання, на початку 1919 р., коли у лютому більшовики вдалися до встановлення в селі радянської влади. В Медвині, як і у багатьох інших сусідніх селах, існувала досить розвинута форма самоорганізації селян, підтримувана озброєними загонами Вільного козацтва. Пізніше, у 1920 р., в околицях сіл Медвин та Ісайки Канівського повіту в боротьбі з більшовицькими військами повстанці утворили селянську автономну модель влади – Медвинську республіку – локальне свого роду національно-державне утворення, яке поширило свій вплив на ближні села Богуславського, Звенигородського, Канівського повітів Київської губернії. Подібна форма селянського самоуправління була трансформацією революційних процесів у боротьбі за владу в Україні проти окупантів. В Україні відомі й інші республіки, які виникли і діяли за доби Української революції 1917–1921 рр.: Баштанська (1919 р.), Гуляйпільська (1919–1920 рр.), Мліївська (1919–1922 рр.), Холодноярська (1918–1922 рр.) та ін. Із загальної їх кількості виділяються національні утворення, які проявили себе більш життєздатними, адже вони опиралися на ідею національного визволення.

На організацію більшості тогочасних республік впливав процес відродження у свідомості селян козацьких традицій. Це стосується й Медвинської республіки, адже у краї з весни 1917 р. активно розгорнувся козацький рух у формі Вільного козацтва, яке започаткувалось у Звенигородському повіті Київської губернії, швидко поширилось на Правобережній Україні, а потім і на Лівобережжі.

За роки Української революції при частих змінах влади, а фактично, як у споминах пише І. Дубинець, безвладдя [7;9] селяни Медвина самоорганізувалися, зроста їх національна свідомість: в роки революції майже всі вже знали, що вони українці, що колишня царська Малоросія є Україна з 30 мільйонним населенням – окрема, незалежна від Росії держава. Знали, що незалежність треба боронити [7, с.10]. Часта зміна влади сприяла до несплат податків. Життя в селі стало своєрідною формою селянського самоуправління. Землі п'яти економічних поміщиків Браницьких розподілили між селянами навколишніх сіл та Медвина, з лісового дерева (дуб, клен, липа) побудували оселі, господарські приміщення, з площ великих вигонів, що були наколо села, добавили землі тим, хто мав малі батьківські садиби. Засноване товариство «Просвіта» сприяло розвитку культурного та освітянського рівня населення: діяла бібліотека із значною україномовною літературою, драматичний гурток, який раз у дві чи три неділі у приміщенні школи ставив українські вистави [7, с.10]. Прадавні витоки козацьких самоврядних традицій, що мали місце у краї спільно із діючою культурно-освітньою роботою посилювали і зміцнювали існуючу автономну форму місцевої влади. В ній селяни ставали вже не лише суб'єктами суспільних та трудових відносин, а й суб'єктами системи управління і розподілу.

З приходом більшовиків, які прагнули утвердитись у селі через діяльність створеного ними волосного революційного комітету (голова Буря), політичне життя в селі розділилось на два табори, проте діяльність місцевого волревкому не мала авторитету серед населення Медвина [7;11;12].

Джерелом, де ми черпаємо найбільш повну інформацію про Медвинське повстання, залишається сполин учасника подій Івана Дубинця*. За його авторством, у 1952 р. в Нью-Йорку (США) вийшов історико-мемуарний нарис «Горить Медвин». Його у 1950-х роках з-за океану привезли до України у подвійному дні валізи розшитими листками. Тут, у селі, книгу зібрали до купи, й у кожній хаті її прочитали. Ніхто з односельчан не доніс в «органи» про антирадянську книгу і її поширення [8]. Дослідник Роман Коваль стверджує, що книга потра-

* Український політичний діяч, член Української революційно-демократичної партії (УРДП), член управи, а пізніше голова (до III з'їзду, 28–29 листопада 1953 р.) Демократичного об'єднання колишніх репресованих українців советським режимом (ДОБРУС), журналіст. Народився 1903 р. у містечку Медвин на Київщині. Помер 30 січня 1954 р. «трагічною смертю» (з пам'ятки IV з'їзду «ДОБРУС»). Похований на українському православному цвинтарі в Баунд-Бруку (штат Нью-Джерсі, США).

пила в Україну на початку 60-х років, до Медвина її привезла Олександра Бражник [7;3]. Про це ж розповідають і у Богуславському краєзнавчому музеї [9]. У 1992 р. краєзнавці перевидали книгу, яка вийшла з друку в м. Богуслав накладом у 500 примірників. У 2000 р. у видавничому центрі «Просвіта» Історичний клуб «Холодний Яр» за загальною редакцією Р. Ковалюка видав книгу «Медвин в огні історії», куди увійшли твори «Горить Медвин» Івана Дубинця, мемуари Миколи Василенка «Мова про пережити», оповідання Григорія Косинки «На «золотих богів», довідкові матеріали. Висвітлити окремі аспекти повстання та зрозуміти менталітет місцевого селянства в тогочасних революційних подіях допомагають дослідження членів організації «Витоки» Національної спілки краєзнавців України, з-під пера яких протягом 1999–2009 рр. вийшла значна кількість наукових досліджень [10–18]. Значною мірою проливають світло на селянський рух Київщини, у тому числі й Медвинське повстання документи справ Київського губернського революційного комітету (ф.р.1), канцелярії Київського губернатора (ф. 2), прокурора Київського окружного суду (ф. 183) Державного архіву Київської області (ДАКО) [19;20;21], Київської губернської військової наради (ф. 3773) Галузевого державного архіву Міністерства оборони (ГДА МО) України [22–25].

Піднявшись проти більшовиків, населення Медвина вважало, що зможе кілька місяців протриматися власними силами, не допускаючи до себе ворога, а там підійде на допомогу армія на чолі з С. Петлюрою [7, с.13]. Однак ніхто з медвинців не мав повної інформації про те, що відбувається в Україні. 19 серпня 1920 р. повстанці оголосили у селі військовий стан. Отаманом був обраний військовий старшина Хома Лебідь, начальником штабу – Микола Василенко, начальником розвідки – сотник Дніпровий. Проти повстанців направили Таращанський полк, проте лише при підході 1-ї кінної армії С. Будьонного 10 вересня розпочався штурм Медвина. Під натиском переважаючих сил противника повстанці наприкінці дня відійшли до Хижинсько-Журжинських лісів. Протягом кількох днів більшовицькі війська страчували і грабували місцеве населення. У Медвині згоріло 600 будинків.

Після кривавої розправи, у Медвині на півроку розквартирували полк більшовицької кінноти та полк піхоти, що стояв там мало не рік. Люди і коні були на утриманні медвинців. З розповіді очевидця подій І. Дубинця: «... Більшовицькі війська в селі пиячили, бешкетували, викрадаючи ночами по хлівах курей і свиней, часто виїздили на села та до лісу на облави повстанців і допомагали уповноваженому карного розшуку супроводжувати арештованих до сусіднього Богуслава» [26].

Повстанці періодично намагалися відбивати награвані обози. Один з таких розгромили в урочищі Гударів Яр. У відповідь на це та у зв'язку з тим, що медвинці продовжували вести партизанську війну, частини армії С. Будьонного, що прямували на південь, знову спустошили Медвин і навколишні села, а поблизу Ковтунового лісу 13 жовтня розстріляли 79 медвинців віком від 18 до 35 років. Уціліти вдалося лише одному [26].

Тероризуючи населення навколишніх сіл, більшовики намагалися в такий спосіб відштовхнути селянство від повстанців, які базувалися в місцевих лісах. У кожному селі із заможних і найбільш авторитетних селян сформували групи відповідальних. Їх розстрілювали у разі нападу повстанців на більшовицькі загони і їх адміністрацію. У такій ситуації змінився керівний повстанський штаб: від нього відійшов отаман Хома Лебідь*, а його місце зайняв отаман Квітковський, об'єднавши під своєю орудою роздрібнені повстанські загони. Помічником отамана став Платон Слуцький – син медвинського священика. Від керівництва повстанням відійшов начальник штабу Микола Василенко**. Керівником відділу пропаганди і далі залишався сліпий бандурист Антін Петюх***, який своїми промовами і грою на бандурі підтримував у селян ненависть до більшовизму і волю до боротьби за національне визволення.

Загін Квітковського як бойова одиниця не становив для більшовиків великої загрози. Але він був небезпечний для них як морально-політичний чинник – своїми рейдами по

* Пізніше емігрував до Польщі.

** Згодом зі своїм братом Панасом перебрався до Польщі, а звідти переїхав до Південної Америки.

*** Справжнє прізвище Митяй (1886–1921). Потрапив у пастку до більшовиків у с. Семенівка Лисянської волості Звенигородського повіту, але не бажаючи здатися живим, пустив собі кулю в лоб.

селах з пропагандистською роботою Антона Петюха. «Повстанці Квітковського були усі на конях, одяг і озброєння мали як у більшовиків, наприклад, на головах були «будьонівки». Тому по дорозі такий загін часто сприймали за більшовицький. Тож нерідко навіть у самому Медвині ввечері можна було побачити як загін Квітковського проїжджав вулицями села, в якому було повно більшовицького війська», – згадував І. Дубинець [7, с. 23–25].

Проте втрати, що їх зазнав селянський повстанський рух у 1921 р., став однією з причин цілковитої поразки національно-визвольного руху в Україні. Розгром керівних повстанських організацій, багатьох селянсько-партизанських загонів гнітюче вплинули на частину керівників повстанського руху. Запроваджена більшовиками нова економічна політика відволікала селян від подальшої боротьби, а кількарічна виснажлива війна посилювала у них зневіру в перемогу над більшовиками. За таких обставин отаман Квітковський і частина медвинців, що воювали під його керівництвом, вирішили скористатися з проголошеної більшовиками амністії і припинили боротьбу [27]. Згодом майже всі вони були страчені. З часом ліквідували й тих повстанців, хто не повіривши у амністію, продовжували переховуватись у лісах і чинили опір радянській владі.

У 30-х роках радянська влада в час нового оберту маховика репресій згадала про Медвинське повстання. Тоді під приціл НКВС потрапили родичі повстанців. Усіх їх репресували. Чисельність населення Медвина з 1917 до 1923 р. зменшилась із 12 тис. до 10 447 осіб [28], а напередодні Другої світової війни становила 6 тис.**** Чекісти прагнули ліквідувати потенційних супротивників – вояків, що могли виступити проти пануючої влади. Боячись партизанки, вони не могли забути про вкриті лісами території, де встановити контроль було найважче. А в березні 1938 р. заарештовано шістьох колишніх учасників Медвинського повстання, що залишились живими. Григорія Салату судили 26 березня 1938 р., Трохима Коломійця та Дмитра Салату – 5 квітня, ще трьох медвинців – 10 квітня. За два заходи, 13 квітня й 7 травня, усіх було розстріляно [29, с. 223]. Відомий український дослідник радянського тоталітарного режиму С. Білокінь у своїй фундаментальній праці «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)» вдало навів слова Івана Дубинця: «...большевицька влада ніколи, нікому і нічого не прощала».

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що Медвинське повстання – результат зростаючої національної свідомості селян України початку ХХ ст., їх непримиренної боротьби за доби Української революції з поневолювачами, які несли в українське село неприйнятні ідеї, спрямовані на реформування традицій життя і усталеної організації сільськогосподарського виробництва. Життєвий устрій селян Медвина за роки революції, що проходив на межі війни і миру, боротьба за владу і своє визволення наочно продемонстрував формування в українських селян нових форм моделі самоорганізації – місцевих республік та волю до самопожертви в ім'я національного визволення. Є очевидним, що у революції 1917–1921 рр. селянство було рушійною силою і могло відстояти незалежність України. Проте виступи здебільшого носили стихійний характер, а центральна українська влада не змогла організувати революційний потенціал селян України.

Література

1. Галузевий державний архів Міністерства оборони (ГДА МО) України. – Ф.Р. 3773. – Оп. 19823. – Спр. 12. – Арк. 243.
2. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф.Р. 1. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 91, 91 зв.
3. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-ті–50-ті роки ХХ століття. – К., 2000. – 534 с.
4. Вісті. – 1920. – № 60. – 9 серп.; № 86. – 13 верес.; № 90. – 19 верес.; № 100. – 4 жовт.
5. Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник / О. Шатайло. – Львів, 2000. – 144 с.
6. Денисенко Г. Чуеш, брате мій // Кіно-Театр. – 2007. – № 3.
7. Дубинець І. Горить Медвин. Історично-мемуарний нарис / Медвин в огні історії. – К., 2000. – 84 с.
8. Ткаченко В. Медвинці пам'ятають героїв / В. Ткаченко // Народне слово. – 2006. – 19 жовт.
9. З пошукових експедицій автора.

**** Станом на 2007 р. чисельність населення в Медвині становило 3 450 осіб.

10. Щербатюк В., Беззубець О., Павленко Р. Отаман Квітковський. Коротка біографічна довідка / В. Щербатюк // Добридень. – 2000. – № 12. – С. 21, 22.
11. Медвинське повстання (За спогадами Дніпро – учасника повстання) // Там само. – С. 22.
12. Іванченко М. Вільне козацтво / М. Іванченко // Добридень. – 2000. – № 2–6. – С. 28–32.
13. Із полиць архівів // Там само. – С. 34–36.
14. Бушин М.І. Павло Скоропадський – останній гетьман України (кінець 1917 – грудень 1918 рр.) / М.І. Бушин // Добридень. – 2001. – № 1–4. – С. 11–13.
15. Павленко Р. Боротьба за українську державність на Черкащині в першій половині ХХ ст. // Там само. – С. 24, 25.
16. Щербатюк В. Історія регіонів України: Лисянщина / В. Щербатюк. – К.: Логос, 2002. – 428 с.
17. Щербатюк В.М., Беззубець О.В., Безрідна К.І. та ін. Край козацький. Довідник з історії Лисянщини / В.М. Щербатюк [та ін.]. – К.: Наук. думка, 2004. – 408 с.
18. Щербатюк В., Березовський О., Верговський С. та ін. Шевченків край: історико-етнографічне дослідження / В. Щербатюк [та ін.]. – К.: Наук. думка, 2009. – 546 с.
19. ДАКО. – Ф.Р.1. – Оп. 1. – Спр. 282.
20. Там само. – Ф. 2. – Оп. 222. – Спр. 215.
21. Там само. – Оп. 176. – Спр. 243.
22. ГДА МО України. – Ф.Р. 3773. – Оп. 19823. – Спр. 12.
23. Там само. – Спр. 13.
24. Там само. – Спр. 16.
25. Там само. – Спр. 40.
26. Щербатюк В. Медвинське повстання / Край козацький. Довідник з історії Лисянщини / В. Щербатюк. – К., 2004. – С. 168.
27. ГДА МО України. – Ф.Р. 3773. – Оп. 19823. – Спр. 12. – Арк. 212.
28. ДАКО. – Ф. 411. – Оп. 1. – Спр. 518. – Арк. 69.
29. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – К., 1999. – 448 с.

Щербатюк В.М. Медвинское антибольшевистское восстание 1920 г. *В статье на основе архивных документов и мемуаров исследовано Медвинское антибольшевистское восстание: историография вопроса, причины выступления и поражения. Показана трансформация революционной борьбы за власть в Украине в форму крестьянской автономной модели власти – местную республику. Освещается преступная политика большевиков в украинском селе.*

Ключевые слова: воспоминания, документы, крестьяне, большевики, восстания, республика, крестьянско-партизанское движение.

V. Scherbatyuk. Anti-Bolsheviks' up-rising in Medvyn in 1920. *The author has studied the anti-Bolsheviks' up-rising in Medvyn on the basis of documents from archives and memoirs: historiography of this topic, the reasons of its outbreak and its defeat. Using this revolt as an example, the author shows transformation of the revolutionary struggle for power in Ukraine into an autonomous peasants' form of governing – the local republic. The article gives facts of the brutal behavior of Bolsheviks in Ukrainian villages.*

Key words: memoirs, documents, peasants, bolsheviks, up-rising, republic, peasant and partisan movement.

УДК 070.13/.14"19"

Юрченко В.В.,

аспірантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Реформа цензурної системи на початку ХХ ст.

У статті розглядається реформа цензурної системи на початку ХХ ст. і її вплив на розвиток друкованого слова в Російській імперії.

Ключові слова: цензура, цензурні установи, цензурне законодавство, преса.

Важливу роль у суспільно-політичному житті будь-якої країни відіграють цензурні установи, які регулюють свободу слова. У Радянському Союзі ця установа називалась «Головліт» і діяльність її всіляко замовчувалась. Не заохочувалось і дослідження діяльності цензурних установ Російської імперії, щоб не виникали відповідні паралелі. Після розпаду СРСР історики одержали можливість досліджувати проблеми, пов'язані з історією та діяльністю цензури як державного інституту. З'явилися праці з цього питання як у Москві [1], так і у Києві [2]. Більшість з них носить узагальнюючий характер. Мета цієї статті – показати реформу цензурної системи на початку ХХ ст., коли були здійснені якісні зміни у діяльності цензури: із попередньої вона перетворилась на каральну.

На початку ХХ ст. Російська імперія переживала економічну і політичну кризу. У царському Маніфесті від 26 лютого 1903 р. наголошувалось: «...смути посягає частково задумами, ворожими державному порядку, частково захопленнями основні, які непритаманні російському життю, заважає спільній роботі по покращенню народного благополуччя» [3].

Піднесення революційного руху в країні змусив царизм піти на поступки і у сфері законодавства про періодичні видання. 14 грудня 1904 р. вийшов іменний височайший указ Сенату, в якому йшлося про необхідність «...усунути із нині діючих постанов про пресу зайві обмеження і поставити друковане слово в точно визначені законом межі, надавши тим вітчизняній пресі... можливість достойно виконувати високе покликання бути правдивою виразницею розумних прагнень на користь Росії» [4].

Керуючись цим царським указом, Комітет міністрів на своїх засіданнях 28 і 31 грудня 1904 р. вирішив відмінити деякі із чинних постанов про пресу, визнаних ним найбільш жорсткими, точніше – визначити зміст ним же вироблених положень про заборону роздрібного продажу друкованих творів і про розкриття справжніх імен авторів опублікованих матеріалів, надати Міністру внутрішніх справ право увійти в Державну раду з пропозицією про зміну найбільш суворих статей, прийнятих раніше у законодавчому порядку, і «...створити особливу нараду для перегляду діючого цензурного законодавства і для складення проекту нового статуту про пресу» [5, с. 8] «Особливий журнал» Комітету міністрів, у якому ці заходи намічались, 21 січня 1905 р. затвердив Микола II. Через два дні цар підписав рескрипт про створення особливої наради для складення нового статуту про пресу. Головою комісії був призначений дійсний статський радник, член Державної ради, директор імператорської публічної бібліотеки Д. Ф. Кобеко.

Особлива нарада з 10 лютого до 18 грудня 1905 р. провела 36 засідань, на яких відбувалося обговорення поставлених питань у гострій полеміці, особливо про становище національної преси та про явочний порядок видання газет і журналів. Вже до травня комісія виробила проекти нового статуту і викликаних виданням нового статуту про пресу змін і доповнень Кримінального уложення і Статуту кримінального судочинства [5, с. 9]. Але обидва ці документи залишилися на папері. Особливу нараду фактично створив Микола II для того, щоб ввести в оману суспільну думку Росії. Сам Д.Ф. Кобеко таємно від членів особливої наради з 19 жовтня 1905 р. готував за наказом голови Ради міністрів С. Ю. Вітте

проект «Тимчасових правил про пресу». 15 жовтня того самого року Кобеко змушений був повідомити про це членам комісії, що викликало їх негативну реакцію.

Таким чином, царизм сподівався задушити легальну антиурядову пресу, з одного боку, шляхом адміністративних і кримінально-поліцейських заходів, з іншого, – шляхом поступок, які він робив під тиском повсталого народу.

Такою поступкою виявився і царський Маніфест, підписаний 17 жовтня 1905 р., за яким населенню дарувалися недоторканні свободи совісті, слова, зібрань і союзів [6]. Після його обнародування, Головне управління у справах преси у своєму циркулярі від 19 жовтня 1905 р. губернаторам вказувало, що Маніфест мав послугувати основою для вироблення закону на зміну діючого нині Статуту про цензуру і що «...аж до видання цього закону всі законоположення, якими визначалась діяльність установ і осіб цензурного відомства залишаються в повній силі; саме ж відношення цензури до друкованих творів повинно корінним чином змінитися...» [7, арк. 288]. Далі у цьому циркулярі говорилося, що цензурному відомству в даний час потрібно перш за все прийняти за основу своєї діяльності кримінальне законодавство, яким передбачалось безліч злочинів, що можуть здійснюватися через пресу. Відмінялися всі циркулярні розпорядження, видані на основі ст. 140 «Статуту про цензуру і пресу» (стаття давала право Міністру внутрішніх справ забороняти обговорення в пресі питань державного значення). На основі цієї статті у свого часу віддавалися розпорядження про заборону друкувати відомості про мобілізацію армії і взагалі військові приготування (1876); про заборону друкувати будь-які акти державного значення, раніше опублікування їх в установленому законом порядку (1877); про заборону друкувати відомості про арешти з політичних справ (1880); про безумовну заборону друкувати будь-які відомості про політичних злочинців (1882); про заборону оголошувати без дозволу начальства офіційні документи і відомості (1881); про заборону друкувати відомості, що стосуються внутрішнього життя навчальних закладів, без дозволу університетського начальства і обговорювати дисциплінарні покарання, що накладалися на вихованців цих закладів (1892); про заборону друкувати статті про безпорядки на фабриках і заводах і про відношення робітників до господарів (1895) та ін. [8, арк. 1].

У цій обстановці було створено Союз на захист свободи преси. Він підготував від імені всієї преси основні вимоги: явочний порядок виникнення видань; відміна всіх видів цензури; відповідальність за злочини, що здійснювалися через пресу, виключно по суду з підсудністю суду присяжних. Пропонувалося відмінити попередню цензуру для всієї журналістики; відмінити вимогу представляти в цензуру номери видань, книг, брошур до їх здачі на пошту; відмінити використання адміністративних стягнень та ін. Видавці і власники друкарень заявляли, що жодне видання з цензурним дозволом не вийде в світ, книгопродавці брали зобов'язання не приймати до продажу такі книги і журнали. Провінційна преса не відставала від столичної. Більше того, в деяких містах навіть адміністрація вважала цензуру відміненою Маніфестом від 17 жовтня. Ось як охарактеризував цей період цензор О. Єгоров: «Віднині немає більше різниці між звільненими в обох столицях від попередньої цензури періодичними виданнями і такими в провінції, які, як і перші, виходять уже без попереднього перегляду цензури...і як ті, так і інші, караються вже *post factum* за скоєні ними діяння злочинного характеру кримінальними законами і відповідними статтями про покарання. Таким чином, Сізіфова праця цензорів, яка зобов'язувала їх до того не допускати у пресі жодного рядка без перегляду і схвалення, замінена перевіркою вже віддрукованого матеріалу, з порушенням у випадках виявлення в ньому діянь «злочинного характеру» законним способом переслідування судовим порядком» [9, с. 158]. Далі він пише, що з великою цікавістю пильнував за тим, як скористається своєю самостійністю звільнена преса і був розчарований, бо «...вирвавшись із-під цензурного ярма, що тяжіло над нею стільки років, вона як розгнзуданий кінь, рвалася вперед, нерозбірливо попираючи все, що траплялося їй на шляху...» [9, с. 159].

З 19 жовтня до 24 листопада, коли вийшли Тимчасові правила про періодичні видання, царювала безцензурність, названа явочним періодом свободи, коли видання виходили без будь-яких дозволів. Одеський інспектор в справах преси В.К. Фром у своїй доповіді від

22 жовтня 1906 р. скаржився генерал-губернатору Карангозову: «Після обнародування Маніфесту 17 жовтня 1905 р. одеська періодична преса відразу прийняла у вищій мірі шкідливий напрямок і заходи попередньої цензури зовсім вже не досягали своєї мети...тому що редактори-видавці...зовсім ігнорували розпорядження і дії цензурних установ... У цей час становище окремого цензора в Одесі зробилося незносним, тому що всі газети, що не отримали безцензурності, здійснювали її незаконно, даючи на цензурний перегляд лише те, що вважали можливим і рахувалися із вказівками цензури лише постільки, поскільки це було їм зручно. Адміністративна боротьба у цей проміжний час безвладдя була неможлива» [10, арк. 67-68]. Цензор звертався до судової палати, але і там не знайшов розуміння: «Дякуючи тлумаченню Маніфесту судовою владою, мої подання про закриття революційних газет успіху не мали і преса без обмежень продовжувала робити свою згубну для загального спокою справу» [10, арк. 69].

Неможливість звичайними засобами навести порядок у місті змусила владу ввести у грудні 1905 р. в Одесі військовий стан. Після цього, цензор Фром почав скликати двічі на місяць редакторів місцевих газет на нараду, де змушував їх дотримуватися цензурного законодавства, погрожуючи за його порушення адміністративними покараннями. За його поданнями були закриті і тимчасово призупинені такі періодичні видання: «Коммерческая Россия» за революційну пропаганду серед солдатів і матросів; «Южные записки» за шкідливий, на думку цензора, напрям; «Народна справа» закрита за «систематичну пропаганду автономії Малоросії»; «Вісті» за шкідливу агітацію і пропаганду автономії Малоросії; «Одессер Фолькс-Блат» – орган місцевої єврейської опозиції; «Руський єврей» за статтю, «...що закликала євреїв створити автономну територію на російській землі»; «Союз» – «газета місцевого польського товариства закрита на два тижні за статті, що виправдовували політичні ексцеси варшавських революціонерів» [10, арк. 73-75].

24 листопада 1905 р. отримали силу закону «Тимчасові правила про періодичну пресу», складені Д. Кобеко. Попередня цензура для видань, що виходили у містах, адміністративні стягнення, грошові заклади і стаття 140 були відмінені. Відповідальність за злочини у галузі преси визначалася судом. Було введено явочний порядок заснування періодичних видань. Редактором міг бути лише російський підданий, який досягнув 25-річного віку і володів усіма громадянськими правами. У випадку заміни відповідального редактора чи при інших змінах необхідно було протягом трьох днів повідомити про це цензуру. Кожен номер видання, одночасно з виходом його у світ, повинен був доставлятися місцевій установі чи посадовій особі у справах преси. Номер міг бути заарештований одночасно з порушенням судового переслідування, а суд міг призупинити видання досудового вироку. Часто призупинка періодичного видання могла призвести до його закриття і розорення видавця [11, с. 35]. Порушники закону штрафувалися (до 500 крб.), арештовувалися (до трьох місяців), ув'язнювалися (від 2 до 16 місяців), висилалися на поселення [12, с. 190].

Поступово почалося обмеження свободи слова. 26 листопада МВС запропонувало губернаторам, щоб місцеві цензори під особисту відповідальність наглядали за виданнями і по всіх виявлених ними порушеннях закону негайно порушували судове переслідування, доносячи про це до Головного управління у справах преси. Репресії зростали. У Києві, за даними генерал-губернатора, лише з грудня 1905 до 21 січня 1906 р. було порушено 74 кримінальні справи проти редакторів різних місцевих газет, головним чином українських [13, арк. 27-28]. Припинив свою діяльність Союз на захист свободи преси. Рада міністрів розробила додаткові правила для періодичних видань, які затверджені 18 березня 1906 р., та Тимчасові правила про неперіодичну пресу, затверджені 26 квітня цього самого року.

Тимчасовими правилами для неперіодичної преси від 26 квітня проголошувалось:

«I. Попередню цензуру як загальну, так і духовну, неперіодичних видань, що виходили у межах імперії, відмінити.

II. Цензурні комітети: Санкт-Петербурзький, Московський, Варшавський і Тифліський перейменувати на Санкт-Петербурзький, Московський, Варшавський і Тифліський комітети у справах преси.

III. Перейменувати: а) цензорів, які входили до складу цензурних комітетів на членів комітетів у справах преси і б) окремих цензорів на інспекторів у справах преси» [14, арк. 3].

На зміну і доповнення відповідних статей статуту про цензуру і пресу та інших законів, встановити такі правила: «1) Неперіодичне видання обсягом більше п'яти друкованих аркушів...представляється одночасно з випуском його із друкарні... місцевому комітету чи інспектору в справах преси в узаконеній кількості примірників. Про отримання цих екземплярів видається розписка із зазначенням часу їх пред'явлення. 2) Неперіодичні видання обсягом не більше п'яти друкованих аркушів, випускаються із друкарні не раніше, як пройде для видань обсягом не більше одного аркуша – два дні, а для видань обсягом більше одного і до п'яти аркушів – сім днів з часу подачі ...узаконеного числа екземплярів комітету чи інспектора у справах преси. 3) Місцевий комітет чи інспектор у справах преси може накласти арешт на всі примірники призначеного для поширення неперіодичного видання, коли у виданні цьому містяться ознаки злочину, передбаченого кримінальним законом, за виключенням злочинних діянь, що переслідуються в порядку приватного звинувачення... 4) Арешт, що накладається на окремі примірники неперіодичного видання, полягає у вилученні призначених для поширення примірників неперіодичного видання... 5) Одночасно з накладенням арешту комітет чи інспектор у справах преси повинен передати питання про арешт неперіодичного видання на рішення судової установи і порушити, у відповідних випадках, проти винних кримінальне переслідування. б) У випадках відсутності підстав для порушення кримінального переслідування суд, якщо у поданому на його розгляд друкованому творі, обсягом не більше 5 друк. аркушів, містяться ознаки злочинного діяння, постановляє вирок про знищення означеного друкованого твору чи частини його...» [14, арк. 3].

Міністру внутрішніх справ наказувалось: «1) утворити ...особливі тимчасові комітети у справах преси... 2) відрядити до складу означених комітетів і для виконання обов'язків інспекторів у справах преси у міста, в яких за місцевими умовами, це виявиться необхідним, посадових осіб, які займали штатні посади чи числилися по відомству Головного управління в справах преси, а також запрошувати у випадку необхідності...посадових осіб інших відомств... крім осіб судового відомства, для участі в заняттях комітетів на правах членів або для виконання обов'язків інспекторів у справах преси» [14, арк. 3].

Далі розписувалися покарання для власників друкарень чи завідувачів ними: «1). Винний у завідомо неправдивому зазначенні на неперіодичному виданні закладу, в якому воно віддруковано, або адреси друкарні, карається ув'язненням на час від двох місяців до одного року і чотирьох місяців.

Винний: а) у випуску в світ неперіодичного видання без представлення узаконеного числа екземплярів комітету чи інспектору в справах преси, б) у випуску із друкарні неперіодичного видання, до закінчення встановленого законом терміну, в) у випуску в світ неперіодичного видання без зазначення друкарні, в якій видання надруковане, чи адреси її, карається грошовим стягненням від 50 до 300 крб. У випадку повторення одного із вказаних злочинів винний карається грошовим стягненням від 300 до 1000 крб. Крім того, суду, при повторі порушення вказаного у пункті б. цієї статті, надається право постановити про закриття друкарні на термін до 6 місяців і про позбавлення винного права утримувати подібні заклади протягом того самого терміну. Справи про злочинні діяння зазначені в пунктах а – в, передати у відання мирових суддів, а у місцевостях, де введено в дію положення про дільничних земських начальниках – у відання повітових членів окружних судів...» [14, арк. 3].

На основі іменних височайших указів від 24 листопада 1905 р., 18 березня і 26 квітня 1906 р. Головне управління у справах преси пояснювало власникам закладів преси м. Києва, що нині друкарні та інші заклади мають право друкувати без цензурного дозволу, як усі періодичні видання, так і всі книги, брошури, естампи, малюнки духовного і світського змісту, але з дотриманням таких правил:

I. У відношенні періодичних видань:

«1) Жодна друкарні не має права приступати до набору і друкування газети чи журналу без особливого посвідчення, яке видавалося губернатором спеціально для друкарні на право друкування цього видання.

2) У випадку якихось змін умов випуску у світ даного періодичного видання, заміни відповідального редактора іншою особою та іншим видавцем, повинна бути подана заява про це губернаторові до того, як він приступить до подальшого випуску у світ видання, а якщо зміна була непередбачувана, то протягом трьох днів після виникнення обставин.

3) На кожному номері періодичного видання мають надрукуватися прізвища відповідального редактора і видавця, адреса редакції і фірма друкарні, де віддрукований цей номер.

4) Кожен номер газети чи журналу повинен бути одночасно з випуском його із друкарні негайно представлений друкарнею у відповідний заклад у справах преси» [14, арк. 6].

У наступних пунктах зазначалося, що у випадку, якщо якийсь номер газети чи журналу буде конфіскований (арештований), то друкарня зобов'язана відразу ж припинити його друкування, розібрати набір і всі примірники, що знаходилися в друкарні представити в поліцію чи у заклад у справах преси. В останньому пункті говорилося, що про всі нові періодичні видання, які друкуватимуться, вона зобов'язана повідомити інспектора друкарні і книжкової торгівлі — А. Нікольського.

II. У відношенні неперіодичних видань.

«1) Книги, брошури, художні видання, малюнки та інші твори... і урядові видання, обсягом більше п'яти аркушів, власник друкарні зобов'язаний одночасно з випуском із друкарні негайно представити місцевій установі в справах преси.

2) Книги, брошури, художні видання, обсягом не більше п'яти друкованих аркушів, власник друкарні також зобов'язаний негайно після надрукування представити тій же установі і потім випускати (видавати замовнику) твори, обсягом не більше одного друкованого аркуша, рівно через дві доби, а твори більше одного і до п'яти аркушів включно, через сім діб.

3) На кожному друкованому творі повинні бути зазначені фірма друкарні, рік і місце видання.

4) Всі названі вище друковані твори повинні бути представлені до Київського комітету у справах преси з посвідченням друкарні і готовим бланком розписки» [14, арк. 6].

Таким чином, видання нового цензурного законодавства не принесло довгоочікуваної свободи слова. Замість попередньої цензури була введена каральна цензура, а всі справи про порушення цензурного законодавства мали розглядатися судовими установами, які виявились не готовими до цього. Тому, як і раніше, влада вирішувала більшість таких справ у адміністративному порядку, штрафуючи видавців та редакторів газет на підставі обов'язкових постанов губернаторів та генерал-губернаторів.

Література

1. Цензура в России в конце XIX – начале XX вв. Сб. воспом. / [составитель Н. Г. Патрушева]. – СПб.: Изд-во Российской национальной библиотеки, 2003. – 366 с.; Патрушева Н. Г. История цензурных учреждений в России во второй половине XIX – начале XX в. / Н. Г. Патрушева // Книжное дело в России во второй половине XIX – нач. XX века. Сб. науч. тр. – СПб., 2000. – Вып. 10. – С. 7 – 48.; Жирков Г. В. История цензуры в России XIX – XX вв.: Учеб. пособ. / Г. В. Жирков. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 368 с.
2. Цензура і преса в Києві на поч. XX ст. / Микола Щербак, Ніна Щербак // Історія. Сучасність. – 2007. – № 9. – С. 141 – 146; Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст. / Н. Щербак // Історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 58 – 65.
3. Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – Т. XXIII. – Отд. I. – № 22581. – СПб.: Государственная типография, 1905. – 702 с.
4. Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – Т. XXIV. – Отд. I. – № 25495. – СПб.: Государственная типография, 1906. – 698 с.
5. Смирнов С. В. Легальная печать в годы первой русской революции / С.В. Смирнов. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1981. – 192 с.
6. Полное собрание законов Российской империи. – Собр. III. – Т. XXV. – Отд. I. – № 26803. – СПб.: Государственная типография, 1907. – 685 с.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.294. – Оп. 1. – Спр. 4 А.
8. Там само. – Спр. 352.

9. Егоров А. Е. Страницы из прожитого / А. Е. Егоров // Цензура в России в конце XIX – начале XX вв. Сборник воспоминаний. – 2003. – С. 138 – 160.
10. ЦДІАК України. – Ф. 335. – Оп 1. – СПр. 60.
11. Цензура в России в конце XIX – начале XX вв. Сборник воспоминаний / [составитель Н. Г. Патрушева]. – СПб.: Изд-во Российской национальной библиотеки, 2003. – 366 с.
12. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX – XX вв.: Учеб. пособ. / Г. В. Жирков. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 368 с.
13. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 37.
14. ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп.1. – Спр. 8.

Юрченко В.В. Реформа цензурной системы в начале XX ст. В статье рассматривается реформа цензурной системы в начале XX в. и ее влияние на развитие печатного слова в Российской империи.

Ключевые слова: цензура, цензурные учреждения, цензурное законодательство, пресса.

V. Yurchenko. The reform of censorship system at the beginning of the XX century. The article deals with the reform of censorship system at the beginning of the XX century and its influence on the development of the press in the Russian empire.

Key words: censorship, censorship establishments, censorship law, press.

Автори номера

<i>Баб'як Вікторія Миколаївна,</i>	кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії та управління Академії праці і соціальних відносин ФПУ
<i>Байлема Тетяна Миколаївна,</i>	аспірантка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<i>Барвінська Поліна Іванівна,</i>	кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. ІІ. Мечникова
<i>Галайденко Тетяна Васиївна</i>	здобувач кафедри судових та правоохоронних органів Одеської національної юридичної академії
<i>Голованов Сергій Олександрович,</i>	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики навчання Київського міського педагогічного університету ім. Б.Д. Грінченка
<i>Гончаревський Владислав Едуардович</i>	здобувач кафедри історії для гуманітарних дисциплін Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<i>Дізанова Ада Віталіївна,</i>	кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ізмаїльського державного гуманітарного університету
<i>Забута Нані Вікторівна,</i>	здобувач відділу економічної безпеки Національного інституту проблем міжнародної безпеки
<i>Калакура Віктор Ярославович,</i>	кандидат юридичних наук, доцент кафедри приватного і митного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<i>Коваленко Оксана Миколаївна,</i>	аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова
<i>Корнієнко Аліна Юріївна,</i>	аспірантка кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<i>Литвин Сергій Едуардович,</i>	аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова
<i>Литовченко Ірина Васиївна,</i>	аспірантка кафедри соціології Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету
<i>Лукашенко Аліса Іванівна,</i>	аспірантка кафедри історії Росії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<i>Луцай Володимир Іванович,</i>	кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова
<i>Міщук Ірина Сергіївна,</i>	молодший науковий співробітник відділу економічних проблем лісокористування та природоохоронних територій Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України
<i>Наумова Марта Юріївна,</i>	кандидат соціологічних наук, доцент кафедри галузевої соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Автори номера

<i>Ніколаєць Юрій Олександрович,</i>	доктор історичних наук, доцент кафедри економічної теорії Вінницького державного аграрного університету
<i>Огаренко Тайсія Олександрівна,</i>	кандидат соціологічних наук, докторант кафедри соціології та соціальної роботи Київського політехнічного університету
<i>Постернак Олег Олександрович,</i>	викладач кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету
<i>Сабадош Ростислав Йосипович,</i>	аспірант кафедри соціології та соціального управління Академії праці і соціальних відносин ФПУ
<i>Савчук Наталія Вікторівна,</i>	аспірантка кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<i>Саратова Юлія Миколаївна,</i>	аспірантка кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<i>Христенко Вікторія Вікторівна,</i>	асистент кафедри гуманітарних дисциплін Ізмаїльського факультету Одеської національної морської академії
<i>Чигирик Інна Іванівна,</i>	аспірантка кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<i>Чудовська-Кандиба Ірина Анатоліївна,</i>	кандидат соціологічних наук, докторант кафедри галузевої соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<i>Шамрай В'ячеслав Вікторович,</i>	аспірант кафедри теорії та теорії держави і права Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<i>Шевченко Марко Олександрович,</i>	пошукач Київського національного університету імені Тараса Шевченка, завідувач відділу політичного департаменту Міністерства закордонних справ України
<i>Щербатюк Володимир Михайлович,</i>	кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<i>Юрченко Вікторія Валентинівна,</i>	аспірантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<i>Яценко Олена Дмитрівна,</i>	аспірантка кафедри світової філософії та естетики Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля

Вимоги до статей

Стаття повинна розкривати зміст однієї з рубрик збірника:

- 1) Соціальне управління і профспілковий рух;
- 2) Право України: теорія і практика;
- 3) Економіка. Проблеми економічного дослідження;
- 4) Політика, історія, культура
- 5) Наукові рецензії.

Автор статті відповідає за правильність і достовірність викладеного матеріалу, за належність останнього йому особисто.

Обсяг статті – від 6 до 12 сторінок машинопису.

Стаття повинна вміщувати такі елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язування даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі (витяг з постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України». – Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Текст статті друкується на папері стандартного формату (**A4**) через 1,5 інтервала з дотриманням таких розмірів полів: верхнього, нижнього і лівого – 2 см, правого – 1 см.

Весь текст повинен бути набраний шрифтом **Times New Roman 14 pt** в одну колонку без застосування будь-якого форматування. Не допускається використання вставок та гіперпосилань. Можна виділяти окремі частини тексту курсивом або напівжирним шрифтом. Формули обов'язково повинні розмічатися. Посилання на літературу розміщується наприкінці тексту.

Ілюстрований матеріал виконується чітко і якісно. Посилання на ілюстрації у тексті статті – обов'язкове.

Разом із друкованою статтею (2 прим.) подається електронний варіант на дискеті, або CD-R диску. Файл статті повинен бути збережений у форматі RTF або у форматі MSWord. Екранні копії, схеми, малюнки та фотографії записуються на дискеті окремими графічними файлами форматів TIFF, BMP, GIF, JPG, в імені яких повинен вказуватись номер малюнка в статті, наприклад, pict_10. tif. На дискеті обов'язковими мають бути тільки файли, які відносяться до змісту статті. На етикетці дискети необхідно вказати прізвище та ініціали автора/авторів.

Структура статті: прізвище і ініціали автора, назва статті, анотації (рос., англ.), ключові слова, текст статті, бібліографія.

Наприклад:

Рубрика 5

Іванов Іван Іванович

Підготовка військових кадрів...:

1944–1950 рр.

...отримали вказівку партійних органів спрямувати першочергові удари на ліквідацію терористичних угруповань ОУН у містах і райцентрах [1, арк.10; 37, арк.27]. Найбільш уражені диверсіями стали райони Полісся та наближені до державного кордону залізничні відтинки Прикарпаття [2, с. 213].

Література

1. Військове виховання підрозділів СБ у 1941–1943 рр. див.: Огороднік В. Військова підготовка відділів Служби безпеки ОУН (Б) у 1940–1943 рр. /Валерій Огороднік //Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2008. – № 4. – С. 64–70.
2. Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Моногр. /Г. Биструхін, Д. Веденєєв. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.

Автор підписується на звороті останньої сторінки.

До статті додаються:

1) УДК;

2) прізвище та ініціали автора (рів), назва, анотація, ключові слова (укр., рос., англ. мовами);

3) дві рецензії:

□ одна з них може бути затверджена кафедрою або науково-дослідним відділом, де працює автор;

□ друга – зовнішня;

3) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, повністю звання, посада, контактні телефони.

Наприклад:

Іванов Іван Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії праці і соціальних відносин ФПУ.

Телефон: 526 – 15 – 45; e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди авторів.

До рубрики «**Наукові рецензії**» подаються матеріали українською мовою (обсягом від 3 до 6 стор.) у двох варіантах:

роздрукований за підписом автора рецензії і печаткою;

електронний на дискеті 3,5 дюйма.

Після подання матеріалу редколегія журналу в місячний термін розглядає доцільність розміщення рецензії, а науковий редактор вносить правки редакційного характеру (якщо це потрібно) та письмово погоджує їх з автором рецензованої роботи, або рецензентом. Поданий матеріал відображає точку зору рецензента, яка може не збігатися з позицією редколегії журналу.

Роздруковані матеріали і дискета авторів не повертаються.